

Erdem Demirtaş
Ortadoğu'da
Devlet ve İktidar

OTORİTER REJİMLER ÜZERİNE
BİR İNCELEME

metis

Erdem Demirtaş

Ortadoğu'da Devlet ve İktidar

Otoriter Rejimler Üzerine Bir İnceleme

Erdem Demirtaş, 1983 İstanbul doğumlu. 2009 yılında Kadir Has Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler bölümünden mezun oldu. 2009-12 yılları arasında Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde yüksek lisans eğitimi aldı. Koç Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olarak çalıştı. Halen Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde doktora çalışmalarına devam etmekte, çalışmalarını siyaset sosyolojisi, karşılaştırmalı siyaset ve dış politika alanlarında sürdürmektedir.

Metis Yayınları
İpek Sokak 5, 34433 Beyoğlu, İstanbul
Tel: 212 2454696 Faks: 212 2454519
e-posta: info@metiskitap.com
www.metiskitap.com
Yayınevi Sertifika No: 10726

Ortadoğu'da Devlet ve İktidar
Otoriter Rejimler Üzerine Bir İnceleme
Erdem Demirtaş

© Erdem Demirtaş, 2013

© Metis Yayınları, 2013

İlk Basım: Nisan 2014

Yayıma Hazırlayanlar: Eylem Can, Semih Sökmen

Kapak Resmi: Grafiti sanatçıları Native & Zen Two'nun
bir işi (*Arabic Graffiti* içinde, From Here To Fame
Publishing, 2011)

Kapak Tasarımı: Emine Bora

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Metis Yayıncılık Ltd.

Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaacılık Ltd.

Fatih Sanayi Sitesi No. 12/197-203

Topkapı, İstanbul Tel: 212 5678003

Matbaa Sertifika No: 11931

ISBN-13: 978-975-342-950-4

Erdem Demirtaş
Ortadoğu'da
Devlet ve İktidar

OTORİTER REJİMLER ÜZERİNE
BİR İNCELEME

metis

İçindekiler

Teşekkür

1. GİRİŞ 13

Arap Baharı ve Otoriter Rejimler 16

Kitabın İçeriğine ve Bazı Kavramlara İlişkin Açıklamalar 20

2. OTORİTER REJİMLERİN KAYNAKLARI 31

Kültürel Açıklamalar 31

İslam Demokrasiye Engel mi? 32

Geleneksel Yapılar ve Arap Toplumu 42

Kültürü Yeniden Düşünmek 50

Siyasal İktisadi Açıklamalar 56

Rantiye Devlet Teorisi 56

Rantiye Devleti Yeniden Düşünmek 63

Ortadoğu'da Neoliberal Dönüşüm 73

3. OTORİTERYAN STRATEJİLER VE REJİMLERİN SÜREKLİLİĞİ 84

Siyasal Stratejiler 84

Seçim Sistemleri 84

Seçim Mühendisliği Uygulamaları 87

Devletten Pay Kapma Yarışı olarak Seçimler 89

Muhalefete Yönelik Böl ve Yönet Stratejileri 92

İlimliler ile Radikaller Karşı Karşıya 94

Paralel Kurumlar, Bölünmüş Seçkinler 99

Devletin Şiddet Aygıtı ve Savaşın Rolü 105

Güçlü Ordu, Güçlü Devlet 105

Bir Toplumsal Kontrol Mekanizması olarak Savaş
ve Savaş Hazırlıkları 115

Otoriteryanizmin Sembolik Dünyası 123

Meşruiyet, Hegemonya, Sembolik İktidar 124

"-miş gibi" Yapmak: Suriye'de Otoriteryanizmin
Sembolik Siyaseti 130

İktidarın Ayinleri: Fas'ta Sembolik Meşruiyet 135

4. OTORİTER REJİMLERİ YENİDEN DÜŞÜNMEK 140

Yeni Otoriteryanizm Çalışmaları 141

Rejimleri Toplumsal İktidar Perspektifinden Okumak 148

5. MISIR VE SURİYE'DE REJİMLERİN

TOPLUMSAL KAYNAKLARI 159

Mısır'ın Çalınan Devrimi 168

Devleti Kim Yönetecek Kavgası 170

Kaynakça 177

Dizin 187

De te fabula narratur.

Bu senin hikâyen.

HORATIUS, Hiciv I

Teşekkür

BU KİTABIN ANA GÖVDESİNİ Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde yazdığım yüksek lisans tezi oluşturuyor. Bu kitabın oluşmasına büyük katkısı bulunan, değerli hocam Prof. Dr. Haldun Güllalp'e ne kadar teşekkür etsem azdır. Kitabın yazım sürecinin her aşamasında görüşlerimi sabırla dinledi, taslak metinleri titizlikle okudu ve yorumlarıyla zihnimin berraklaşmasını sağladı. Ayrıca yüksek lisans öğrenimim boyunca kendisinden aldığım derslerde ve Küresel İncelemeler Merkezi'nde asistanlığını yaptığım süre boyunca sosyal bilimci kimliğimin olgunlaşmasına büyük katkıda bulundu.

Tez jürimde yer alan Prof. Dr. Ziya Öniş ve Doç. Dr. Yüksel Taşkın yorumları ve eleştirileriyle tezimi geliştirmeme yardımcı oldular. Prof. Dr. Ziya Öniş doktora çalışmalarım sırasında da desteğini eksik etmedi ve birlikte yaptığımız çalışmalarda siyasal-iktisadi konulara farklı açılardan bakmamı sağladı. Yrd. Doç. Dr. Evren Balta Karşılaştırmalı Siyaset dersinde bir dönem boyunca yürüttüğümüz tartışmalarla rejim çalışmalarına ilgimin artmasına ve bu kitapta ileri sürdüğüm birçok görüşün nüvelerinin oluşmasına katkıda bulundu. Metis Yayınları'nın değerli editörleri bir yüksek lisans tezini kitaba dönüştürme işini büyük bir titizlik ve özenle gerçekleştirdiler. Kendilerine çok teşekkür ediyorum.

Son olarak, hayatımın bütün kritik dönemeçlerinde sonsuz desteklerine güvendiğim, kendilerinden çok beni düşünen başta annem olmak üzere, babam, ablam ve anneanneme sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

Giriş

TUNUSLU Muhammed Buazizi, 26 yaşında yeni mezun, genç bir mühendisti. Eğitimine uygun bir iş bulamadığından, evine ekmek götürebilmek için sokaklarda meyve-sebze satıyordu. Daha öncele-ri, tezgâhına birkaç kez polis tarafından el konulmuştu. 17 Aralık 2010 günü polis Buazizi'nin tezgâhına yeniden el koymak istedi. Buazizi karşı koymaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Polisten haka-ret gördü ve dayak yedi. Kendisine yapılanları hazinedemeyen Bu-azizi, aynı günün akşamı sokak ortasında üzerine benzin dökerek kendini ateşe verdi. Birkaç gün sonra bir başka işsiz genç adam, Lahseen Naji, "sefalete, işsizliğe hayır" diye bağırarak için çıktığı elektrik direğinde elektrik kablolarını tutarak hayatına son verdi. Aynı günlerde başka intihar haberleri de gelmeye başlamıştı. Hayat-larına son vererek, yapılabilecek en büyük siyasal başkaldırı eyle-mini gerçekleştiren bu gençlerin yaktıkları isyan ateşi birkaç günde bütün Tunus'a, birkaç haftada Mısır, Yemen, Bahreyn, Libya ve Su-riye'ye ulaştı. Eylemlerin nedenleri arasında ekonomik sıkıntılar ve geleceğe dair umutsuzluk ilk sırada geliyordu belki, ancak sokakla-rı dolduran kalabalıkların öfkesi ilk kez ülkelerini yıllardır demir yumrukla yöneten otoriter rejimlere yönelmişti.

2011'in ilk günlerinden bu yana Ortadoğu'yu sarsan halk hare-ketleri Tunus ve Mısır'da diktatörleri devirerek ilk hedeflerini ger-çekleştirmiş oldu. Tunus'ta Zeynel Abidin Bin Ali yönetiminin dev-rilmesinin ardından ülke tarihinin en şeffaf seçimlerinden zaferle çıkarak başa geçen Nahda Partisi şimdilik devrim sonrası döneme en iyi uyum sağlayan hareket olarak öne çıkıyor. Tarihsel olarak or-

dunun siyasetten geri durduğu ve rakip toplumsal gruplar arası bir dengenin bulunduğu Tunus geçiş döneminin tek ümit vaat eden örneği gibi görünüyör.

Buna karşın, 25 Ocak 2011 Tahrir Devrimi ile Hüsnü Mübarek diktatörlüğüne son veren halk hareketi Müslüman Kardeşler'in seçimleri kazanmasının ardından bölündü ve Mısır toplumu hızlı bir kutuplaşmaya doğru sürüklendi. 2013 yazında bu kez Müslüman Kardeşler karşıtı kitle Tahrir'i doldurduğunda, General Sisi yönetimindeki Mısır ordusu toplumdaki kutuplaşmayı fırsat bilerek yönetime el koydu. Yemen'de devlet başkanı Ali Abdullah Salih artan protestolar karşısında sağlık sorunlarını bahane ederek önce Suudi Arabistan'a sığındı. Protestocuların ısrarla istifasını istemesi sonucu Körfez İşbirliği Teşkilatı'nın dayattığı plan çerçevesinde koltuğunu yardımcısı Abd Rabbuh Mansur al-Hadi'ye bırakmak zorunda kaldı. Libya'da Muammer Kaddafi rejimi NATO müdahalesiyle son buldu. Ancak NATO müdahalesi ardında aşırı silahlanmış ve iç savaş riski taşıyan bir toplum bıraktı. Bahreyn'de Sünni monarşi uluslararası toplumun göz yumması ve Suudi Arabistan'ın askeri ve siyasal desteğiyle halk hareketini bastırdı. Suriye'de ise rejim ile muhalifler arasında dozu her geçen gün artan şiddet sarmalı kördüğümüne dönüşmüş görünüyor. Uzun süre militarize olmadan barışçıl bir şekilde devam eden halk isyanı, rejimin aşırı askeri güç kullanması ve buna mukabil isyancı grupların silahlandırılmaları sonucu, Eylül 2013 itibariyle yaklaşık yüz on bin kişinin yaşamını yitirdiği bir iç savaşa dönüşmüş durumda. Başta Körfez ülkeleri, Türkiye ve ABD olmak üzere bölgesel ve küresel güçler Ortadoğu'yu sarsan halk hareketlerine bir istikamet vermeye çalışırken, halklar ısrarlı bir şekilde gelecekleri hakkında söz söyleyebilmek ve kaderlerine malik olabilmek için haklarını savunmaya devam ediyor.

Ortadoğu'da sömürgecilik sonrası dönemin en önemli toplumsal ve siyasal gelişmeleri yaşanırken, bir sosyal bilimci olarak mesaimin önemli bir kısmını bölgede neler olup bittiğini anlamaya ayırdım. Olayları bir yandan medyadan takip etmeye çalışırken, bir yandan da ana akım medya tarafından maruz bırakıldığımız epistemik şiddeti bertaraf edebilmek umuduyla akademik kaynaklara yöneldim. Bu naif düşünce, söz konusu olan Ortadoğu toplumları ol-

duğunda, akademik literatürün de medyadan aşağı kalmayacak derecede özensiz ve önyargılı tavrını fark etmemle birlikte beni Ortadoğu konusunda bir tez yazmaya ikna etti. Elinizde tuttuğunuz bu kitap bahsi geçen yüksek lisans tez çalışmasından geliştirilmiştir.

Ortadoğu isyanları üzerine düşünürken ilgimi çeken ilk nokta, yaşanan isyan dalgası karşısında gerek akademisyenlerin gerek siyasetçilerin gerekse bu meseleleri tartıştığım arkadaşlarımla büyük bir hayret içinde olmalarıydı. Şüphesiz bu şaşkınlık ve olan bitene anlam verememe halini ben de yaşıyordum. Ortadoğu rejimlerinin gücüne ve sağlamlığına ya da Ortadoğu halklarının "ataletine" o kadar inan(dırıl)mışız ki, artık yeter deyip meydanları dolduran insanların görüntülerine ve birbiri ardına sarsılan rejimlere inanamıyor, halk hareketlerinin ardında bir bityeniği arıyorduk. Şüphesiz bu şaşkınlığımızın haklı nedenleri de vardı. Ortadoğu uzun zamandır istikrarını koruyan otoriter rejimlerle yönetilmekteydi. Tunus'ta Zeynel Abidin Bin Ali yirmi dört senedir (1987-2011), Mısır'da Hüsnü Mübarek otuz senedir (1981-2011), Suriye'de ise Esad ailesi kırk iki senedir (1971-2012) yönetmekteydi ülkelerini. 1980'lerden itibaren bazı ülkelerde sınırlı da olsa siyasal liberalleşme adımları atılmaya başlamıştı. Ne var ki, rejimler otoriterliklerinden pek bir şey kaybetmediler. Ortadoğu ülkeleri Freedom House raporlarında her sene en düşük siyasal hak ve özgürlük skorlarını elde etmeye devam ettiler. Otoriteryanizmin bu kadar uzun süredir hükümran olduğu topraklarda rejim değişiklikleri bu kadar kolay olabilir miydi? Halk hareketlerinin akıbeti ne olacaktı? Bunlar halen cevaplarını bilmediğim çetin sorular. Fakat bu soruların cevaplarını aramadan önce, otoriter rejimlerin neden Ortadoğu siyasetinin adeta yapısal bir özelliği halini aldığını ve bu rejimlerin uzun yıllar kendilerini nasıl sürdürdüklerini araştırmaya karar verdim.¹

1. Ortadoğu'yu tartışırken hatırdan tutmamız gereken önemli bir nokta, coğrafyanın ve bölgenin aslında siyasi bir tasarım olduğudur (Agnew 2002). Ortadoğu nesnel bir coğrafi kavram olmaktan çok, işaret ettiği sınırlar ve ifade ettiği anlamlar zamana, mekâna ve siyasal bağlama göre farklılık gösteren hayal edilmiş bir coğrafyadır. Bu anlamda Ortadoğu kavramının sorunlu ve öncelikle kendisinin açıklanmaya muhtaç bir kavram olduğunu kabul etmekle birlikte, bölgeye yönelik bir araştırma yaparken kaçınılmaz olarak "Ortadoğu" ifadesini kullanmak zo-

Arap Baharı ve Otoriter Rejimler

Arap Baharı büyük umutlarla başladı. Yıllardır ülkelerini demir yumrukla yöneten diktatörlerin barışçıl halk hareketleriyle birbiri ardına devrilmeleri yalnızca Ortadoğu'da değil tüm dünyada demokrasi yanlıları için büyük sevinç ve ilham kaynağı oldu. Kimi liberal entelektüeller Arap Baharı'nı genç orta sınıfın zaferi ve liberal demokrasiye yönelik çok büyük bir adım olarak selamlıyorlardı. Batılı sosyalist düşünürler senelerdir bekledikleri devrimci hareketin Tahrir meydanında doğmakta olduğu görüşündeydiler (Badiou 2012). Ortadoğulu aydınlar sömürgeci dönemin zihniyet kalıplarının ve oryantalist önyargıların Arap Baharı'yla yıkıldığını, bundan sonra Ortadoğu'ya çoğulculuğun ve demokrasinin egemen olacağını düşünüyorlardı (Dabashi 2012).

Arap Baharı'na yönelik bu kadar olumlu görüşün yanı sıra, karamsar olanlar da yok değildi. İsyancıların geleceğine yönelik karamsar bakışa sahip olanların bir kısmı Araplara yönelik besledikleri önyargıların veya husumetin etkisi altındaydı. Zihin dünyalarını şekillendiren olumsuz Arap ve müslüman imajı Arap Baharı'ndan hayırhah bir beklenti içinde olmalarını engelliordu. Arap Baharı'na yönelik diğer karamsar bakış açısı çok daha sağlam temellere sahipti. Genelde siyasetbilim kitaplarının tozunu yutmuş olan yorumcular otoriter rejimlerin diktatörlerden çok daha fazlası olduğunun ve otoriter rejim yapılarını dönüştürmenin sanıldığı kadar kolay olmadığının farkındaydılar. Kimi yorumcular ise devrim hareketinin örgütsüz oluşunu ve devrim sonrası için belirli bir plana sahip olmasını Arap Baharı'nın geleceğine ilişkin en büyük handikap olarak görmekteydiler.

Arap Baharı gibi büyük toplumsal devrimleri kısa vadeli sonuçları üzerinden değerlendirmek ve uzun vadeli hükümler vermek yanıltıcı olacaktır. Avrupa tarihinin şematik bir okuması üzerinden Or-

runda olduğumuzu düşünüyorum. Bu konu üzerine bir tartışma için bkz. Wigen ve Lewis 1997, Bilgin 2004; Ortadoğu kavramının ortaya çıkışına yönelik bir soykütük çalışması için bkz. Adelson 1995.

Ortadoğu'daki demokratik geçiş sürecini başarısızlıkla yargılamak da doğru değil. Modern Avrupa'nın demokrasi yolculuğu Arap Baharı'ndan daha az çatışmalı veya doğrusal değildi. Avrupa'da 1848 devrimlerinin etkileri üzerinden henüz iki yıl geçmişken geride hiçbir iz bırakmamışa benziyordu. Oysa bu devrimler uzun vadede Avrupa'da liberal demokrasinin gelişmesinde kilit bir rol oynadılar. Demokrasi tarihi bitmek tükenmek bilmeyen bir mücadeleler tarihidir. Bu süreç içinde istikrarlı dönemler sanıldığından pek azdır. Farklı toplumsal gruplar arası bir dengenin oluştuğu veya bir grubun belirli sınırlar içerisinde hegemonyasını diğerlerine kabul ettirebildiği zamanlar dışında demokrasi, geniş halk kesimlerinin iktidarı elinde bulunduran veya onu yönlendirme gücüne malik olan gruplar karşısında her an tetikte olmasını gerektiren bir mücadeledir. Demokrasinin istikrar dönemlerinde oluşan kurumlar, normlar ve müzakere kültürü demokratik istikrarın sürmesine katkıda bulunur. Ancak toplumsal gruplar arası eşitsizlik arttıkça istikrar dönemleri tehlikeye girer.

Arap Baharı Ortadoğu halklarına otoriter yönetimlerle mücadele etme ve demokratik taleplerini elde etme adına eşsiz bir deneyim sundu. Suriye dışında isyanların barışçıl niteliğini koruması, isyancıların şiddeti ısrarla reddetmeleri ve alanlarda geliştirdikleri demokratik pratikler uzun dönemli demokrasi mücadelesi için büyük kazanımlar sağladı. Buna karşın rejimler de ilk sarsıntının ardından toparlandılar ve duruma uygun stratejiler geliştirmeye başladılar. Arap Baharı'nın ilk dönemlerinde Tunus ve Mısır'da elde edilen göz alıcı başarılarla odaklanmak sonuçta birçok kişinin Suriye konusunda yanılmasına neden oldu. Suriye'de isyan başladığında çoğu kişi rejimin Mısır'daki gibi kolaylıkla alaşağı edileceğini düşünüyordu. Ayaklanma, rejim ile muhalifler arasında silahlı çatışmaya döndüğünde rejimin suyunun iyice ısındığı yorumları yapılmaya başladı. Buna karşın zaman ilerledikçe rejimin sanılandan daha güçlü olduğu ve kolay kolay yıkılamayacağı ortaya çıktı.

Toplumsal hareketler yalnızca ortaya çıktıkları ülke halkları ve yönetimleri üzerinde değil, sosyal bilimler alanında da sarsıcı etkilerde bulunurlar. Tarihin öngörülemez bir ânında, öngörülemez bir coğrafyasında patlak veren bir isyan dalgası ülkeden ülkeye sıçrar-

ken, çoğu sosyal bilimcinin biat ettiği önkabullerin ve zihinsel koşullanmışlıkların zemini sarsılmaya başlar. Yıllar içinde oluşmuş ve artık pek de sorgulanmadan kabul edilen "bilimsel" kanaatler, çok değişkenli, çok aktörlü ve çok katmanlı bir dünyada bilinmezlikler içinde yol alan sosyal bilimci için bir kroki işlevi görür. Ne var ki, krokinin gösterdiğini, gerçeğin aracısız, saf bir tezahürü olarak kabul etmek, yolda karşılaşılabilecek çeşitli tuzakları fark edemeyip yakalanmakla sonuçlanabilir. Bu anlamda, toplumsal gerçekliği anlamaya çalışmak esasında bir cesaret işidir.

Toplumsal devrim hareketleri sosyal bilimciler için tedirginliklerin yanı sıra yeni sorgulama imkânlarını da beraberinde getirir. Toplumsal hareketler belirli bir sürece yayılırlar ve bu süreç içinde hareketin akıbetine yönelik öngörüde bulunmak oldukça zordur.² Çünkü katedilen her aşama, hareket için farklı kısıtlar ve olanaklar sunar. Toplumsal faillerin bu uğraklarda nasıl seçimler yapacaklarını önceden kestirmek neredeyse imkânsızdır. Hareket ilerledikçe farklı grupların düşünceleri ve davranışları değişebilir. Bunun yanında rejimlerin ve uluslararası aktörlerin süreç içersinde devrim hareketine verecekleri tepkiler ve alacakları tavır, hareket için maddi fırsatlar yaratabileceği gibi kısıtlar da getirebilir. Devrim süreçlerinde öngörüde bulunmayı zorlaştıran etmenlerden bir diğeri, aktörlerin pozisyonlarına ve sürece etki eden dinamiklere yönelik birçok bilgiye vakıf olamama sorunudur. Sürece etki eden kritik durumlara, kararlara ilişkin bilgiler çoğu durumda ancak devrim sürecinin tamamlanmasının ardından açığa çıkmaktadır. Ayrıca, o an için çok önemli görünmeyen bazı ayrıntıların, süreç içinde çok kritik bir rol oynadıkları daha sonra anlaşılabilir. Örneğin İran devriminin ilk günlerinde Şah Rıza'nın hastalığı ile devrimin başarısı arasında bir ilişki kurulmuyordu. Oysa Nikki Keddie'ye göre Şah'ın hastalığı, rejimin ayaklanmalar henüz kitleselleşmeden müdahalede bulunup isyan hareketini bastıramamasının en önemli nedenlerinden biriydi.

Toplumsal devrim süreçleri sosyal bilimcilerin öngörüde bulunmaları açısından zorlu süreçlerdir. Fakat toplumsal hareketler, top-

2. "Devrimler tahmin edilebilir mi?" sorusu üzerine ufuk açıcı bir tartışma için bkz. Keddie 1995: 3-26; Kuran 1995: 27-34.

lumsal gerçekliği yeniden düşünme olanakları yaratması bakımından üretken tartışmalara kapı aralarlar. Arap Baharı, belki daha iyi bir ifadeyle Arap isyanları süreci de Ortadoğu çalışmaları için benzer olanaklar sunuyor. Arap isyanları Ortadoğu rejim çalışmalarında uzun yıllardır sorgusuz sualsiz kabul edilen birçok kanaati boşa çıkardı. Bu kanaatler yalnızca akademide değil, gündelik dilde de dolaşımda olan ve çokça benimsenmiş "bilgilerdi". Örneğin Ortadoğu'da otoriteryanizm literatürünün önemli bir kısmını oluşturan kültürel açıklamaların çoğunun inandırıcılığı sorgulanmaya başladı. Arap toplumlarının durağan oldukları, değişime direndikleri ve otoriteye kolaylıkla boyun eğdiklerine dair mitler, özgürlük, demokrasi ve refah talepleriyle canları pahasına meydanları dolduran kitlelerce bir kez daha güçlü bir şekilde yalanlanmıştır. Ayaklanan kitlelerin organizasyon yeteneği, özellikle Mısır ve Tunus örneklerinde göstericilerin şiddeti dışlayan, barışçıl tavırları çoğu Batılı gözlemci tarafından şaşkınlıkla karşılandı. Değişimin Batı ile özdeşleştirildiği, Doğu'nun ataletle anıldığı oryantalist/şarkiyatçı söylem, Arap isyanlarının Batılı başkentlerde tetiklediği yeni tür direniş hareketleriyle sarsılmaya başlamış görünüyor.

Ortadoğu bölgesinin üçüncü dalga demokratikleşme hareketinden etkilenmemiş olması ve otoriter rejimlerin süreğenliği bölge toplumlarının demokrasiyi gerçekleştirecek olgunluğa erişemediği ya da demokrasinin şartlarının Ortadoğu'da henüz mevcut olmadığı yönündeki yorumların geniş bir yaygınlık kazanmasına neden olmuştu. Kimi araştırmacılar demokrasinin önkoşullarının Arap toplumlarında gelişmemesini kültürel faktörlere, kimi araştırmacılar ise iktisadi faktörlere bağlamaktaydılar. Bu bakış açısı, yıllardır Arap toplumlarında demokrasi talep eden kitleyi görmemeyi tercih etmektedir. Oysa yıllardır özgürlük, demokrasi, katılım, hesap verilebilirlik talepleriyle seslerini yükselten kitleler rejimler tarafından kanlı bir şekilde bastırıldılar. Arap Baharı, Ortadoğu ve demokrasi çalışmalarının araştırma gündeminin önkoşullar yaklaşımı yerine, daha güçlü bir şekilde, değişimi engelleyen kurumsal düzenlemelere ve rejim kapasitesi meselelerine yönelmesine neden olacaktır.

Kitabın İçeriğine ve Bazı Kavramlara İlişkin Açıklamalar

Bu çalışma, Ortadoğu'da otoriter rejimler üzerine akademik literatürün bir bilançosunu sunmayı hedefliyor. Otoriter rejimleri incelerken hangi kuramsal yaklaşımların benimsendiği, bu yaklaşımların literatüre olan katkıları ve sorunlu yönleri eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Böylece Ortadoğu'da otoriter rejimleri uzun yıllar ayakta tutan kültürel, ekonomik, siyasal ve toplumsal dinamikleri ana hatlarıyla ortaya koyabileceğime inanıyorum. Bu amaçla ilk olarak, mevcut literatürü sınıflandırmayı deneyeceğim. Ortadoğu otoriter rejimlerini incelemek için akademik çalışmalara yöneldiğimde karşılaştığım ilk zorluk, literatüre nasıl yaklaşmam gerektiği konusunda bana yardım edebilecek güncel bir yol haritasının eksikliği oldu. Arap dünyasında rejim ve demokrasi üzerine şu âna kadar yapılmış en iyi derleme olan *Political Liberalization and Democratization in the Arab World* (Arap Dünyasında Siyasi Özgürleşme ve Demokratikleşme) 1995'te yayımlanmıştı ve daha çok demokratikleşme meselesine odaklanıyordu (Brynen, Korany ve Noble). Marsha Pripstein Posusney ve Michele Penner Angrist'in *Authoritarianism in the Middle East: Regimes and Resistance* (Ortadoğu'da Otoriteryanizm: Rejimler ve Direniş, 2005) derlemesi otoriteryanizmi merkeze alan ilk derlemeydi. Bu derleme oldukça orijinal çalışmaları bir araya getirmekle birlikte yalnızca otoriter rejimlerin kurumsal işleyişine odaklanmaktaydı.² Raymond Hinnebusch'un 2006 yılında *Democratization* dergisinde yayımlanan, "Authoritarian Persistence, Democratization Theory and the Middle East: An Overview and Critique" (Otoriteryanizmin Devamlılığı, Demokratikleşme Kuramı ve Ortadoğu: Genel Bir Bakış ve Eleştiri) makalesi Ortadoğu'da otoriteryanizm ve demokrasi literatürü üzerine en güncel değerlendirmeyi sunmaktadır. Hinnebusch'un bu değeren-

2. Ortadoğu'da otoriteryanizm ve demokratikleşme konularıyla ilgili diğer derlemeler için bkz. Salame 1994, Handelman ve Tessler 1999, Carothers ve Otaway 2005 ve Volpi ve Cavatorta 2007.

dirmesi literatürü sınıflandırma amacı taşımasa da, konuyu modernleşme teorisi, sosyal yapı yaklaşımları, ekonomik liberalleşme, rejim kurumları, seçkinler ve küreselleşme ve uluslararası güçler şeklinde kısımlara ayırmıştır. Bu literatürün genelini anlamak amacıyla konuya yaklaşan birisi için çok yeterli görünmemektedir. Örneğin, modernleşme teorisi kuramsal bir ayrımkken, ekonomik liberalleşme ve küreselleşme konu odaklıdır.

Bu çalışmada ben daha farklı bir sınıflandırma önereceğim. Literatürde otoriter rejimler meselesinin ele alınış şekline bakarak, ilk başta, "otoriter rejimlerin kaynakları" ve "otoriter rejim stratejileri" şeklinde bir ayrıma gideceğim. Jill Crystal, Ortadoğu otoriter rejimleri üzerine yayımlanmış bazı kitapları incelediği makalesinde, benzer bir sınıflandırmayı "otoriter rejimlere neden olan" ve "rejimleri sürdüren" faktörleri ele alan çalışmalar şeklinde yapmıştı (1994). Bu ayrım Crystal'ın makalesinde incelediği çalışmaları sınıflandırmak için anlamlı olsa da literatürün tamamı için uygulandığında sorunlar çıkarmaktadır. Çünkü siyasal rejimleri ortaya çıkaran faktörlerle rejimlerin sürmesini sağlayan faktörleri ayırmak gerçekte mümkün değildir. Örneğin, ileride ele alacağımız rantiye devlet teorisi hem otoriter rejimlerin ortaya çıkış şartlarına hem de kendilerini sürdürmelerini sağlayan mali imkânlarla dikkat çeker. Bir başka örnek de rejimlere yönelik geliştirilmiş kültürel açıklamalardır: Rejimlerin kültürel temellerine dikkat çeken çalışmalar, kültürel faktörleri hem rejimlerin kaynakları hem de onların sürmesini sağlayan faktörler olarak ele alırlar. Jill Crystal'ın sınıflandırmasındaki ikinci başlığı "otoriteryan stratejiler" olarak tanımlamak sorunu büyük ölçüde çözecektir. Çünkü "sürdüren faktörler" rejimlerin doğrudan etkide bulunamadığı yapısal/tarihsel faktörleri de kapsar, ama "strateji" tanımı rejimler tarafından geliştirilmiş veya uygulamaya konulmuş siyaset tarzlarını ifade etmektedir. Bu sebeple ben, literatür içindeki ilk sınıflandırmayı otoriteryanizme neden olan faktörleri açıklamaya yönelik yaklaşımları değerlendirmek için "Otoriter Rejimlerin Kaynakları" şeklinde yapıyorum. İkinci yaptığım ayrıma ise, rejimlerin kendilerini sürdürme siyasetlerine odaklanan bir başlık olarak, "Otoriteryan Stratejiler ve Rejimlerin Sürekliliği" adını veriyorum.

"Otoriter Rejimlerin Kaynakları" başlığı altında kültürel ve siyasal iktisadi yaklaşımlar ele alınacaktır. Bunları "Kültürel Açıklamalar" ve "Siyasal İktisadi Açıklamalar" olarak iki altbaşlıkta ele alıyorum. "Kültürel Açıklamalar" bölümünde ilk olarak İslam ve demokrasi ilişkisini inceleyeceğim. Ortadoğu siyasetiyle ilgili gerek akademik literatürde gerekse gündelik konuşmalarda en çok başvurulanan açıklama biçimlerinden biri İslami siyasal kültürün demokratikleşmeye engel teşkil ettiği iddiasıdır. Elie Kedourie, İslam'ın tanrısal egemenlik anlayışının demokratik halk egemenliği anlayışıyla taban tabana zıtlık teşkil ettiğini savunmaktadır. Bu sebeple müslüman toplumların demokratikleşemeyeceği görüşündedir. Samuel Huntington ise Soğuk Savaş sonrası dönemde esas çatışmanın İslam medeniyeti ile Batı uygarlığı arasında geçeceğini söyler. Huntington'a göre İslam medeniyeti modern Batı dünyasından çok farklı bir değerler sistemine sahiptir. Ona göre İslam şiddet eğilimli bir dindir ve tarihsel olarak *kanlı sınırlara* sahiptir. Bu olumsuz görüşlerin yanında İslam ve demokrasi ilişkisini ele alan ve farklı sonuçlara varan ampirik çalışmalar da mevcut. Alfred Stepan, Steven Fish ve Mark Tessler yaptıkları karşılaştırmalı analizlerde İslam ve demokrasi meselesiyle ilgili önemli veriler sunmuşlardır. Bu çalışmaların ortak noktası dini inançların mutlak bir şekilde demokrasi karşıtlığı yaratmadığı şeklinde özetlenebilir. Bu bölümde hem İslam ve demokrasi karşıtlığına yönelik iddialar hem de karşı tezler ele alınıp değerlendirilecektir. Bu bölümde ikinci olarak, Ortadoğu'da geleneksel toplumsal yapıların ve kabilecilik-aşiretçilik gibi toplumsal ilişki biçimlerinin siyasal rejim üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalar değerlendirilecektir. Hisham Sharabi, Arap toplumlarının bağımlı kapitalist gelişme nedeniyle geleneksel toplumsal ilişki biçimlerini ve geleneksel siyasal kültürü aşamadığını öne sürer. Sharabi'ye göre geleneksel patrimonyal ilişkiler, Arap toplumunda modern formlar altında egemenliğini sürdürmektedir. Sharabi bu durumu *neopatriyarki* olarak adlandırır. Philip Salzman da Arap toplumlarının geleneksel kültürün kısacasında olduğu görüşündedir. Salzman, İslam öncesi dönemin kabilecilik mantığının İslamlaşmayla birlikte güçlenerek Arap toplumuna ve siyasetine egemen olduğunu ileri sürer. Gerek İslam ve demokrasi ilişkisine yöne-

lik çalışmalar gerekse geleneksel kültür analizleri özcülük, kültürü şeyleştirme ve kültürü bağımsız bir değişken olarak ele alma gibi çeşitli sorunlarla maluldürler. Bu bölümün sonunda, mevcut kültürel açıklamaların sorunları ve nasıl bir siyasal kültür analizinin rejim çalışmalarına katkı yapabileceği tartışılacaktır.

"Otoriter Rejimlerin Kaynakları" başlığı altında ikinci olarak siyasal iktisadi yaklaşımları inceleyeceğim. Bu bölümde ilk olarak, Ortadoğu çalışmalarının orijinal keşiflerinden biri olan rantıye devlet teorisini ele alacağım. Rantıye devlet teorisi esas olarak, ekonomisi petrol ihracatından elde edilen gelirlere bağımlı olan ülkelerin demokratikleşemeyeceklerini iddia etmektedir. Çünkü büyük petrol gelirleri bu rejimlere toplumsal kaynaklara başvurmada mali yapılarını sürdürme ve patronaj politikalarıyla halkı yanlarına çekme imkânı tanımaktadır. Rantıye devlet teorisinin varsayımları ve işleyiş mekanizmaları ortaya konulduktan sonra, en fazla petrol geliri-ne sahip olan Körfez ülkelerinde son yıllarda yaşanan gelişmeler ışığında teorinin yeni bir değerlendirilmesi sunulacaktır. Burada petrol gelirlerinin sadece otoriter rejimleri desteklemekle kalmadığı, bölgede kapitalist sınıf oluşumunun da itici gücü olduğunu öne süreceğim. Klasik rantıye devlet teorisinin devlet merkezli okuması, dinamik bir süreç olan sermaye birikimi ve sınıf oluşumu süreçlerini gözardı etmektedir. Bu bölümün ikinci kısmında, neoliberal dönemde bölgenin ekonomik yapısında meydana gelen değişimlerin, siyasal rejimler ve toplumsal yapı üzerindeki etkilerini inceleyeceğim. Türkiye'deki demokrasi tartışmalarından da aşına olduğumuz ekonomik liberalleşmenin demokratikleşmeyi de beraberinde getireceği tezi uzun zamandır ileri sürülmektedir. Bu bölümde, incelenen çalışmalardan yola çıkılarak, piyasaların liberalleştirilmesi ve özelleştirmelerin Ortadoğu'da otoriter yönetimleri —en azından kısa vadede— zayıflatmadığı, aksine farklı sınıf koalisyonları etrafında güçlerini yeniden pekiştirmelerine yardımcı olduğunu göstereceğim.

"Otoriteryan Stratejiler ve Rejimlerin Sürekliliği" bölümü, otoriter rejimlerin siyasal stratejilerinin, şiddet aygıtının, savaşın ve rejimlerin sembolik stratejilerinin rejimlerin sürekliliği üzerindeki etkilerinin inceleneceği üç altbölümden oluşuyor. Siyasal stratejiler

bölümünde, otoriter rejimler altında seçimlerin işlevleri, rejimlerin kendilerini sağlama alma adına hayata geçirdikleri seçim mühendisliği uygulamaları ve muhalefete yönelik böl ve yönet stratejilerini ele alacağım. Parlamento ve devlet başkanlığı seçimleri birçok Ortadoğu ülkesinde senelerdir yapılagelmektedir. Buna karşın, seçimler mevcut yönetimler tarafından manipüle ediliyor ve seçim yarışında muhalefet etkisiz kılınıyor. Bunun yanı sıra, iktidarlar uyguladıkları çeşitli stratejilerle muhalefet hareketi içinde bölünmeler yaratarak, muhalefetin iktidara karşı yekvücut olmasını engelleyebiliyorlar. Seçkinler arasındaki bölünmüşlük ve devletin parçalanmış kurumsal yapısı ilk bakışta rejimler için bir tehdit olarak görülebilir. Oysa siyasetbilimin bazı temel varsayımlarını yanlışlarcasına İran'da birbirleriyle çatışan yetki ve sorumluluklara sahip kurumsal yapıların ve seçkinler arası bölünmelerin sürdürülmesi rejim için bir hayatta kalma stratejisine dönüşmüştür.

Bu bölümde ikinci olarak, otoriter rejimlerin sürekliliğinde güçlü güvenlik aygıtlarının rolünü inceleyeceğim. Ortadoğu rejimleri, kısıtlı kaynaklarının büyük kısmını silahlanma ve güvenlik unsurlarının modernizasyonuna ayırmaktadırlar. Rejimlere karşı başlatılan birçok ayaklanma bugün olduğu gibi geçmişte de güvenlik unsurları tarafından kanlı bir şekilde bastırılmaya çalışılmış ve bunların çoğunda da başarılı olunmuştur. Bunun dışında Hüsnü Mübarek'in devrilmesinde gördüğümüz gibi ordunun rejimden veya muhalefetten yana tavır koyması rejimlerin akıbeti için belirleyici rol oynamaktadır. Eva Bellin ve Jason Brownlee Ortadoğu'da otoriter rejimleri incelerken devletin şiddet kapasitesine ve bu kapasiteyi uygulamasını sağlayacak iradenin nedenlerine odaklanmamız gerektiğini söylemektedirler. Buna göre, petrol ihracatından elde edilen rant ve stratejik dış destek devletin şiddet kapasitesini artırmasını sağlayacak mali olanakları sağlarken, şiddet aygıtının (ordu/polis) patrimonyol örgütlenmesi kriz anlarında bu kurumların rejimlere bağlı kalmasını sağlamaktadır. Bellin ve Brownlee'nin yaklaşımları, dikkatleri rejimin kapasitesine yönelterek bakış açımızı zenginleştirmektedir. Buna karşın, asker-siyaset ilişkisini seçkinlerin çıkar hesapları ve askeri bürokrasinin iç örgütlenmesine indirgeyerek dar bir çerçeve sunmaktadırlar. Bu bölümün ikinci kısmında, Suriye ve

Irak örneklerine bakarak otoriter rejimlerin militarizasyon stratejilerini anlamaya çalışacağım. Otoriter rejimler militarizasyon stratejileriyle günlük hayatı şekillendirmeye ve güvenlik söylemleriyle baskıcı politikalarını meşrulaştırmaya çalışırlar. Bu bölümde son olarak, rejimlerin muhalefeti önlemek veya meşruiyet yaratmak için uyguladıkları sembolik/kültürel stratejileri ele alacağım. Hiçbir siyasal iktidar, yalnızca baskı ve şiddet ile uzun süre ayakta kalamaz. Bu nedenle otoriter rejimler meşruiyet yaratmak veya sembolik/kültürel alanı kontrol ederek "rıza üretmek" amacıyla çeşitli stratejiler geliştirmişlerdir. Otoriter siyasetin sembolik stratejileri en az maddi stratejiler kadar etkin bir şekilde uygulanmaktadır. Bu nedenle son bölümde ilk olarak meşruiyet, hegemonya, sembolik şiddet kavramları tartışılacak, ardından Suriye ve Fas örnekleri üzerinden rejimlerin sembolik iktidar stratejileri incelenecektir.

Bu çalışmanın dördüncü bölümü, son dönem otoriter rejim çalışmalarının değerlendirilmesine ve bu çalışmada incelenen literatürün verdiği ilhamla, otoriter rejimler nasıl incelenmeli sorusuna cevap arayan bir tartışmaya ayrılmıştır. İlk olarak, melez rejimler (*hybrid regimes*), rekabetçi otoriteryanizm (*competitive authoritarianism*) ve seçimli otoriteryanizm (*electoral authoritarianism*) kavramları tartışılacaktır. Bu kavramlar etrafında gelişen yeni otoriteryanizmin tartışmalarının, rejim çalışmalarına yaptığı katkılar ve bu kavramların Ortadoğu otoriter rejimleri bağlamında açıklayıcılıkları eleştirel bir tutumla değerlendirilecektir. Yeni otoriteryanizm çalışmaları melez rejimleri başlı başına bir rejim tipi olarak almakla birlikte, hükümetlerin iktidara gelme yöntemlerine ve formel süreçlere odaklanırlar. Bu ülkelerde, hükümetin seçimde oluşturulması gibi demokrasinin bazı unsurları yer alır. Ne var ki muhalefetin iktidara gelmesi birçok idari düzenleme ve baskı mekanizmasıyla ya zorlaştırılmış ya da imkânsız hale getirilmiştir. Yeni otoriteryanizm çalışmaları formel kurumlara ve süreçlere odaklanır. Ancak siyasal iktidarın kaynaklarına ve işleyişine yönelik daha geniş toplumsal süreçleri ve iktidar tekniklerini ihmal eder. Bu çalışmalar daha çok Doğu Avrupa, Latin Amerika ve bazı Afrika ülkelerine odaklanmıştır. Ortadoğu ülkeleri bu tartışmaların dışında kalmıştır. Seçimli demokrasi ve rekabetçi otoriteryanizm tartışmaları Türkiye demokra-

sisinin sorunlarına da ışık tutar niteliktedir. Bu bölümde ikinci olarak, otoriter rejimleri incelemek için yeni bir kuramsal yaklaşımın imkânları tartışılacaktır. Burada geliştirmeye çalışacağım yaklaşım biçimiyle hem bu çalışmada incelenen literatüre hem de daha genel anlamda rejim çalışmalarına bir katkı sunmayı umuyorum. Bunun için ilk olarak siyasal rejimlerin salt kurumsal düzenlemeler olmayıp toplumsal iktidar mücadelelerinin devlet alanındaki tezahürü olduğunu iddia edeceğim. Ardından, Pierre Bourdieu'nun *alan teorisini* ve Michael Mann'ın iktidar kavramsallaştırmalarından hareketle, siyasal rejimleri "iktidar" perspektifinden okumanın, belirli bir rejim tipini mümkün kılan toplumsal süreçleri, siyasal iktidarın rejimler altında kurumsallaşmış tezahürlerini ve rejimlerin kendilerini sembolik alanda yeniden üretme mekanizmalarını bir bütün olarak anlamamıza yardımcı olabileceğini ileri süreceğim.

Bourdieu sosyolojisinde toplum, ekonomi, kültür, bürokrasi vb. birçok alandan oluşur. Toplumsal aktörler bu alanlar içinde yapılandırılmış eğilimleri (*habitus*) uyarınca hareket ederler ve her bir alanda geçerli olan toplumsal sermaye birimini artırabilmek için diğer aktörlerle mücadele ederler. Faillerin *habitusları*, hem içinde mücadele ettikleri alanların kolektif tarihleri hem de eyleyicilerin kişisel tarihleri tarafından yapılandırılmış eğilimlerden oluşur. Habitusun failler üzerindeki etkisi bir zorlamadan çok, belirli bir alan içindeki zorunlulukların içselleştirilmesi ve eğilimlere dönüştürülmesi şeklindedir. Bu eğilimler (*dispositions*) faillerin toplumsal olarak anlamlı eylemlerde bulunmalarını ve çevrelerinde olup bitenleri ve diğer faillerin eylemlerini anlamlandırmalarına yardımcı olur (Bourdieu 1984: 170).

Bourdieu devletin de hem bir alan (*bureaucratic field*) hem de bir toplumsal sermaye biçimi (*state capital*) olarak düşünülebileceği görüşündedir. Siyasal iktidar çeşitli toplumsal aktörlerin devlet sermayesini elde edebilmek amacıyla giriştikleri bir mücadelenin ürünüdür. Devlet sermayesine erişmek toplumsal aktörlerin diğer alanlarda yürüttükleri mücadelelerde büyük avantaj elde etmeleri anlamına gelir. Çünkü devlet sahip olduğu fiziki ve sembolik baskı aygıtlarının yanı sıra, çeşitli alanlarda yürütülen mücadelelerde oyunun kurallarını düzenleme gücünü elinde bulundurur.

Siyasal iktidarı toplumsal mücadelenin kurumsallaşmış bir tezahürü olarak okumak, rejim çalışmalarını zenginleştirebilecek araştırma imkânları sunar. Alan teorisi, siyasal rejimlerin toplumsal kökenlerini ve rejimlerin hayatta kalma stratejilerini bir bütün olarak ele almaya olanak verebilir. Bourdieu'nun geliştirdiği kavramlarla rejimlere yaklaşmak, maddi/kültürel, kurucu/stratejik gibi ayrımlara başvurmada siyasal iktidarın işleyiş mekanizmalarını ortaya koymamıza yardımcı olacaktır. Örneğin, ekonomik sermayelerini artırma amaçlı farklı gruplar arasında yaşanan çatışmaları incelerken, grupların bu mücadelede öne geçmek için devlet sermayesini ele geçirmeye yönelik stratejileri ve bu süreçte hangi mekanizmaları kullanarak uygulamalarını meşrulaştırdıklarını inceleyebiliriz. Devlet sermayesini ele geçirmek için girişilen her mücadele, yalnızca ekonomik kaynak elde etmeyi amaçlamayıp aynı zamanda hâkim grupların kendilerini meşrulaştırıcı sembolik şiddet uygulama imkânlarını elde etmek için de giriştikleri bir mücadeledir. Aynı şey siyasal rejimler için de geçerlidir. Siyasal rejimler de yalnızca maddi destek veya toplum üzerinde oluşturdıkları baskı ile uzun müddet ayakta kalamazlar. Bu nedenle, rejimlerin sembolik şiddet stratejileri diğer ayakta kalma stratejilerinden ayrı düşünülemez. Sembolik/kültürel stratejiler, rejimler için tali değil, kurucu unsurlardır.

Bourdieu sosyolojisinin kavramlarından yararlanarak siyasal rejimleri incelemek rejim çalışmalarına şüphesiz yeni bir soluk getirecektir. Ancak böyle bir inceleme, literatür çalışmasının ötesinde, her aşaması özenle tasarlanmış bir araştırınayı zorunlu kılmaktadır. Mevcut çalışmaların farklı kuramsal kaygılarla ortaya koyduğu verilerden yola çıkarak alan teorisine işlev kazandırmaya çalışmak birçok kuramsal ve epistemolojik sorunu da beraberinde getirecektir. Benim burada yaptığının da okuru yanlış bir beklentiye sokmasını istemem. Alan teorisinden yararlanarak bir siyasal rejim araştırmasına koyulma fikri her ne kadar heyecan verici olsa da bu çalışmanın vaatleri arasında değildir. Bu incelemenin dördüncü bölümünde yapılmak istenen, önceki bölümlerde incelenecek literatürün bazı sorunlu yönlerinin, alan teorisinin sunduğu imkânlarla nasıl giderilebileceğine yönelik bazı tespitlerin okurla paylaşılmasından ibarettir.

Michael Mann'ın geliştirdiği çeşitli iktidar kavramsallaştırmaları da rejim çalışmaları açısından faydalı katkılar sağlayabilir. Despotik iktidar, altyapısal iktidar, yaygın iktidar gibi kavramlar ve Mann'ın bu kavramlara yönelik tarihsel/sosyolojik analizleri, Ortadoğu'da otoriter rejimler konusunda geliştirilmiş bazı düşüncelerin daha iyi kavranmasına veya meselenin farklı boyutlarının keşfedilmesine yardımcı olacaktır. Bu nedenle son bölümde Michael Mann'ın geliştirdiği ve rejim çalışmalarına uyarlanabileceğini düşündüğüm bazı kavramları açıklamaya çalışacağım. Ayrıca, otoriter rejimlerin sürekliliği ile devletin şiddet kapasitesini ilişkilendiren çalışmalara altyapısal iktidar kavramının getirebileceği yeni açılımları kısaca tartışmaya çalışacağım.

Kitabın son bölümünde Arap isyanlarının Mısır ve Suriye rejimleri üzerindeki etkilerini inceleyeceğim. 2011 senesinde her iki ülkede yaşanan halk isyanları rejimler üzerinde çok farklı etkilerde bulundular. Mısır'da isyanın güçlenmesi rejimi ayakta tutan iktidar koalisyonunun çözülmesine neden oldu. Ordunun ve sermaye kesiminin Hüsnü Mübarek rejimine sırtını dönmesi Mübarek'in kolaylıkla devrilmesine yola açtı. Buna karşın Suriye'de üç yıldır süren büyük isyana rağmen rejimi oluşturan iktidar koalisyonu bütünlüğünü koruyabildi. Bu bölümde Arap isyanlarının Mısır ve Suriye rejimleri üzerindeki etkilerini bu iki otoriter rejimin örgütlenme biçimlerindeki, toplumsal sermayelerindeki ve toplumsal yapılardaki farklılıkla açıklamaya çalışacağım. Mısır ve Suriye rejimlerinin Arap isyanları karşısında farklılaşan tutumlarının, 1970'lerden itibaren rejimlerin toplumsal kaynaklarında ve örgütsel yapılarında meydana gelen dönüşümden kaynaklandığını ileri süreceğim.

Bu kitapta incelenecek olan literatür, Arap isyanlarının orta vadedeki akıbeti için çok fazla ümitvar beklentiler içinde olmamamız gerektiğini gösteriyor. Devrim süreçleri her ne kadar ucu açık ve öngörülemez gelişmelere gebe olsa da, rejimlerin ekonomik kaynakları, kurumsal konfigürasyonları ve toplumsal bölünmeler değişimin önündeki en büyük engel olarak görünüyor. "Siyasal İktisadi Açıklamalar" bölümünde inceleyeceğimiz üzere Körfez monarşileri sahip oldukları büyük petrol gelirleriyle kendilerini sürdürecek mali

ınkânlara sahipler. Ayrıca Körfez İşbirliği Teşkilatı çerçevesinde oluşan bölgesel oluşum, diğer Arap ülkelerindeki hareketleri de kontrol etme veya yönlendirme eğiliminde. Ayrıca rejimlerin güçlü güvenlik aygıtları ve bunların rejimler ve toplumla kurdukları ilişki biçimi her bir örnekte farklılık gösterdiğinden, Arap Baharı farklı ülkelerde farklı istikametler alabilir. "Devletin Şiddet Aygıtı ve Savuşın Rolü" bölümünde incelenen çalışmalar toplumsal kalkışma süreçlerinde, rejim-asker ilişkilerine ve devletin askeri kapasitesine bakarak belirli öngörülerde bulunma olanağı sunmaktadır. Önümüzdeki dönemde yaşanacak gelişmeler bu çalışmaların yeniden değerlendirilip revize edilmesi için birçok veri sunabilir. Son olarak, otoriter rejimlerde seçimler meselesinin ve yeni otoriteryanizm tartışmalarının incelendiği bölümler, Arap Baharı sürecinde seçimli demokrasiye geçiş yapmaya hazırlanan rejimlerle ilgili analizlerimizi zenginleştirebilir. Demokrasi talepleri karşısında zorlanan mevcut rejimler, çokpartili siyasi hayata geçiş ve devlet başkanlığı seçimlerinin yapılması yönünde ödünler vermeye hazırlanıyorlar. Ne var ki, rejimlerin demokratik prosedürleri kendi lehlerine işletmek için yapacakları düzenlemeler ve uygulamalar, otoriteryanizmin bir türünden başka bir türüne geçişle de sonuçlanabilir. Yeni otoriteryanizm çalışmaları prosedürel demokrasiye geçiş yapmaya hazırlanan rejimlerin daha yakından incelenmesi gerektiğini gösteriyor. Ayrıca, Ortadoğu'da bu yönde yaşanacak gelişmeleri incelemek rejim çalışmalarının varsayımlarını sınaama ve otoriteryanizmden demokrasiye geçiş sürecinin farklı yönlerini keşfetme olanağı sunacaktır.

Otoriter rejimlerin toplumsal kaynaklarını, kurumsal işleyişini ve siyasal stratejilerini incelemek aslında demokrasiyi de yeniden düşünmemiz için bir fırsat sunuyor. Otoriter rejimleri incelerken demokrasinin ne kadar hassas dengeler üzerinde var olabildiğini keşfediyoruz. Genelde liberal demokrasiyle özdeşleştirdiğimiz seçimlerin ve parlamentoların, refah devletleriyle özdeşleşen ekonomik bölüşüm politikalarının ve cumhuriyetçi geleneğin sahiplendiği halk egemenliği veya son dönemin popüler deyişle "milli irade" gibi kavramların nasıl içlerinin boşaltılıp otoriter bir rejimin ana unsurları haline gelebildiğini görüyoruz. Özellikle Türkiye gibi demokrasinin asgari müşterekleri üzerinde toplumsal ve siyasal bir

uzlaşının bulunmadığı ülkelerde, iktidarların otoriteryanizme kaymasının ne kadar kolay olabileceğini görüyoruz. Otoriter rejimleri incelemek bir anlamda demokrasinin içinde barındırdığı otoriterleşme eğilimlerine ayna tutuyor ve bizleri demokrasiye sahip çıkmaya ve onu otoriter iktidarlara karşı korumak için her an tetikte durmaya davet ediyor.

Otoriter Rejimlerin Kaynakları

KÜLTÜREL AÇIKLAMALAR

Ortadoğu'nun Avrupa'dan çok farklı bir kültürel coğrafya olduğu ve bu farklılıkların bölgenin tarihsel gelişimi için bir istisnailik oluşturduğu, sömürgeci dönemden beri çeşitli mecralarda ileri sürülmüştür. Ortadoğu'nun farklılığı, genelde Avrupa'nın sahip olduğu yüksek kültürel özellikler karşısında keskin bir tezat oluşturan olumsuz niteliklerle betimlenir. Bu bakış açısı, Batılı sosyal bilimler literatürüne büyük ölçüde nüfuz etmiştir. Kültürel yaklaşımlar, Batı toplumlarının ahvalini anlamaya yönelik bir analiz düzeyi olarak akademik literatürde etkisini yitirdiği dönemlerde bile, Doğu toplumları ile ilgili her türlü meselede ilk başvurulacak açıklama biçimi olmuştur. 1970-90 arası dönemde, bağımlılık okulunun yükselişiyle, dikkatler siyasal iktisadi açıklamalara yönelse de, Soğuk Savaş sonrası liberal hegemonya döneminde, Ortadoğu toplumlarına yönelik kültürel(ci) açıklamalar tekrar rağbet görmeye başlamıştır. 11 Eylül saldırılarının ardından kültürelcilik, yeni muhafazakârlar tarafından ABD'nin Afganistan'ı ve Irak'ı işgalini meşrulaştıracak bir söylemsel strateji olarak devreye sokulmuştur.¹

1. Belirtmek gerekir ki "kültürelcilik" sadece Batı'ya has bir düşünme biçimi değildir. Batı-dışı toplumlarda gelişen milliyetçi, İslamcı ve sol hareketler de kültürelci bakış açısını hem kendilerine hem de Batı'ya yönelik olarak yeniden üretebilmektedirler. Batı'yı bir öteki olarak kurgulamak, ona değişmez ontolojik bir öz atfetmek, buna karşın yerel veya milli olanı Batılı ve evrensel olan karşısında yüceltmek aslında aynı düşünme biçiminin tezahürleridir. Batı-dışı toplumlarda kül-

Bu bölümde, Ortadoğu'da otoriteryanizmin nedenlerine yönelik kültürel açıklamalar incelenecektir. İlk olarak, İslam ve demokrasi ilişkisine yönelik çalışmalar ele alınacak, ardından, Ortadoğu'nun siyasal kültürünü, geleneksel toplumsal ilişkilerle açıklamaya çalışan yaklaşımlar incelenecektir. Ortadoğu siyasal kültürüne yönelik, literatürdeki bu iki ana tema, eleştirel bir şekilde değerlendirildikten sonra, mevcut kültürel yaklaşımların sorunları tartışılacak ve "Nasıl bir kültürel analiz" sorusuna cevap aranmaya çalışılacaktır.

İslam Demokrasiye Engel mi?

İslami kültürün demokrasiye engel teşkil ettiğini öne süren çalışmaların en bilinenlerinden biri Elie Kedourie'nin *Democracy and Arab Political Culture* (1992) isimli kitabıdır. Kedourie, Arapların siyasal kültürlerinin İslam kültürü olduğunu belirttikten sonra, Batı demokrasisinin temeli olan halk egemenliği, herkese eşit oy hakkı, hukukun üstünlüğü, çoğulculuk ve sekülerizmin İslam'ın siyasal kültürüne tamamen yabancı kavramlar olduğunu ileri sürer. Kedourie bu iddiasının temellerini açıklamaya gerek duymadan Arap dünyasında yaşanan çeşitli demokrasiye geçiş denemelerinin nasıl akamete uğradığını gösteren tarihsel örneklerle geçer. Verdiği örneklerin sosyal ve siyasal özgüllüklerini bir kenara bırakarak, hepsini İslami siyasi kültür paydasında eşitleyerek, başarısızlığa uğramış demokratik deneyimlerin sorumlusu olarak İslami kültürü gösterir. Kedourie'nin kitabı, gerçekte, akademik titizlikten uzak, oryantalist önyargılarla ve tarihi çarpıtmalarla bezenmiş bir propaganda metni izlenimi vermektedir. Buna karşın müslüman toplumlar ve demokrasi üzerine tartışmalarda etkili olan bir anlayışın çarpıklıklarını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Kedourie, konuya özel bir ilgisi bulunmayan veya oryantalist söylemin etkisi altında bulunan Batılı okurun kolaylıkla kabul edebileceği tespitlerde bulunur: İslam demokrasiyle tamamen yabancı bir zihniyet yapısına sahiptir (1). Bunun nedeni İslam'ın Batı'daki

türecilik bir otantik kimlik arayışıdır ve Mehrzad Boroujerdi'nin ifadesiyle "ter-sine oryantalizm"dir. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Boroujerdi 1996, Moghadam 1997, Gülalp 2002: 158-80.

gılı bir egemenlik anlayışına sahip olmamasıdır. Batı'da egemenlik yalnızca ait değil, kamusaldır. Yöneticiler meşruiyetlerini güçlerinden değil, halk egemenliğinden alırlar. Bunu sağlayan ise anayasal kurumlar ve temsili hükümetlerdir. Halk egemenliği anlayışı, vatandaşlık kurumunun ve seküler devletin temelidir (3-5). Oysa Kedourie'nin bahsettiği anayasal kurumlar ve temsili hükümet biçimi modern Avrupa deneyiminin tarihsel bir ürünüdür. Ortaçağ'da feodal lordlar ve kral arasındaki egemenlik mücadelesi, yerel ve merkezi iktidar odakları arasında ilişkileri düzenleyen kuralların ve kurumların oluşmasına neden olmuştur (Wood 1995: 2005). Kapitalist dönemde burjuvazinin yeni bir toplumsal güç olarak ortaya çıkmasıyla iktidar mücadelesi yeni bir boyut kazanmış ve önceki dönemde temelleri atılan kurumsal düzen liberal anayasal kurumlara doğru evrilmiştir. Vatandaşlık rejiminin ortaya çıkması ise daha sonraları işçi sınıfının bir toplumsal güç olarak taleplerini yükseltmesiyle mümkün olmuştur. Kısacası Avrupa'da anayasal kurumların ve temsili demokrasinin ortaya çıkması, toplumsal dönüşümlerin ve mücadelelerin bir sonucudur. Bu süreç boyunca hâkim siyasal kurumlar değişime ayak diremişlerdir. Fakat toplumsal değişim eski siyasal yapılarla birlikte siyasal kültürü de dönüştürmüştür. Halk egemenliği eğer Kedourie'nin iddia ettiği gibi siyasal kültürün bir ögesiye, bu kültür Avrupa'da da ezelden beri var olmayıp toplumsal dönüşümün bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Kedourie'nin yaklaşımı birkaç noktada sorunludur. İlk olarak, aşırı bir genellemeye giderek, verdiği bütün örneklerde yekpare bir siyasal kültürün hâkim olduğunu varsaymaktadır. Oysa Gudrun Krämer'in (1995) gösterdiği gibi İslami hareketlerin demokrasi, çoğulculuk gibi konulardaki görüşleri, değişmez bir İslami doktriner pozisyonundan değil, içinde bulundukları siyasal bağlamdan etkilenmektedir (113-23). İkinci olarak, Kedourie'nin verdiği örnekler 20. yüzyılın ilk yarısında meydana gelmiş çeşitli olaylardan seçilmiştir. O yıllarda yaşanan gelişmelerden günümüzde de geçerliliğini koruyacak bir siyasal kültür analizine ulaşmak için Ortadoğu toplumlarının geçirdikleri kolonyal deneyim ve sonrasında yaşanan toplumsal ve ekonomik değişimlere rağmen siyasal kültürlerinin değişmeden günümüze kadar geldiğini varsaymamız gerekmektedir. Oysa

her toplum için tanımlanabilecek tek bir siyasal kültürden bahsedemeyeceğimiz gibi tarih dışı ve değişmeyen bir siyasal kültürden de söz edemeyiz.

İslam ve demokrasi meselesinde, son yirmi yılda, görüşleri en çok tartışılan isim herhalde Samuel Huntington'dır. Huntington 1991' de yayımladığı *Üçüncü Dalga* kitabıyla, 20. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan rejim değişikliklerinin dinamiklerini incelerken, hangi toplumsal, iktisadi ve siyasal koşulların demokratikleşmede rol oynadığını araştırmıştır. Huntington, demokratikleşme yönünde bir dönüşüm yaşamayan ülkelerde siyasal, ekonomik ve kültürel faktörlerin önemine işaret ederken Doğu Asya ve Ortadoğu ülkelerinde en önemli engelin kültürel yapıdan kaynaklandığını belirtmektedir (Huntington 2011: 335). Her iki bölgede de ekonomik olarak gözle görülür bir gelişme mevcuttur. Birçok Ortadoğu ülkesi petrol gelirleri sayesinde yüksek gelir seviyesine erişmiştir. Doğu Asya ülkeleri ise kalkınmacı politikalarla milli gelirlerini yükseltebilmişlerdir. Buna karşın her iki bölge ülkelerinin de demokratikleşme yönünde önemli bir yol katedememiş olmaları kültürü bir açıklama biçimi olarak gündeme getirir. Huntington Konfüçyüsçülüğün Doğu Asya ülkelerinde demokratikleşme önünde ciddi bir engel teşkil ettiği konusunda ısrarlıyken İslam hakkındaki görüşlerini daha ihtiyatlı bir şekilde dile getirir. İslam demokrasiyle uyumlu olabilecek ve demokrasiye engel teşkil edebilecek özellikler barındırmaktadır. Huntington Ernest Gellner'in bu konudaki düşüncelerini paylaşarak, İslam yüksek kültürünün sahip olduğu eşitlikçilik, püritenizm, bireysellik, hiyerarşiye karşı olma gibi değerlerin Batı modernitesiyle uyumlu olduğunu belirtir. Bunun yanında, dini cemaatle siyasi topluluk arasında bir ayırım gözetmemesi, egemenliğin dini temelli olması, yöneticilerin şeriata tabi olmaları, ulemanın devlet yönetiminde söz sahibi olması gibi özellikleri İslam'ın demokrasiyle uyuşmaz yönleridir (Huntington 2011: 328). Huntington, yine de iyimser bir tavırla, İslami kültürün demokratikleşme önünde kesin bir engel teşkil ettiği yönündeki görüşlere şüpheyle yaklaşır. Huntington'ın itirazları üç noktada özetlenebilir: İlk olarak, benzer kültürel açıklamalar Katoliklik ve Konfüsyüsçülüğün kapitalizm ve demokrasiyle uyumsuzluğu konusunda da dile getirilmişti. Fakat Avrupa'da Kato-

lık ülkelerin demokrasiye geçişleri ve Doğu Asya kapitalizminin yükselişi bu türden kültürel açıklamaların geçerliliğini yitirmesine neden oldu. İkinci olarak, İslamiyet ve Konfüçyüsçülük gibi büyük tarihsel gelenekler çok karmaşık bütünlere ve içlerinde farklı düşünce akımlarını ve yorumları barındırırlar. İçinde bulunulan toplumsal şartlar bu gelenekler içinde hangi öğelerin öne çıkıp güç kazanacağını hangilerinin zayıflayacağını belirler. Son olarak, kültürler toplumların üzerine yazılı ebedi ve ezeli özellikler değildir. Kültür de toplum gibi dinamik ve değişkendir. Bu sebeple belirli kültürel özelliklerin demokrasiye engel teşkil ettiği ancak belirli bir tarihsel, toplumsal bağlam içinde öne sürülebilir (331).

Huntington'ın İslam ve demokrasi konusunda *Üçüncü Dalga*'da ortaya koyduğu ihtiyatlı ve görece iyimser tutum daha sonraki çalışmalarında yerini kötümser ve özcü bir yaklaşıma terk eder. 1993'te *Foreign Affairs*'te yayımlanan ve çok ses getiren "The Clash of Civilizations" (Medeniyetler Çatışması) makalesinde ortaya attığı görüşleri İslam ve demokrasi arasında kesin bir karşıtlık öngörmektedir. Huntington'ın makalesinde öne sürdüğü hayli spekülatif düşüncelerin Soğuk Savaş'ın sona erdiği ve küresel planda Amerikan hegemonyasının rakipsiz görüldüğü bir ortamda siyasi/stratejik bir karşılığı bulunuyordu. Huntington'ın başka bir tarihsel uğrakta yazılsaydı muhtemelen konuya ilgi duyan birkaç eleştirmenden başkasının dikkatini çekmeyecek bu makalesi, 1990'lı yıllarda hem yeni Amerikan muhafazakârlığının dünya vizyonunu şekillendirdi, hem de İslam, demokrasi gibi konularda tartışmaların sorunlu bir ikili karşıtlık ekseninde yürütülmesine neden oldu. Makalede ortaya koyulan görüş, Soğuk Savaş sonrası dönemde çatışmaların karşıt ideolojik veya siyasi kamplar arasında değil, farklı medeniyetleri ayıran kültürel hatlar arasında cereyan edeceğini söylemekteydi (Huntington 1993: 29). Fakat esas çarpışma İslam ile Batı medeniyeti arasında yaşanacaktı. Kültür ve kültürel kimlik her medeniyetin mihenk taşlarıdır ve kültürün en önemli ögesini din oluşturmaktadır (41-42). Yaşamlarında, İslam'ın temel belirleyici olduğu Orta-doğulular için seküler Batı kültürü, yozlaşmış, materyalist bir tehdit olarak algılanmaktadır. Medeniyetler arası çatışma hatlarında şiddet, savaş, etnik kıyımlar sürekli olarak tekrarlanır. Huntington Af-

rika'dan Orta Asya'ya uzanan İslami hilalin sınırlarının şiddetle çizildiğini belirtir, buna göre çatışmaların nedeni İslam'dan kaynaklanmaktadır. İslam sınırları kanlı bir dindir (35). İslam demokrasi karşıtlığı teması Huntington'ın sonraki çalışmalarında da güçlü bir şekilde temsil edilmektedir. İslam Batı karşıtı, aşırı ve şiddet eğilimi özellikleriyle antidemokratik bir değerler sistemi olarak resmedilir (Huntington 1996: 258).

Kedourie ve Huntington'ın İslam ve demokrasi meselesine ilişkin görüşleri yüzeysel bilgiler ve kaba genellemelerden oluşuyor. Bu durumun esas nedeni kültürün kavramsallaştırılması ve toplumsal ilişkilerdeki rolünün incelenmesinde benimsenen yanlışlıklardan kaynaklanıyor. Kültürün şekleştirilmesi ve bağımsız bir değişken olarak ele alınmasına en çok dinin toplumsal hayattaki rolü üzerine yapılan yorumlarda rastlıyoruz. Bu çalışmalarda İslami kültür toplumun dışında, toplumsal değişimden etkilenmeyen fakat toplumsal gerçeklik üzerinde bir üst-belirleyen gücüne sahip bir olgu olarak ele alınıyor. Kültürün yanlış kavramsallaştırılmasının metodolojik seçimleri de etkilediğini görüyoruz. Her yerde aynı ve değişmeyen bir kültür anlayışı sınırlı gözlemler ve izlenimlerden büyük genellemelere ulaşılmasına neden oluyor. Bu nedenle İslami kültürün barındırdığı varsayılan antidemokratik öğeler ve İslam'ın müslümanların anlam dünyalarında ne gibi etkileri olduğu konusu, ampirik bir analize veya yorumsamacı bir soruşturmaya tabi tutulmaksızın yazarların zihinlerindeki genel kabullere göre yorumlanıyor. Buna karşın meseleyi daha ciddi bir şekilde ele alan çalışmalar her geçen gün artıyor. Alfred Stepan, Mark Tessler ve Steven Fish'in çalışmaları, İslam ve demokrasi meselesinde gerek gündelik dilde gerekse akademik yayınlarda kendini sürekli tekrarlayarak üreten birçok kanaatin geçersizliğini göstermeleri bakımından oldukça önemliler.

Alfred Stepan ve Graeme Robertson uzun süredir tartışılan İslam-demokrasi karşıtlığı meselesini düzenli demokratik seçimler ve siyasal haklar yönünden incelemişler ve Ortadoğu'da demokrasi eksikliğinin açıklanmasında dinin anlamlı bir rolünün olmadığı sonucuna varmışlardır (2003: 30-44). Freedom House'un yıllık değerlendirmeler raporları ve Polity IV data seti kullanılarak yapılan araştırma

birçok açıdan ilginç sonuçlar ortaya koymuştur. Son otuz yıl incelendiğinde, müslüman çoğunluğa sahip Arap olmayan ülkelerin, Arap ve müslüman çoğunluğa sahip ülkelere nazaran serbest seçimler baz alındığında çok daha iyi bir performans sergiledikleri görülmektedir. Aynı analizde, siyasal haklar baz alındığında da sonuç değişmemektedir. Stepan ve Robertson bunun üzerine Arap olmayan müslüman çoğunluğa sahip olan ülkeleri, kişi başına düşen milli gelir seviyelerine göre gruplandırmış ve müslüman çoğunluğa sahip olmayan kendi gelir gruplarındaki ülkelerle karşılaştırmışlardır. Buradan elde edilen sonuçlar açıkça göstermektedir ki, en alt gelir grubunda olan (kişi başı 1500 \$ ve altı) müslüman çoğunluğa sahip olan ülkeler seçilen demokratik kriterler bakımından, müslüman çoğunluğa sahip olmayan ülkeler ile aynı performansı gösterirken, müslüman çoğunluğa sahip fakat en üst gelir grubundaki Arap ülkelere göre çok daha iyi bir performans göstermişlerdir. Bu çalışma İslam ile demokrasi arasında olduğu varsayılan karşıtlıktan, en azından ülkelerin demokratik performansları baz alındığında, söz edilemeyeceğini açıkça ortaya koymuştur.

Peki, Arap ülkelerinin diğer müslüman ülkelere nazaran bu derece düşük bir demokratik seviyede olmalarının nedenleri nelerdir? Bu noktada Stepan ve Robertson, İslam'ın değil Arap siyasal kültürünün belirli özelliklerinin demokrasi üzerinde olumsuz etkileri olabileceğini belirtiyorlar (2003: 41). Fakat Stepan ve Robertson'un çalışmaları böyle bir yargıyı ispatlayacak herhangi bir veri sağlamıyor. Zaten çalışmanın amacı da Arap siyasal kültürünün özelliklerini incelemek değil, İslam ile demokrasi arasında bulunduğu varsayılan uyumsuzluğun analitik olarak bir değerlendirmesini sunmak. Buna karşın, asıl çatışmanın Arap kültürüyle demokrasi arasında olduğunu söylemek için aceleci davranıyorlar. Stepan ve Robertson, öyle görünüyor ki, İslam'ın demokrasinin önünde bir engel teşkil etmediğini gösterdikten sonra, demokrasiye neyin engel olabileceği sorusuna yine kültürel bir açıklama getirmek zorunda hissetmişler kendilerini. Yazarlar, makalelerinin sonuç bölümünde, Arap kültürünü demokrasi eksikliğinden sorumlu ilan ettikten hemen sonra, "peki, Arap kültürünü böyle kılan özellikler nelerdir," diye soruyorlar. Fakat bu soruya verdikleri cevaplar ikna edici olmaktan olduk-

ça uzak. Yazarlar, Arap-İsrail çatışmasının ve ABD'nin jeopolitik konumları dolayısıyla sağladığı askeri desteğin, Arap devletlerinin güçlü güvenlik devletlerine dönüşmelerine neden olduğunu, bunun da bölgede otoriter rejimlerin en önemli destekleyicisi olduğunu belirtmekte (42). Filistin sorununun çözülmesi halinde ise Arap devletlerinin büyük güvenlik harcamaları yapmaları için bir bahanelerinin kalmayacağını, bunun sonucu olarak da devletin toplum tarafından sorgulanmaya başlamasıyla Arap siyasal kültürünün dönüşebileceğini öne sürüyorlar. Eğer Arap ülkelerinde otoriteryanizmin kaynağı güçlü güvenlik aygıtları ise bunu Arap siyasal kültürüyle ilişkilendirmek oldukça güç. Zaten yazarlar da bunun nedeninin İsrail'le yaşanan çatışmalar olabileceğini söylüyorlar. Eğer, İsrail ile yaşanan savaşların çatışmacı bir kültür geliştirdiğini iddia ediyorlarsa bu iddiayı ciddi bir analize dayandırmak zorundalar. Kaldı ki, Arap devletlerinin güçlü güvenlik devletleri olmalarını İsrail'le yaşanan savaşlara bağlamak çok doğru görünmüyor. İsrail ile doğrudan bir çatışmaya girmemiş ve İsrail'in uçuş sahasının dışında kalan Fas, Cezayir, Tunus gibi ülkeler de güçlü güvenlik aygıtlarına sahipler. Sonuç olarak, Stepan ve Robertson'un çalışmaları bir mitin, İslam ve demokrasi uyumsuzluğu mitinin büyümesini bozarken yerine bir başka miti koyuyor.

Steven Fish de Stepan ve Robertson gibi Freedom House verilerini ve Polity data setini kullanarak İslam ve otoriteryanizm arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Fish çalışmasında, yine Stepan ve Robertson gibi, metodolojik bir tercih olarak prosedürel demokrasi anlayışını benimsiyor. Fish'in çalışmasının önemi siyasal şiddet, kişiler arası güven, sekülerizm ve kadının rolü gibi demokrasi ve İslam konusunda çokça kullanılan temaları ampirik bir teste tabi tutarak bunların otoriteryanizmle ilişkisini karşılaştırmalı olarak ortaya koyması. Ayrıca Fish klasik, demokrasi ve gayrisafi yurtiçi hasıla karşılaştırmalarına yıllık ekonomik büyüme ve OPEC üyesi olma kriterini de ekleyerek ekonomik performans, rejim sürekliliği ve rantiyeye devlet kuramının varsayımlarını daha geniş bir perspektiften değerlendirme imkânı bulmuştur (Fish 2002).

Şiddet ile İslam arasındaki ilişki çok uzun zamandır öne sürülen bir düşüncedir. Montesquieu vaktiyle İslam'ın şiddetle özdeş oldu-

ğunu, bunun da müslüman toplumları otoriteryanizme yönlendirdiğinden bahsetmişti. Ona göre Hristiyanlık despotizme karşı bir öze sahipken İslam yalnızca kılıçla konuşmayı bilen yıkıcı bir dindi. 18. yüzyıl Batılı aydınının zihnindeki İslam imajının bugün de çok fazla değişmediğini Huntington'ın tezlerini incelerken gördük. Huntington da İslam'ın kanlı sınırlarından bahsederken özellikle siyasal şiddetin demokrasinin önünde bir engel olduğunu düşünüyordu. Steven Fish, dünya çapında yaşanan siyasal şiddet örneklerini araştıran iki çalışmadan faydalanarak İslam ve şiddet konusunda hâkim görüşlerin yanlışlığını gösteriyor. Monty Marshall'ın çalışması İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde 207 ülke içi şiddet olayı tespit ediyor. Fish bu örneklerin yalnızca 72'sinin yani %35'inin nüfusunun büyük çoğunluğu müslüman olan ülkelerde meydana geldiğini tespit ediyor. Müslüman nüfusun dünya nüfusunun yüzde %30'unu teşkil ettiği düşünüldüğünde müslüman ülkelerde görülen şiddet olaylarının nüfuslarına oranla anlamlı bir yükseklikte olmadığı görülüyor. Fish, Marshall'ın verilerinin doğruluğunu sınamak için Daniel Kaufman ve arkadaşlarının hazırladığı siyasal istikrar ve şiddetsizlik indeksinden faydalanarak ikinci bir analiz yapıyor. Bu analizde Katolik ve müslüman ülkeleri önce birbirleriyle daha sonra diğer ülkelerle karşılaştırıyor. Karşılaştırma gelir düzeyleri benzer ülkeler baz alındığında müslüman veya Katolik ülkeler arasında hem kendi aralarında hem de diğer ülkelerle karşılaştırıldığında siyasal şiddet bakımından bir fark olmadığını gösteriyor. Fakat gelir düzeyleri karşılaştırmaya dahil edildiğinde düşük gelir düzeyli ülkelerde istikrarın daha az, şiddetin daha yaygın olduğu ortaya çıkıyor. Bu karşılaştırmalı analizler siyasal şiddet ile İslam arasında pozitif bir ilişki kurulamayacağını, müslüman toplumların siyasal şiddete daha yatkın oldukları tezinin gerçekdışı bir iddia olduğunu açıkça gösteriyor (Fish 2002: 15-16).

İslam'da dini otoriteyle dünyevi otorite arasında bir ayrım olmadığı, bunun da demokrasinin önünde bir engel teşkil ettiği çok yaygın bir kanaattir. Bu durum çoğu zaman Hristiyanlık'ta Sezar ile İsa arasında karşılıklı kurulan dengenin İslam'da bulunmadığı şeklinde ifade edilir (Huntington 2011: 328). Burada asıl söylenmek istenen müslüman toplumlarda dinin toplumsal yaşam üzerinde, Hristiyan-

lık'ta olduğundan çok daha etkin bir role sahip olduğudur. Bunu takip eden ikinci varsayım ise dinin rolünün fazla olduğu toplumların daha otoriter, seküler toplumların daha demokratik olduğu varsayımıdır. Hristiyanlığın İslam'dan daha seküler olduğu iddiası çoğu kez sorgulanmadan kabul edilir. Oysa hemen hemen hiçbir hristiyan ülkede devlet ve kilise tam bir ayrılık içinde değildir. Birçok hristiyan ülkede devlet kiliseleri mevcuttur. Almanya'da devlet ve kilise eğitim, vergi, sosyal hizmetler gibi birçok alanda ortak hareket etmektedirler. Katolik veya Protestan, Avrupa ve Latin Amerika ülkelerinde devlet kilise ilişkileri zihinlerdeki seküler ideal tipin çok uzağında bir görünüm arz eder. Müslüman ülkelerde dinin devlet üzerindeki rolü de çokça abartılmaktadır. İran ve Suudi Arabistan örneklerinin dışında ruhban sınıfın devlet yönetiminde çok etkili olduğu örnekler bulmak güçtür. Steven Fish müslüman toplumların kötü demokratik performans göstermelerinin bu toplumlarda dinin rolünün güçlü olmasına bağlanamayacağı görüşünde. Fish'in çalışması metodolojisi gereği ancak karşılaştırılabilir veriler kullandığı için bu konuda derinlikli bir analiz sunmaktan uzak. Fakat Fish, gelir seviyesi düşük demokrasilerden verdiği örneklerle iddiasını desteklemeye çalışıyor. Buna göre Benin, Botsvana, Kosta Rika, Jamaika, Litvanya gibi müslüman olmayan, fakat dinin toplumsal hayattaki rolünün hayli güçlü olduğu bilinen ülkeler görece iyi demokratik performans gösterirlerken, müslüman toplumların demokratik sorunlarını dinin rolüne bağlamak doğru değildir.

Bu noktada, Mark Tessler'in Arap dünyasında İslami kültürün kişilerin demokrasiye yönelik kanaatlerini ne şekilde etkilediğini araştırdığı çalışmasına bakmak öğretici olacaktır (2002). Tessler'in çalışması Stepan ve Fish'in çalışmalarından farklı olarak hazır data setleri kullanılarak değil, Filistin, Fas, Mısır ve Cezayir'de yıllarca çok sayıda katılımcıyla yürütülmüş mülakatlardan elde edilen verilere dayanmaktadır. Bu durum Tessler'e çok daha spesifik sorularla çalışma ve doğrudan kişilerin demokrasiyle ilgili kavramlara atfettikleri bireysel anlamlar üzerinden daha genel bir toplumsal analize ulaşma imkânı tanımıştır. Katılımcılara esas olarak üç grup soru sorulmuştur: Bunlardan ilki demokratik katılım, seçimler, hükümetlerin hesap verebilirliği gibi konularda düşüncelerini öğrenmeye yö-

nelik sorulardır. Ayrıca katılımcılardan parlamenter sistem ve liberal demokrasiyi, sosyalizm, Arap milliyetçiliği ve İslami yönetim düşüncesiyle karşılaştırıp değerlendirmeleri istenmiştir. İkinci olarak, her bir katılımcının kişisel dindarlık düzeyini tespit etmeye yönelik sorular sorulmuştur. Son olarak, İslam'ın siyasal ve ekonomik hayattaki rolüne ilişkin sorular bütün katılımcılara yöneltilmiştir.

Araştırmadan çıkan sonuçlar Stepan ve Fish'in çalışmalarıyla büyük farklılık göstermemektedir. İlk olarak araştırma, Arap toplumunun siyasal tercihlerinde İslam'ın etkisinin sanılandan çok daha az olduğunu ortaya koymaktadır. İslami bağlılıkları güçlü dindar kimselerde dahi demokratik yönetime ait kavram ve kurumlara destek yüksektir. Bu bulgu İslam'ın demokratik yönelime engel teşkil ettiğine yönelik tezi yanlışlamaktadır. Fakat araştırmada dindar olarak tanımlanabilecek kadın ve erkekler arasında demokratik yönelim bakımından kayda değer farklar tespit edilmiştir. Kadın katılımcıların siyasal ve ekonomik hayatın düzenlenmesinde İslam'a daha fazla referans verdikleri ve demokratik yönetime daha az önem atfettikleri görülmektedir. İkinci olarak, siyasal İslam ile demokrasi arasında negatif bir ilişki tespit edilmemiştir. İslamcı hareketleri destekleyen katılımcılar, adil seçimlere ve hesap verebilir sorumlu yöneticilere yönelik talep bakımından diğerlerinden farklılaşmamaktadırlar. Katılımcılar demokrasi ve İslami yönetim arasında bir uyumsuzluk görmemekte, bilakis, yozlaşmış otoriter rejimlere karşı İslami prensiplerle demokratik prensipler arasında benzerlikler kurabilmektedirler (Tessler 2002: 349).

Özetlemek gerekirse, Ortadoğu'da demokrasi eksikliğinin açıklanmasında İslam geçerli bir açıklama biçimi olmaktan uzaktır. Otoriter rejimlerin, İslami devlet ve toplum anlayışından beslendiklerini söylemek de oldukça güçtür. İslam antidemokratik öğeler içeriyor olabilir. Ancak bu müslüman toplumların demokratikleşmeyeceği anlamına gelmez. Müslüman toplumlar diğer toplumlara kıyasla şiddete daha meyilli değildirler. Siyasal şiddetin kaynaklarını inanç sistemlerinin dışında, toplumların siyasal, iktisadi ve etnik yapısında aramak daha doğru olacaktır. Din ve devlet arasındaki ilişkiler demokratik Batı toplumlarında da kesin bir karşıtlık üzerinden yürümektedir. Dinin toplumsal tasavvuru ile devletin düzenle-

meleri birçok yerde kesişmekte ve din ile devlet arasındaki sınırlar, bu kesişme noktalarında her bir örnekte farklı şekillerde çizilmektedir. Okullarda dini eğitimin verilmesi, kilise adına vergi toplanması, bazı yasal düzenlemeler yapılırken dini hassasiyetlerin dikkate alınması gibi bazı durumlarda bu sınır iyice belirsizleşmektedir. Müslüman toplumlarda da din ve devlet arasındaki ilişki esasında Batılı toplumlardan farklı değildir.

Geleneksel Yapılar ve Arap Toplumu

Geleneksel Arap kültürünün, siyasal kurumlar ve süreçler üzerinde antidemokratik etkilerinin olduğu çoğu kez ileri sürülen bir argümandır. Bu tezin en önemli savunularından birisi, Hisham Sharabi tarafından *Neopatriarchy: A Theory of Distorted Change in Arab Society* (1988) kitabıyla yapılmıştır. Weberyen ve Marksist gelenekten beslenen Sharabi, Ortadoğu'nun kapitalizme eklemlenme sürecinde geçirdiği dönüşümlerin geleneksel kültürel yapılar üzerindeki etkisini incelemiştir. Buna göre Arap toplumu geleneksel olarak patrimonyal bir yapıya sahiptir. Toplumun en küçük parçası olan aileden başlamak üzere bütün toplum güçlü bir lider ve ona sorgusuz sualsiz itaat eden üyelerden oluşur. Toplumun siyasal örgütlenmesi tıpkı geleneksel bir ailede olduğu gibi bir baba figürü etrafından hiyerarşik olarak şekillenmiştir. Babanın kesin otoritesi ve cezalandırma gücünün olduğu aile yapısı toplumsal hiyerarşiyi sürekli olarak yeniden üretir. Kişilerin bağlılıkları öncelikle ailelerine, daha sonra ailelerinin bağlı olduğu kabile/aşiret tipi yapılardır. Bu sebeple Arap toplumlarında ulus gibi daha üst bağlılıklar yerine, herkesin kendi ailesine/kabilesine öncelik verdiği bir hizipçilik çok yaygındır (Sharabi 1988: 28).

Patriyarki kavramı sosyal bilimlerde esas olarak iki anlamda kullanılıyor. Feminist teoriler "patriyarki" kavramını dar anlamıyla erkek egemen toplumu tanımlamak için kullanırlar. Daha genel anlamda ise patriyarki, kapitalizm öncesi geleneksel toplum yapısını ve iktidar biçimini tarif etmek için kullanılır. Weber'e göre geleneksel toplumda liderin patrimonyal otoritesi patriyarkal aile yapısının bir uzantısıdır. Burada belirtmek gerekir ki Weber'in kendisi geleneksel

siyasal otoriteyi tarif ederken *patrimonyal* terimine başvurmuştur. *Patriyarki* kavramını ise daha çok aile tarzı gruplarda, ataerkil liderin grup üstündeki otoritesini tarif etmek için kullanır (Weber 1978: 231-2). Patriyarkal otorite aile bağlarıyla sınırları çizilen bir grup içinde hüküm sürer ve gücünü yasadan değil gelenekten alır. Buna karşın patrimonyal otorite kurumsallaşmıştır, kendine ait bir idari kadrosu vardır ve kontrolü altında bir askeri güce sahiptir (1070). Babanın aile içindeki otoritesi, kabile toplumunda şefin otoritesi, feodal toplumda prensin otoritesi şeklinde tezahür eder. Fakat Weber, Avrupa feodalizmini patrimonyalizmin marjinal bir biçimi olarak değerlendirir. Feodal lord ve vassallar arasındaki ilişki her ne kadar patriyarkal otoriteden mülhem olsa da, bu bir bağımlılık ilişkisi değil, özgür bir sözleşme ilişkisidir (1072). Bunun nedeni, Avrupa'da özel mülkiyetin gelişimi olabilir. Doğu feodalizminden ayrı olarak, Avrupa'da vassallar büyük toprak sahipleriydi. Siyasal iktidar, örneğin Osmanlı'daki gibi, güçlü bir şekilde merkezileşmemiştir. Bunun sonucu olarak, Avrupa'da feodal lord ile vassallar arasında daha dengeli bir ilişki kurulabildi. Oysa Osmanlı'da Sultan ile iktidar sahipleri arasında, sultanın mutlak hâkimiyet sahibi olduğu, çok daha asimetrik bir ilişki gelişmiştir.

Marx da Weber gibi kapitalizm öncesi toplumu tanımlarken patriyarki kavramına başvurur. Farklı üretim tarzları altında patriyarki farklı biçimlere bürünmektedir. Bu Avrupa'da feodalizm şeklinde ortaya çıkmışken Asya'da Asya tipi üretim tarzı altında Doğu despotizmi şeklinde tezahür etmiştir. Sharabi'ye göre, Marx'ın Avrupa ve Asya olarak yaptığı ayırım Arap patriyarkisinin özgüllüğünü kavramamız için yetersiz bir ayırımdır. Arap patriyarkisi, kendine özgü gelişimi içinde farklı bir toplumsal, psikolojik düzeni ifade etmektedir (Sharabi 1988: 17).

Neopatriyarki, Arap toplumu için, bağımlı kapitalist gelişmeyle ortaya çıkmış modern bir olgudur. Sharabi, Samir Amin'in tezlerinden yola çıkarak, Arap dünyasında neopatriyarkinin gelişmesini Osmanlı İmparatorluğu'nun periferileşme süreciyle ilişkilendirir. Buna göre 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı ekonomisi devletin mülkiyet üzerinde mutlak hâkimiyet sahibi olduğu, ekonomik faaliyetlerin yasal-rasyonel bir anlayıştan çok uzak, devletin keyfiyetine

göre düzenlendiği bir sistemdir. 19. yüzyılda Avrupa emperyalizminin etkisi ve baskısıyla Osmanlı topraklarında kapitalist ilişkiler gelişmeye başlamıştır. 1858 yılında Arazi Kanunnamesi ve 1867 yılında yabancılara mülk satışına izin veren kanunun ilanı ile özel mülkiyetin gelişmesi için hukuki altyapı oluşturulmuştur. Amin'e göre ancak bu tarihten sonra Osmanlı'da feodalizm gelişmeye başlamıştır. Bu tarihten önce de Arap topraklarında geleneksel kabile yapılarının kontrolü altında topraklar vardı. Feodal lordları çağrıştıran toprak ağaları mevcuttu. Fakat 19. yüzyılda özel mülkiyetin yasal bir zemine oturmasıyla birlikte eski kabile liderleri büyük toprak sahibi şehirli bir sınıf oluşturmaya başladılar. Özel mülkiyet öncesi dönemde kabileler büyük toprakları kontrol ediyor olsalar bile bu topraklar o kabilenin ortak mülkiyeti altındaydı. 1858 Arazi Kanunnamesiyle mülkiyet hakları az sayıda kişinin elinde toplandı. Yaşanan bu yasal-ekonomik dönüşüm geleneksel patriyarkal liderleri oldukça güçlendirdi. Sharabi'nin vurguladığı gibi, geleneksel patriyarkal güç odakları modernizasyonla birlikte iktidarlarını yasal bir zeminde konsolide etme fırsatı yakaladılar. Bu süreç Avrupa feodalizminin tarihsel gelişiminden oldukça farklı görünmektedir.

Sharabi'nin buraya kadar olan görüşlerini özetleyecek olursak, Avrupa tarzı bir feodalizmin Arap toplumunda yaşanmamış olması, otoriteryanizmin tarihsel-toplumsal kaynaklarından biridir diyebiliriz. Sharabi'ye göre Avrupa feodalizmi kan bağı temelli patrimonyal bağlılık sistemini aşabilmiştir. Buna karşın patriyarkal Arap toplumunda aile/klan ilişkisi, temel toplumsal ilişki biçimi olarak kalmıştır. İkinci olarak, Avrupa feodalizminde kral, lord ve vassallar arasındaki ilişkilerin sözleşme temelinde kuruluyor olması modern Avrupa demokrasisinin devraldığı önemli bir mirastır. Buna karşın Arap toplumunda yöneticiler ve yönetenler arasında bu tür bir sözleşme ilişkisinin teoride ve uygulamada hiçbir temeli bulunmamaktadır (Sharabi 1988: 52). 19. yüzyılın ortalarında Ortadoğu bölgesinin kapitalizme, emperyalizm ve sömürgecilik aracılığıyla eklenmesi Avrupa'dakine benzer feodal ilişkilerin gelişmesine imkân sağlamış olsa bile, bağımlı kapitalistleşme geleneksel kan bağı temelli patriyarkal yapıların zayıflamasına değil, tam tersine, modern formlar altında güçlenmesine neden olmuştur.

Kapitalizmin gelişmesi, Batı toplumlarında feodal bağların çözülmesi ve modern toplumsal ilişkilerin oluşması için bir zemin hazırladı. Marx'a göre toplumsal gelişmenin belli bir aşamasında toplumdaki üretici güçler mevcut üretim ilişkileriyle çatışmaya başlar ve buna müteakip üretim ilişkilerinin köklü olarak değiştiği toplumsal devrim meydana gelir (Marx 1977). Üretim ilişkilerinde meydana gelen devrimci dönüşüm eninde sonunda üstyapı kurumlarını da etkiler, geleneksel yapılar çözülür. Weber de, geleneksel toplumsal ilişkiler için benzer bir sürecin, bu kez devrimler yoluyla değil, ekonomik rasyonalizasyonun sonucu meydana geleceğini öngörmüştür. Ne var ki Arap toplumlarında yaşanan kapitalist gelişme, Marx ve Weber'in Avrupa için öngördükleri tarzda bir toplumsal dönüşümü getirmemiştir. Kapitalizm Avrupa'da toplumsal ilişkileri dönüştürerek feodalizme son vermişti. Arap toplumunda ise kapitalizmin tersi bir işlev gördü; mülkiyet ilişkilerinin dönüşmesi geleneksel yapıların modern formlar altında kendilerini sürdürmelerine olanak tanıdı. Sharabi'ye göre bunun nedeni Arap toplumlarının, Batı'nın ve Japonya'nın aksine kapitalizmle, emperyalizm aracılığıyla bağımlı bir ilişki kurmuş olmalarıdır. Başka bir deyişle kapitalizm Ortadoğu'ya, içeride yaşanan toplumsal devrimler/dönüşümler aracılığıyla değil, Batı emperyalizminin ve sömürgeciliğin zorlamasıyla "bozulmuş" bir şekilde girmiştir. Bunun sonucu olarak, toplumsal dönüşüm ve siyasal katılım talepleriyle ortaya çıkacak güçlü bir burjuvazi ve işçi sınıfı oluşmamıştır. Bunun yerine, Sharabi'nin küçük burjuvazi diye adlandırdığı toplumsal kesimler güçlenmiş ve toplumsal ve siyasal hayata yön vermeye başlamışlardır. 1940'larda ve 1950'lerde kentli nüfusta meydana gelen artış küçük burjuvazinin sayıca artmasına olanak tanırken, kolonyal rejimlerin sona ermesi ile Mısır, Suriye, Irak ve Cezayir gibi ülkelerde askeri bürokrasinin ve siyasal partilerin başına küçük burjuvazinin temsilcilerinin geçmiş olması bu sınıfın gücünü pekiştirmiştir. Sharabi, bu küçük burjuva hâkimiyetinin burjuvaziye siyasal olarak etkisizleştirdiğini, işçi sınıfını ise kültürel hegemonyası altına alarak massettiğini belirtmektedir. Siyasal iktidarı ele geçiremediği ülkelerde ise küçük burjuvazi iktidar karşısında burjuvazi ve işçi sınıfıyla birlikte yer almış; buralarda muhalefeti kültürel hegemonyası altına almıştır.

Sharabi'ye göre neopatriyarki bir kültürel form olarak da Arap toplumuna hâkimdir. Hizipçilik, kabilecilik ister modern ister geleneksel olsun, bütün patriyarkal toplum biçimlerinin egemen kültürüdür. Hizipçilik Arap toplumunda farklı düzeylerde işlemektedir. Bireysel düzeyde, ben ve öteki arasında, daha üst düzeyde aileler, aşiretler, kabileler arasında ve müslüman olanlarla olmayanlar arasında mutlak bir karşıtlık öngörür. Hizipçi bir toplumda bağlılıklar ve yükümlülükler ait olunan grup içi hiyerarşiye göre belirlenir. Kişilerin ait oldukları grubun sınırları ve kişinin grup içindeki konumu bağlılıklarını ve yükümlülüklerini belirleyen temel parametredir. Kabile bağlılıklarının nedeni ideolojik değildir. Kabile tipi toplumsal organizasyonların meşruiyeti gelenekten ve üyelerinin temel yaşam gereksinimlerini karşılamaları için sağladığı imkânlardan kaynaklanmaktadır (Sharabi 1988: 28). Aşiret, kabile gibi toplumsal örgütlenmelerde patronaj ilişkileri grup içi bütünlüğün ve bağlılığın sürdürülmesinde önemli rol oynar. Arap toplumunda patronaj sistemi *wasta* (aracılık-nepotizm) mekanizması aracılığıyla gerçekleşir. Wasta, grubun bütün üyeleri için korunma ve ihtiyaçlarını gidermek için başvurabileceği bir mekanizma işlevi görür. Kişilere mevcut hiyerarşik sistem içinde akrabalar, eş dost, hemşeriler, arkadaşlardan oluşan bir ağ sağlar. Bu ilişkiler ağı, katı hiyerarşik patriyarkal sistem içinde kişilere hareket alanı açar (46-47). Grubun kurallarına uymamak, grup içi hiyerarşiye karşı çıkmak *wasta*'nın dışında kalmak anlamına geleceği için grup üyeleri bunu göze alamazlar. Wasta kişisel özerkliği engelleyici, grup içi hiyerarşiyi yeniden üretici bir sistemdir. Bu özelliğiyle yöneticilerle yönetilenler arasında Avrupa tarzı bir toplumsal sözleşmeye ulaşmak mümkün değildir.

Sharabi kuramsal olarak doğru bir noktadan hareketle, ekonomik ve sosyal değişimin Arap kültürü üzerindeki etkilerini inceliyor. Fakat vardığı sonuçlar yapısal bir kültür analizinin ötesine geçemiyor. Sharabi'nin bağımlı kapitalist gelişmenin geleneksel patriyarkal yapılar üzerindeki etkisini incelediği bölümler, modernleşmenin ülkelerin kapitalizmle kurdukları ilişki bağlamında nasıl farklı sonuçlar doğurabileceğini göstermesi bakımından önem taşıyor. Fakat neopatriyarki, Sharabi'nin analizinde toplumu her düzeyde ele geçirmiş, bütün toplumsal ilişkilere rengini veren bir belirleyici olarak

ele alınıyor. Bu durum Sharabi'nin bütün Arap ülkelerinin kapitalizm öncesinde ortak bir kültürü paylaştığı ve kapitalizmle aynı düzeyde bağımlı bir ilişki kurduğunu örtük bir şekilde de olsa varsaymasından kaynaklanıyor. Arap ülkelerinin kapitalizmle olan ilişkisi merkez ve periferi ülkeler arasındaki sömürü-mübadele ilişkisi kıstas alındığında aynıymış gibi görünebilir. Fakat bu bakış açısı, kapitalizmin ülke içinde neden olduğu toplumsal değişimleri anlamak bakımından yetersiz bir çerçeve sunmaktadır. Çünkü aynıymış gibi görünen mübadele ilişkisi farklı ülkelerde farklı üretim biçimlerine dayanmaktadır. Örneğin petrol üreten ülkelerde, petrol üretiminin millileştirilmesi öncesi dönemde, sömürü doğal kaynakların doğrudan merkeze aktarılması şeklinde gerçekleşmekteydi. Bu tarz doğal kaynak sömürüsü, sömürülen ülkede toplumsal değişim üzerine çok az etki yapacaktır. Buna karşın, örneğin Mısır'da sömürü tarımsal ürünler üzerinden gerçekleştiğinde, tarlalarda, fabrikalarda çalışacak işçilere, üretimin modern yöntemlerle yapılmasını sağlayacak uzmanlara olan ihtiyaç, farklı toplumsal ilişkilerin gelişmesine neden olmaktadır. Ayrıca, ithal ikameci kalkınma döneminde de Arap ülkeleri ortak bir yol izlememişlerdir. Sahip olunan doğal kaynaklar, dış gelirler (petrol, dış yardım, işçi dövizleri) ekonomi politikalarını etkilemiştir. Bu nedenlerden dolayı kapitalizm ile geleneksel neopatriyarkal yapılar arasındaki ilişki de her ülkede farklı şekillerde tezahür etmiştir. Ayrıca kültür üzerindeki tek belirleyici ekonomi değildir. Artan nüfus, nüfusun kompozisyonunda meydana gelen değişiklikler, yurtdışında yaşayan eğitim gören nüfusun içeriye taşıdığı fikirler, işçi ve kadın hareketleri, küreselleşmenin etkileri geleneksel kültürel yapılar üzerinde etkiye sahiptir. Sharabi, yalnızca ekonomik olana dar bir çerçeveden bakarak değişimi görememektedir. Arap halkları, neopatriyarkal kültürün belirlenimi altında otoriteryanizme tabi olan pasif özneler olmaktan çok, her başkaldırdıklarında yoğun devlet şiddetiyle bastırılmış fakat yine de yılmadan başkaldırmaya devam eden toplumsal değişimin taşıyıcılarıdır.

Arap toplumunda kabilecilik ve bunun siyaset üzerindeki etkileri, Ortadoğu toplumları söz konusu olduğunda, çokça işlenen temalardan biridir. Tıpkı İslam ile demokrasi ilişkisinde olduğu gibi kabilecilik, bedevilik ile siyasal kültür ilişkisi de ciddi ampirik veya

etnografik soruşturmaya tabi tutulmadan, Batılı stereotipleştirmeler üzerinden yorumlanmaktadır. Çoğu kez izlenimsel ve anektodal bilgiler genelleştirilerek, Arap toplumunun ezeli ve ebedi karakteristik özellikleri olarak sunulmaktadır. Örneğin David Pryce Jones, 1989 tarihli çokça okunan *A Closed Circle: An Interpretation of the Arabs* (Kapalı Çember: Araplara Dair Bir Yorum) kitabında, Batılı anlamda anayasal hükümetlerin, temsili kurumların ve hukukun üstünlüğüyle koruma altına alınmış bireysel hakların neden Arap dünyasında kök salamadığı sorusunu soruyor. Çocukluğunun bir bölümünü Fas'ta geçiren, Süveyş Krizi sırasında da Mısır'da gazeteci olarak çalışmış olan Jones bu soruya oldukça tanıdık bir cevap veriyor: Kabile kültürü ve İslam Arap dünyasında despotik yönetimlerin sorumlusu ve insanların siyasete katılımını sağlayacak çoğulcu kurumların gelişimini engelleyen yegâne faktördür (Jones 1989: 26). Jones'a göre kabilecilik, kabile üyelerinin kendilerini kabileden ayrı ve tarafsız olarak tanımlamalarını önlüyor ve bu haliyle otoriteye karşı başkaldırmalarına engel oluyor. Ayrıca, kabilecilik, geleneğin sunduklarından başka bir siyasi örgütlenme prensibi içermiyor ve bütün sorunların şiddet yoluyla çözülmesini öngören bir sistem içeriyor. Liderlerin nasıl başa geçeceklerine dair bir mekanizma içermemesi, şiddeti siyasette karar alma sürecinin doğal bir unsuru haline getiriyor. Jones'un şiddet ve Arap toplumu arasında kurduğu bağın mesnetsiz olduğunu Fish'in çalışmasında görmüştük. Jones'un diğer tespitleri de anektodal bilgiye ve kişisel önyargılara dayanıyor. Kabile toplumları da modern toplumlar gibi belirli bir örgütlenme becerisi gerektirir. Gelenek otoritenin meşrulaştırılması için önemli olsa da değişen şartlar karşısında hiçbir toplum yalnızca geleneklere bağlı kalarak ayakta duramaz. Üyeler arasında işbölümü ve dengenin gözetilmesi, başka kabilelerle ilişkilerin sürdürülmesi dinamik bir siyaset yürütmeyi gerektirir. Jones'un kabile toplumuyla ilgili tespitlerinin bir an için doğru olduğunu kabul etsek bile, günümüz Arap toplumlarının siyasal yönelimlerini kabilecilikle açıklamak oldukça güçtür. Çünkü Arap toplumlarının çoğunda, sömürge sonrası dönemde yaşanan modernleşme hamlesi kabile yapılarının etkisinin azalmasına neden olmuştur. Ayrıca kabilecilik eskiden olduğu gibi bugün de her ülkede aynı oranda etkin değildir. Tek bir

ülke içinde bile, gelişmişlik düzeyine göre bölgeler arasında farklılık göstermektedir.

Kabilecilik ile Arap siyasal kültürü ilişkisini yaptığı alan çalışmalarıyla ortaya koymaya çalışan antropolog Philip Salzman, İslam kültürünün İslam öncesi Arap kabile kültürüyle birleşerek antide-mokratik otoriter bir kültür yarattığını, bu kültürün de Arap ülkele-rinde demokrasinin önündeki en büyük engel olduğunu iddia et-mektedir. Salzman'a göre kabile toplumlarının hayatta kalabilmek için iki şeyi gerçekleştirmesi gerekmektedir. Bunlardan biri daha çok çocuk sahibi olarak nüfus gücünü elde etmek, diğeri ise bu nü-lusu besleyebilmek için kaynakları artırmak. Kaynakların artırılma-sı teknolojik gelişmenin olmadığı toplumlarda ancak toprakların genişletilmesiyle mümkündür. Bu sebeple kabile toplumları çatış-macı toplumlardır. Böyle bir ortamda güvenlik çeşitli rakip kabile-ler arasındaki dengeyle mümkün olur. Diğer kabilelerle arasındaki dengeyi koruyabilmek veya kendi lehine çevirebilmek için kabile-ler savaşmak zorundadırlar. Varlıklarını koruyabilmek için ötekiyle savaşmak zorunda olmak kabile toplumlarında grup bağlılığını üst seviyeye çıkartmıştır. Herkes kendi ailesi, klanı, aşireti için vardır ve karşı topluluklarla düşmanlık ilişkisi içinde olması kaçınılmaz-dır. İslam'ın Arap coğrafyasında yayılmasıyla birlikte farklı Arap kabilelerini bir arada tutabilecek bir ortak amaç oluşturulabilmiştir. Fakat bu durum temeldeki çatışmacı mantığı değiştirmemiş, sadece başka bir alana yöneltmiştir. Kabileler arasındaki mücadele ve ça-tışma kâfirlerle mücadele şeklini almıştır. Salzman'a göre bu durum İslam toplumlarının kültürel DNA'larına işlemiştir (2008: 1). Top-lum içi hiyerarşik kabile yapıları ve ait olunan gruplara yönelik sadakat ve grup liderlerinin üzerinde bir otorite kabul edilmemesi her-kesin yasalar önünde eşit kabul edildiği anayasal bir düzeni imkân-sız kılmaktadır. Philip Salzman yaptığı bu analizle despotizm ve toplumsal çatışmayı Arap toplumlarının kaderi ilan etmiş oluyor. Diğer yandan Salzman aslında kendinden önce kabilecilik üzerine geliştirilmiş olan düşüncelere herhangi bir katkı da yapmamaktadır. İslam'ın, Arap kabile kültürü üzerindeki etkisine yönelik görüşleri önceden defalarca dile getirilmiş görüşlerdir. Hisham Sharabi, İs-lam'ın kabile kültürünü yok etmek yerine ona evrensel bir anlam ka-

zandırdığını, ümmet anlayışının kabile *ethos*'unun evrensel düzeydeki ifadesi olduğunu vurgulamaktaydı (1988: 29). Salzman'ın hi-zipçilik, grup bağılıkları gibi konulardaki görüşleri de Sharabi'nin *Neopatriarchy*'de ortaya koyduğu görüşlerle bire bir aynıdır. Shara-bi neopatriyarki kuramını geliştirirken bölgenin kapitalizme eklem-lenmesi, bağımlı modernleşme, sömürgecilik gibi tarihsel, toplum-sal süreçleri ve bunların kültür üzerindeki etkilerini inceliyordu. Vardığı sonuçları aşırı genellemelere tabi tutmuş olsa da bağımlı ka-pitalist gelişmenin etkilerini, geleneksel sınıfların güç kazanmasını ve onların devletle ilişkilerini sosyolojik bir analizle ortaya koyu-yordu. Salzman ise Arap toplumlarının geçirdikleri tarihsel dönüşü-mü hesaba katmaksızın, toplumların kaderini İslam'ın ilk yıllarında oluştuğunu varsaydığı bir kültürel biçimle açıklamaya çalışmakta-dır. Salzman'ın analizinde kültür öyle bir yapısal güç haline geliyor ki, otoriter rejimlerin varlığından, Arapların günlük hayattaki yöne-limlerine ve Filistin meselesine kadar her şeyin belirleyeni ve so-rumlusu ilan ediliyor. Makalenin başlığından da anlaşılacağı üzere, kabile kültürü Ortadoğu toplumlarının (şüphesiz İsrail buna dahil değil) DNA'larına kadar işlemiş, kurtulmalarının mümkün olmadığı kalıtsal bir hastalık olarak görülüyor.

Kültürü Yeniden Düşünmek

Ortadoğu'yla ilgili meseleleri tartışırken, bir açıklama biçimi olarak kültüre başvurmak en yaygın yöntemdir. Batı toplumlarının siyasal sorunları tartışılırken genelde ekonomik yapı, sınıf ilişkileri, siyase-tin kurumsal ve yasal düzenlemeleri gibi konular gündeme gelir. Oysa aynı sorunlar, Ortadoğu bağlamında tartışılmaya başladığın-da ilk akla gelen açıklamalar bölgenin "kendine özgü" olduğu vur-gulanan kültürel özellikleriyle ilgilidir. Kültürel analiz şüphesiz Ba-tı toplumlarını açıklamak için de başvurulan yöntemlerden biridir. Fakat bu analizlerde Batılı modern kültür biçimleri dinamik, yeni-likçi, devrimci bir *ethos*'un taşıyıcıları olarak resmedilirken, Doğu kültürüne ekseriyetle donuk, geleneksel ve statükocu bir öz atfedi-lir. Bu durum, Edward Said'in tespitiyle, Batı'nın kendisini ancak Doğu'nun karşıtı olarak kurabilmesinden kaynaklanmaktadır.

Ortadoğu toplumlarına yönelik kültürel analizlerin göze çarpan ilk özelliği, kültürün tarih dışı ve özcü bir yaklaşımla ele alınıyor olmasıdır. Arap kültürü, kabile kültürüyle İslam kültürünün evliliğiyle yaklaşık 1400 sene önce oluşmuş ve bugüne kadar temel özelliklerini koruyarak gelmiş yapısal bir faktör olarak ele alınır. Bir kabile toplumunda doğan İslam'ın kabile kültüründen ne şekilde farklılaştığı, İslam kültürünün farklılaşma sürecinde rol oynayan sosyo-ekonomik faktörler göz ardı edilir. Çünkü bu faktörler hesaba katıldığında, tarihsel süreç içinde, toplumsal koşulların siyasal kültürle etkileşerek nasıl farklı sentezler ürettiğinin araştırılması gerekecektir. Başlangıcında böyle bir soruyla yola çıkan bir siyasal kültür arkeolojisi, oryantalist literatürün bize sunduğundan çok daha zengin, çeşitli ve renkli bir Ortadoğu tablosu sunacaktır. Kültüre özcü yaklaşım aynı zamanda kültürün şeyleştirilmesini de beraberinde getirir. Şeyleştirme, kültürü kapalı bir sistem olarak görür ve analize bu şekilde dahil eder. Oysa tek bir başlık altında şeyleştirilen ve genelleştirilen bu olgular, kendi içlerinde birçok farklı kültürel biçim barındırmaktadırlar. Her toplum kültürel olarak birbirinden farklı unsurlardan oluşur. Arap kültürü, İslami kültür, Doğu kültürü şeklinde ifade edilen genelleştirilmiş kategoriler, gerçekte sınıfsal konum, cinsel kimlik, etnik aidiyet, coğrafi konum vb. özellikler bakımından oldukça heterojen kültürel biçimler içerir. Kültürün bu şekilde şeyleştirilmesi ve genelleştirilmesi yalnızca metodolojik bir hata olarak görülemez. Kültürel olan genelleştirilirken bazı öğeler (kimlikler, gruplar) içerilir, bazı öğeler dışarıda bırakılırlar. İçerilen kimlikler doğallaştırılır, dışarıda bırakılan kimlikler marjinalleştirilirler. Bu kültürel kategorileştirmeler söylemsel olarak yaygınlık kazandıklarında gerçeğin kendisine doğrudan bir müdahale işlevi görürler.² Bir başka ifadeyle kültürel olanın şeyleştirilip kategorize edilmesi gerçeğin bilgisini söylemsel olarak yeniden inşa eder. Bu söylemsel inşa süreci her zaman iktidarla ilişkilidir. Söylemin üret-

2. Bu bağlamda, Joseph Massad'ın çalışması (2007), oryantalist kategorizasyonların Arap toplumunda heteroseksüel kimlikleri nasıl pekiştirdiğinin ve eşcinsellere karşı eski zamanların görece toleranslı yaklaşımının yerini şiddete terk ettiğinin bir analizini sunmaktadır.

tiği bilgi "bilinen" üzerinde iktidar kurmanın bir aracıdır (Foucault 1980: 201).

Kültürün şekleştirelmesinden en fazla nasibini alan İslam olmuştur. Birçok Batılı analist İslam'ı bir din olmanın ötesinde bir hayat tarzı, *sui generis* bir kültürel form olarak ele almıştır. İslam, ne tarih boyunca ne de bugün monolitik bir inanç biçimi olmadığı gibi İslami kültürün öğeleri olarak bir araya getirilen özellikler de toplumdan topluma farklılık göstermektedir.³ Her din gibi İslam'ın da değişmez nasları vardır, Kuran'ın yazılı hükümleri ve peygamberin sünnetleri gibi. Fakat bu naslar da farklı tarihsel bağlamlarda farklı şekillerde yorumlanmışlardır. Bu yönüyle İslam, Hristiyanlık ve Yahudilikten farklı değildir. Toplumsal bir olgu olan din, farklı toplumsal bağlamlarda farklı şekillerde yaşanır. Dinin siyasi boyutu da böyledir. Hristiyanlık ve Yahudilik, toplumsal yaşam üzerine İslam'dan daha az iddia sahibi inanç sistemleri değildirler. Karşılaştırmalı bir bakış açısı din ve siyaset sorununun hiçbir şekilde İslam ülkelerine ait olmadığını göstermektedir (Halliday 1997: 132). İslam'ın kadın, homoseksüellik, kürtaj, Darwinizm gibi meselelerdeki tutumu, genellikle sanki İslami doktrine has bir durummuş gibi anlatılır. Oysa aynı meseleler Batı toplumlarında da dindar muhafazakârlar ile seküler kesimler arasında ciddi bir gerilim unsurudur (Zubaida 2011: 11). Homoseksüellik ve kürtaj 1960'lı yıllara kadar İngiltere'de kanunen suç sayılmaktaydı. Avrupa'nın en seküler toplumu farz edilen İngiltere'de Tanrı'nın varlığına, Hristiyanlığa ve İsa peygambere yönelik her türlü inkâr, alay, 2008 yılında kaldırılana değin, Blasphemy (dine küfür) Kanunu'yla devlet tarafından cezalandırılmaktaydı.

Siyasal kültür analizlerinin bir başka özelliği, kültürün bağımsız bir değişken olarak ele alınmasıdır. Bu durum hem İslam hem de kabilecilik konusunda geçerlidir. Demokrasi eksikliğinden ekonomik az gelişmişliğe, kadına yönelik şiddetten devletlerarası çatışmalara değin her türlü meselede kültür esas belirleyici olarak ele alınmaktadır. Kültürel determinizm kültürün yanlış kavramsallaştırılmasın-

3. Tarihsel olarak İslam'ın farklı bağlamlarda siyasi olarak nasıl farklı şekillerde yorumlandığı üzerine bkz. Ayubi 1993; farklı coğrafyalarda İslam'ın yaşanış biçimleri üzerine bkz. Geertz 1968.

dın kaynaklanmaktadır, ancak bu durumun siyasal bir yönü de vardır. İlk olarak, kültürün *sui generis* toplumsal bir olgu olarak kavramsallaştırılması oryantalist çalışmaların ortak bir özelliğidir. Marksist teorinin toplumsal hayatı açıklamakta "ekonomik" olana atfettiği, son kertede belirleyici olma niteliğini oryantalistler açıkça ifade etmeseler de kültüre atfederler. Halbuki kültür kendiliğinden var olan ve toplum üzerinde bağımsız etkide bulunan bir olgu değildir. Kültür, ekonomi ve siyaset karşılıklı bir etkileşim içinde etkili olur toplum üzerinde. Bu nedenle, statik bir analizle bu üç alanın toplum üzerindeki etkisini okumak mümkün değildir. Kültürel determinizmin siyasal sonuçları da vardır. Ortadoğu toplumlarının sorunlarını yalnızca kültürle açıklamak sömürgeciliği ve bölgenin bağımlı iktisadi yapısını gözardı etmek demektir. Bunun yanında ABD'nin, Avrupalı devletlerin ve birçok şirketin bölgedeki diktatörlere olan desteği yok farz edilir, görmezden gelinir. Kültürel açıklamalar herkesin kendi siyasal projesine kılıf bulma amacına da hizmet edebilir. ABD'li yeni muhafazakârlar Afganistan müdahalesi ve Irak'ın işgalini meşrulaştırmak için medeniyetler çatışması tezlerini ileri sürmüştür.

Ortadoğu'ya yönelik siyasal kültür analizlerinin büyük kısmı, normatif olarak olması arzu edilen bir şeyin, yani demokrasinin, bu toplumlarda neden var olmadığını araştırmaya yöneliktir (Anderson 1995: 89). Gerek doğa bilimlerinde gerekse sosyal bilimlerde, genellikle, var olan, gözlemlenebilen olguların hangi şartlar altında, hangi koşullarda ortaya çıktıkları araştırılır. Bir olgunun ortaya çıkacağı şartlar kesin olarak tanımlanabiliyorsa, aynı şartlar altında ortaya çıkmadığı durumların mukayesesi yapılabilir. Ne var ki birçok durumda bir olgunun ortaya çıkış şartlarını bütün boyutlarıyla ortaya koyabilmek mümkün değildir. Demokrasi gibi değer yüklü bir kavramın tanımı konusunda dahi bir uzlaşmaya varmak güçken, demokrasinin bir toplumda neden var olmadığını/olmadığını araştırmak çok daha güçtür. Siyasal kültür analizleri de, olgular ve süreçler arasındaki gerçek bağıntıları ortaya koymaktan çok, her bir araştırmacının kendi normatif veya teorik pozisyonunu onaylatmak için, en az demokrasi kadar müphem ve değer yüklü bir kavramsallaştırma olan kültürü dilediği gibi yorumlaması yoluyla yapılmak-

tadır. Bu faaliyet genellikle, Geertz'in deyiimiyle, derinlikli bir be-
timlemeden çok, kutsal metinlere, izlenimlere ve anektodal bilgiye
dayalı bir göz gezdirmenin ötesine geçememektedir. Çok az çalış-
ma ampirik bilgiye ve verilerin sınanmasına dayalı bir analiz sun-
maktadır. Fakat bu çalışmalar da sınanabilir kavramlarla çalışmak
zorunda oldukları içindir ki, oldukça sınırlı bir demokrasi tanımı
benimsemek zorunda kalıyorlar. Ayrıca, demokrasinin kültürel ola-
nakları olarak ifade edilen şeylerin (sivil kültür, kişiler arası güven,
seküler toplum vb.) demokrasiyi mümkün mü kıldıkları, yoksa de-
mokrasinin bir toplumda gelişmesinin sonucunda mı ortaya çıktık-
ları da net değildir. Sonuç olarak, demokrasinin bir toplumda neden
var olmadığına dair kültürel analizler, araştırma sorularından kul-
landıkları metodolojiye kadar birçok sorunla maluldür ve vardıkla-
rı sonuçlar çoğu kez totolojinin ötesine geçememektedir.

Nasıl Bir Kültürel Analiz?

Siyasal kültür, tek başına, demokrasi ve otoritaryanizm gibi konu-
larda oldukça sınırlı bir açıklama gücüne sahiptir. Fakat kültürel
analizi devreye sokmadan da bazı kurumların neden öyle işledikle-
rini (Hudson 1995: 64), iktidarın kendisini nasıl meşrulaştırdığını
veya siyasetin sembolik alanı nasıl yönetmeye çalıştığını, siyasal
aktörlerin seçimlerini etkileyen maddi olmayan unsurları, siyasal
eğilimlerin nasıl oluştuklarını ve değiştiklerini anlamak mümkün
değildir. Ayrıca, analiz sırasında çokça kullandığımız, İslam, de-
mokrasi, iktidar, düzen gibi kavramlara ve bunlarla ilişkili birçok
başka kavrama, insanların ne gibi anlamlar yüklediklerini anlamak
için yine kültürel bir analize ihtiyaç duymaktayız.

Ortadoğu bağlamında düşünürsek, kültürel bir analizin en
önemli işlevi, bölge hakkında üretilmiş hâkim oryantalist söylemin,
sterotiplerin ve çarpıtılmış temsillerin büyüsunü bozmak olmalıdır.
Böyle bir önerme, normatif olmaktan çok, toplumsal gerçeğe ara-
mıza örülen duvarları, gerçeğin manipüle edilmiş temsillerini yık-
mayı hedeflediğinden, bilimsel olarak zorunludur. Bunun için önce-
likle, kültürün bir öz, yekpare bir yapı olarak değil, toplumsal ger-
çekliğin bir boyutu olarak kavranması gerekmektedir. Kültürün bu

çerçilde ele alınması, Appadurai'nin belirttiği gibi, kültürel olanın bütünlüğünden çok, içindeki farklılıkları keşfetmemizi sağlayabilir (1996: 12-13). Fakat böyle bir çaba farklılıkları salt kültürel olanla açıklama tehlikesini de barındırmaktadır. Bu ise, istemeden de olsa, ıktidar ve sömürü ilişkilerini gizleyici bir işlev görebilir. Bu nedenle kültürel farklılığı ortaya koyarken, kültürel olanın toplumsal gerçeğin diğer boyutlarıyla olan karşılıklı ilişkisini de ortaya koymak gerekir. Oryantalist söylemi, stereotipleri, klişeleri yıkmamanın bir başka yolu karşılaştırmalı kültürel analizden geçiyor. İslamcılarının ve Hristiyan muhafazakârlarının din, devlet, siyaset, cinsel kimlikler gibi konuları nasıl anlamlandırdıkları, bu konularla ilgili farklı kavramlara ve durumlara nasıl anlamlar atfettiklerini araştırmak sürekli öne sürülen İslam'ın istisnailiği mitini berhava edecektir.

Demokrasinin imkânlarını veya neden var olmadığını araştırmaya yönelik kültürel analizlerin açıklayıcılığının olmadığını daha önce belirtmiştim. Bunun yerine, Mark Tessler'in çalışmasında yaptığı gibi, toplumun siyasal eğilimlerini araştırmak daha doğru bir seçim olacaktır. Tessler'in çalışması, yapısal bir kültür analizine göre toplumun demokratikleşme ve otoriteryanizm konusundaki görüşlerini anlamamız için önemli veriler sunmanın yanı sıra Arap toplumunun siyasal yönelimlerine ilişkin klişelerin yanlışlığını göstermesi bakımından da önemlidir.

Otoriter rejimler bağlamında kültürel analiz, en fazla *meşruiyet* ve *rıza* konularında katkı sağlayacaktır. Hiçbir rejim sadece kaba kuvvet ve ekonomik dağıtım aracılığıyla ayakta kalamaz. Rejimlerin ayakta kalabilmeleri için meşruiyetlerini söylemsel, ideolojik ve sembolik pratikler aracılığıyla sürekli olarak yeniden üretmeleri gerekmektedir. Bu süreçler sadece dar anlamda siyasal stratejiler olarak okunmamalıdır. Meşruiyet üretme stratejileri çoğu kez milliyetçilik gibi toplumsal bir projeye tahvil edilir. Örneğin, Nasır'ın "Arap dünyasının lideri olarak Mısır" projesi böyle bir projedir. Siyasiler kültürü, David Laitin'in belirttiği gibi, bir kontrol mekanizması olarak kullanmak isteyebilirler (1986). Kültürel anlamlar, semboller ve gelenekler yeniden üretilerek ya da keşfedilerek toplumları kontrol altında tutmanın veya siyasal uygulamalara rıza üretmenin bir aracı olarak kullanılabilirler. Bunun yanı sıra gösteriler, merasimler, tem-

siller ve kültler aracılığıyla sembolik alan işgal edilerek kitlelerin siyasal olarak kontrol altına alınması sağlanabilir. Örneğin Türkiye'de kamusal alanın Mustafa Kemal'in heykelleri, resimleri ve söylevleriyle doldurulması, öğrencilerin maruz bırakıldıkları ulusal bayram veya 10 Kasım merasimleri, gençliğe hitabeler, şiirler ve nutuklar Kemalizmin kamusal alanı ve bireyleri kontrol etme amacıyla uyguladığı sembolik iktidar stratejileridir. Suriye'de Hafız Esad yönetimi altında benzer mekanizmaların nasıl işletildiğini ileride "Otoriteryanizmin Sembolik Dünyası" başlığı altında ayrıntılı bir şekilde anlatıyorum.

SIYASAL İKTİSADİ AÇIKLAMALAR

Bu bölümde petrolün ve neoliberal iktisadi dönüşümün Ortadoğu otoriter rejimleriyle ilişkisini tartışacağım. Bu amaçtan hareketle, ilk önce klasik *rantiye devlet teorisi*'nin varsayımlarını inceleyeceğim. Ardından, Körfez ülkelerinde sermaye birikim süreçlerini inceleyerek, klasik teorinin sorunlarını ve sınırlarını ortaya koymaya çalışacağım. Bu bölümün ikinci kısmında, Ortadoğu ülkelerindeki neoliberal dönüşümün ekonomik ve siyasal sonuçlarını, Mısır örneği üzerinden anlatmaya çalışacağım.

Bu bölümde esas olarak iki sav ileri süreceğim: 1) Klasik rantiyeye devlet teorisi, Ortadoğu'daki dinamik sermaye birikim süreçlerini ve petrole bağımlı sermaye birikiminin sınıf oluşumu ve rejim karakteri üzerindeki etkilerini tam olarak açıklayamamaktadır; 2) Ortadoğu'da ekonomik liberalleşme, otoriter rejimleri zayıflatmak yerine rejimlerin farklı sınıf koalisyonları etrafında güçlerini pekiştirmelerine yardımcı olmuştur.

Rantiye Devlet Teorisi

Rantiye devlet teorisi siyasal iktisadi yaklaşımlar içinde en çok tartışılmış olan teorik açıklama biçimi. Üçüncü dalga demokratikleşme hareketinin Arap ülkelerinde neden kayda değer bir demokratikleşmeye yol açmadığı sorusuna yönelik geliştirilmiş açıklamalar içinde sıklıkla rantiyeye devlet teorisine atıf yapılır. Lisa Anderson'a

petrol "rantiye devlet" kavramı Ortadoğu çalışmalarının siyasetbilim literatürüne yaptığı en büyük katkılardan biridir (1987). Peki bu kavram sıklıkla başvurulmuş ve Ortadoğu çalışmalarının geliştirdiği en önemli kavramlardan biri olarak nitelendirilen rant devlet teorisinin esasları neler?

Rantiye devlet teorisi genel bir makroekonomik gözlemden hareket eder. Ortadoğu'da birçok devletin ekonomileri büyük oranda petrol ihracatından elde edilen gelirlere bağlıdır. Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman, Libya gibi ülkelerde devlet gelirlerinin yarısından fazlası petrol ihracatından elde edilmektedir. Ürdün, Suriye, Mısır ise petrol dışı rant devlet gelirlerine sahiptir. Petrol boru hatlarından ve Süveyş Kanalı geçiş ücretlerinden elde edilen gelirler ile, dış ülkelere alınan yardımlar da bazı uzmanlarca rant kategorisinde değerlendirilir.

Rantiye devlet, gelirlerinin büyük kısmını dış dünyadan doğrudan elde eden, toplumun çok küçük bir kesiminin üretim ya da gelir elde etme sürecine dahil olduğu ve toplumun genelinin elde edilen gelirin dağıtımından faydalandığı devlet biçimidir (Beblawi 1990: 87). Bu tanımdan hareket edecek olursak, rantın kaynağının dışsal olması devletin rant devlet karakteri kazanması için en önemli koşuldur diyebiliriz. Doğal kaynakların ülke içinde işlenmesi ve tüketilmesi, içeride bir üretim ekonomisinin ve üretici sınıfının oluşmasına neden olacaktır. Oysa rant devletlerinde bu durum söz konusu değildir. Gelir kaynağının dışsal olması, devleti gelir kaynakları bakımından toplumdan bağımsızlaştırır. İkinci olarak, gelirin doğrudan devlet tarafından elde ediliyor olması rant üzerindeki bütün tasarruf haklarının devlete ait olması demektir. Gelir üzerindeki kontrolün farklı toplumsal aktörlerle paylaşılmıyor oluşu rant devletlerinde devlet geliri için temelini oluşturur. Rantiye devletin bir başka önemli özelliği, gelirin önemli bir bölümünün topluma dağıtılıyor olmasıdır. Bu dağıtım işlevi refah devleti uygulamalarından oldukça farklıdır. Refah devleti uygulamalarında vergiler yoluyla elde edilen gelirin topluma yeniden dağıtımı söz konusuysa, rant devletlerinde petrol ihracatından elde edilen büyük kazancın keyfi bir şekilde dağıtıldığını görürüz. Farklı toplumsal gruplar devletin dağıttığı rant gelirlerinden pay kapma yarışına girerler. Bütün ekonomi ranttan alınan paya

göre şekillenen bir hiyerarşik yapı biçimini almıştır. Devlet bu hiyerarşik yapının en tepesinde yer alır ve diğer grupların nerede bulunacağını belirler. Beblawi'nin belirttiği gibi Ortadoğu toplumlarının kabile tipi örgütlenme biçimleri de rantıye ekonomisinin hiyerarşik yapısını desteklemektedir (1990: 89).

Bir ülkenin ekonomik yapısı, gelir kaynakları ve dayandığı üretim biçimi ile o ülkede devletin örgütlenme biçimi ve mevcut siyasal rejim arasında yakın bir ilişki vardır. Charles Tilly, Avrupa'da devlet oluşumunu açıklarken devletin savaş harcamalarını karşılamak için topluma yöneldiğinden, bu sayede vergilendirme sisteminin oluştuğundan bahseder (2001). Modern Batı toplumlarında devletlerin gelirlerinin büyük kısmı toplumdan elde edilen vergilerden oluşmaktadır.⁴ Bu durum devletlerin topluma nüfuz etme kapasitelerini artırmış ve toplumla devlet arasında bir pazarlık alanı oluşmasını sağlamıştır. Bu sürecin kurumsallaşmasıyla Avrupa'da ilk siyasi temsil kurumları, yani parlamentolar ortaya çıkmaya başlamıştır. Vergi sisteminin yaygınlaşması ile modern bürokrasilerin oluşması arasında da yakın bir ilişki vardır. Kapitalist gelişmeyle birlikte genişleyen vergi tabanından verimli bir kaynak aktarımının sağlanabilmesi için iyi işleyen kurumsal yapılara ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç Avrupa'da modern bürokrasilerin oluşması için itici gücü oluşturmuştur (Levi 1988).

Rantiye devletler modern Avrupa deneyiminden başka bir yol izleyerek kurumsallaşmıştır. Rantiye devletlerde gelirlerinin büyük kısmı dış kaynaklardan elde edilir. Devletler savaş yapmak ya da dağıtım faaliyetlerinde bulunmak için vergilendirme yoluyla toplumdan kaynak toplamak zorunda değildirler. Petrol ihracından elde edilen büyük gelirler, devletin ekonomik gücünü ülkenin üretim gücünden bağımsızlaştırmıştır (Luciani 1990).

Birçok araştırmacı devletin vergi toplama faaliyetleriyle demokratik temsil talepleri arasında bir ilişki olduğunu ileri sürmektedir. Huntington düşük seviyede vergilendirilen toplumlarda demok-

4. OECD raporlarına göre 2006 yılı itibariyle vergi gelirlerinin GSYH içindeki payı: Almanya %35,6, Danimarka %49,1, Fransa %44,2, İngiltere %37,1, İtalya %42,1, İspanya %36,6, Türkiye %24,5; www.oecd.org/dataoecd/48/27/41498733.pdf (Erişim tarihi: 25.12.2011).

malik taleplerin yükselmesi için çok az neden olduğunu belirtir. Huntington ayrıca vergilendirmeyi demokrasiye geçişin önkoşulu olarak görür (1991). Fakat devletlerin vergi toplama talepleri ile toplumsal demokrasi talepleri arasında pozitif bir korelasyon bulunduğuna dair ampirik bir çalışma bulunmamaktadır. Vergilendirme-demokrasi ilişkisi daha çok Avrupa'da modern devletin oluşum süreçlerine bakılarak yapılmış bir tespitin genelleştirilmesinden ibarettir. Bu iddiayı ampirik olarak sınamak için daha spesifik sorulara ihtiyaç var. Tarihsel verilerden hareket edilerek ortaya konan hipotez, insanların devletle olan ilişkilerinde esas olarak bir fayda-maliyet hesabına göre hareket ettiklerini kabul eder. Devletin vergi toplama talebinin oluşturduğu maliyetin, devlet ile vergi verenler arasındaki ilişkide bir dengeye tekabül edebilmesi için, vergi verenlerin ödedikleri vergiler karşılığında siyasi temsil hakkını talep ettikleri varsayılır. Oysa denge başka biçimlerde de sağlanabilir. Devletin refah harcamaları, siyasal temsil hakkından daha çok önemsenabilir. Nitekim Michael Ross'un da gösterdiği gibi demokrasi talepleri ile vergilendirme arasında doğrudan bir ilişki kurmak güçtür. Fakat analize devletin refah harcamaları dahil edildiğinde, refah harcamalarının düşük olduğu durumlarda yüksek vergilendirme politikalarının demokratik taleplerin yükselmesinde bir etken olduğu ortaya çıkmaktadır (Ross 2004: 229-49). Rantiye devletler ise vergilendirmenin çok düşük, refah harcamalarının ise çok yüksek olduğu devletlerdir.

Bu tespit rantide devletin bir başka özelliğini önplana çıkarır. Rantiye devletler daha önce belirttiğimiz gibi dağıtımcı devletlerdir. Gayrisafi yurtiçi hasılanın Kuveyt'te %94,2'sini, Suudi Arabistan'da %66,3'ünü, Umman'da %55,5'ini devlet harcamaları oluşturmaktadır (Luciani 1990: 73). Devlet harcamalarının bu derece yüksek olması ve bu harcamalar için vergilendirmeye ya da sosyalist devletlerde olduğu gibi doğrudan devlet kontrolünde bir ekonomiye ihtiyaç duyulmaması rantide devletlerin "dağıtımcı devletler" olarak anılmasına yol açmıştır. Devletin dağıtımcı rolünün toplumun siyasal, ekonomik ve sosyal yapısı üzerinde belirleyici etkileri vardır. Dağıtımcı devletlerin, üretici devletlerin aksine, toplumun üretim kapasitesini artırma gibi bir dertleri yoktur. Üretici devletler

devlet gelirlerini artırmak ve yeniden dağıtım yapabilmek için ekonomik büyümeyi hedeflemek zorundadırlar. Dağıtımcı devletler ise ekonominin sadece dağıtım kısmıyla ilgilenirler. Petrol fiyatları büyük oranda uluslararası piyasalarda arz talep dengesine göre belirlendiği içindir ki dağıtımcı devletlerin odaklandıkları en önemli mesele gelirlerin ne şekilde yeniden dağıtılacağıdır. Siyaset de dağıtılan gelirden en büyük payı kapma mücadelesine dönüşür.

Devletin ekonomik işlevinin sadece dağıtıma odaklanmış olmasının toplumsal yapı üzerinde ciddi sonuçları vardır. Modern devlet, gerek savaş yapma kapasitesini artırmak için gerekse mevcut kapitalist sınıfın zorlamasıyla, sermaye birikim süreçlerine doğrudan müdahale edegelmiştir (Tilly 1985: 172). Geç kapitalist dönemde oluşan devletler kapitalist birikimin çok yetersiz olması nedeniyle kapitalist üretimi destekleyici kalkınma politikaları gütmüşlerdir. Devletler kimi zaman kapitalist birikim sürecinde doğrudan üretici olarak yer almışlar kimi zaman mevcut kapitalist sınıfı destekleyici iktisadi ve siyasi politikalar uygulamışlardır. Devletlerin bu müdahalesi üretimin genişlemesi, kapitalist sınıfın güçlenmesi, kırsal nüfusun ücretli emeğe dönüşmesi gibi toplumsal sonuçlar doğurmuştur. Bu gelişmeler Avrupa'da siyasal ve sosyal hak taleplerinin artmasına ve demokratik yönetimlerin oluşmasına giden sürecin önünü açmıştır. Rantiye devletlerin sermaye birikimine ve dolayısıyla benzer bir ekonomi politikasına ihtiyaçlarının olmaması, Avrupa benzeri bir kapitalist dönüşümü de olanaksız kılmıştır.

Rantiye devlet teorisinin belli başlı iddialarını işte bu şekilde özetleyebiliriz. Bu teori, zaman içinde Ortadoğu toplumlarına ilişkin bütün meselelerin açıklanmasında kullanılmaya başladı. Ülkeler arası farklar dikkate alınmaksızın, kavramlaresnetilerek, rantie devlet teorisi neredeyse genelleştirilmiş bir bölge teorisine dönüştü. Bu derece yaygın kullanılmasına rağmen, teori uzun süre ampirik olarak sınanmamıştı. Michael Ross, 2001 yılında yayımladığı çalışmasıyla rantie devlet teorisinin yaygın kabul görmüş iddialarını ampirik teste tabi tutmuştur. Bu çalışmasında Ross, teorisinin Ortadoğu'daki ve diğer bölgelerdeki petrol ihraç eden ülkeler için geçerli olup olmadığını, petrol dışındaki minerallerin benzer bir etkiye sahip olup olmadığını ve rantie devlet teorisini açıklamakta kullanı-

lının nedensel mekanizmaların geçerliliğini sınamıştır (Ross 2001).

Ross ilk olarak rantıye devlet teorisinin yalnızca Ortadoğu'da değil, diğer bölgelerde de geçerli olduğunu tespit eder. Nijerya, Endonezya, Malezya, Meksika gibi ülkelerde de rantıye devlet özelliklerine rastlamak mümkündür. Bu karşılaştırmadan çıkan bir başka sonuç, söz konusu rantıye etkisinin maden ihracatçısı fakir ülkelere göre, zengin ülkelere göre daha yüksek olduğu şeklindedir. Buna karşın, gayrisafi yurtiçi hasılasının büyük bölümünü tarım ürünleri ihracatından elde edilen gelirlerin oluşturduğu ülkelerde rantıye etkisine rastlanmamaktadır. Ross'un bu tespitleri klasik rantıye devlet teorisinin varsayımlarıyla uyumludur. Ross da tarım ürünleri ihracatından elde edilen gelirin önemli kısmının doğrudan devletin kasasına girmiyor oluşunu, devlet dışı üreticilerin rolüne ve tarımsal üretimin ülke içinde geniş bir üretici sektörü mümkün kılmasına bağlamaktadır (332).

Michael Ross, rantıye devlet teorisinin işleyiş mekanizmalarını sınamadan önce, bu mekanizmaları üç başlık altında sınıflandırır: *rantıye etkisi*, *baskıcılık etkisi* ve *modernleşme etkisi*. Rantıye etkisi, klasik teorisinin en temel varsayımlarını içerir. Devletin, rant gelirlerini kullanarak demokratikleşme yönündeki toplumsal baskının oluşmasını önlediği düşünülür. Bu bakış açısına göre petrol gelirleri rantıye devlete üç yönden avantaj sağlar. Bunlardan ilki, daha önce bahsettiğimiz vergilendirmeye ilgilidir. Ortadoğu'da vergilendirme ve demokrasi ilişkisi üzerine literatürde bir fikir birliği bulunmamaktadır. Bazı yazarlar, vergilerin arttığı hallerde toplumda demokratik taleplerin yükseldiğine dair tespitlerde bulunurken, John Waterbury, Ortadoğu'da vergilendirmeye demokrasi arasında hiçbir bağlantı bulunmadığını, vergilerin artırıldığı hallerde belirli tepkiler oluşmuş olsa bile bunların demokratik temsile yönelik talepler içermediğini kaydetmektedir (Ross 2001: 333). Ross bu meseleyi araştırırken, vergilendirme miktarı ile demokrasi arasında pozitif bir ilişki olduğunu doğrulamaktadır. Fakat vergi oranlarındaki artışların, demokratik taleplerin yükselmesi üzerinde kısa vadeli bir etkisi olduğu gözlenmektedir. Oysa aynı analiz iki-üç yıllık bir süreye uzatıldığında vergilendirme etkisi önemini yitirmektedir. Bu nedenle, düşük vergilendirme oranlarını otoriteryanizmle ilişkilendir-

mek güçtür. Bu konu üzerine literatürde genel olarak tersten bir mantık yürütülmektedir. Demokratik ülkelerde vergilendirmenin yüksek olduğu tespitinden yola çıkılarak, otoriter rejimlerin temelinde düşük vergilendirmenin yattığı sonucuna varılmaktadır. Fakat vergilendirmenin demokratik talepler üzerindeki etkisi, Ross'un gösterdiği gibi kısa vadeli ise, sadece otoriter rejimlerde değil demokratik ülkelerde de vergilendirme ile demokratik temsil arasındaki ilişkinin yeniden sorgulanmaya muhtaç olduğu açıktır.

Rantiye etkisinin ikinci unsurunu "harcama etkisi" oluşturmaktadır. Argüman, hükümetlerin yaptıkları yüksek toplumsal dağıtım harcamalarının halkı siyasal iktidara karşı pasifize ettiği şeklindedir. Buna göre, otoriter devletler refah dağıtımının karşılığında itaat talep ederler. Ross, rant gelirine sahip ülkelerde hükümet harcamalarının yüksek olduğunu tespit etse de, bununla demokrasinin gelişmemesi arasında doğrudan bir ilişki kurmak mümkün değildir. Çünkü işin aslına bakılırsa, demokratik rejimler otoriter rejimlere kıyasla daha çok refah harcaması yapmaktadırlar.

Rantiye devlet teorisinin varsaydığı ikinci mekanizma, rant gelirleriyle devletin *baskı kapasitesini* ilişkilendirmektedir. Devletin büyük gelirlere sahip olması hem teknik donanım hem de personel bakımından güçlü ve büyük bir güvenlik aygıtı oluşturulmasını kolaylaştırır. Rantiye devletlerde halk demokratik taleplerini yükseltse bile iç güvenlik örgütü ve asker tarafından kolaylıkla etkisiz kılınabilir. Michael Ross'un tespitleri klasik teoriyle uyumludur. Ross, askeri harcamaların GSYH'ye oranına ve askeri personel sayılarına bakarak petrol gelirleri ve askeri güç arasında doğrusal bir ilişki tespit etmiştir. Ortadoğu rejimleri kendilerine karşı yükselen toplumsal muhalefet hareketlerini bastırmak için orduları devreye sokmaktan hiç çekinmemektedirler. Rejim karşıtı muhalefetin silahlı bir şekilde örgütlendiği durumlarda, orduların kapasitesi rejimin güvenliği için hayati bir önem kazanmaktadır. Ortadoğu'da rejimlerin şiddet kullanma kapasiteleri ile otoriteryanizm arasındaki ilişkiyi 3. Bölüm'de "Devletin Şiddet Aygıtı ve Savaşın Rolü" başlığı altında ayrıntılarıyla ele alacağım.

Michael Ross'un sınıflandırmasında son sırayı *modernleşme etkisi* alıyor. Modernleşme teorisi, demokrasi ile toplumsal değişim

arasında bir paralellik kurar. Buna göre şehirleşme, eğitilmiş kesimin artması, mesleklerde uzmanlaşma demokrasinin önkoşullarıdır. Bu gelişmeler de ekonomik gelişmeyle yakından ilişkilidir. Örneğin Inglehart, demokrasi ve ekonomik gelişme bahsinde Libya ve Kuveyt'e atıf yaparak, toplum için daha fazla eğitim ve uzmanlaşma getirmeyen doğal kaynak bağımlı kalkınmanın demokrasi getirmeyeceğini savunuyordu. Ross çalışmasında, Inglehart'ın eğitim ve uzmanlaşma kriterlerinin yanı sıra Seymour Martin Lipset'in demokrasiyle ilişkilendirdiği şehirleşme ve televizyon, radyo, telefon, gazete gibi kitle iletişim araçlarına erişimin yaygınlığını da sınamaktadır. Ross da modernleşme teorisyenleri gibi uzmanlaşma ile demokratikleşme arasında sağlam bir bağlantı bulmuştur. Fakat petrol zenginliği ile uzmanlaşma arasında olumsuz anlamda güçlü bir ilişki tespit etmemiştir. Eğitim, şehirleşme, medya araçlarına erişim gibi kriterler baz alındığında, Ross'un çalışması, uzmanlaşma kadar güçlü bir ilişki oraya koymamaktadır. Buradan iki sonuç çıkarılabilir: İlki, modernleşme ile demokratikleşme arasında güçlü bir ilişki vardır fakat bu ilişki öncelikle *uzmanlaşma* aracılığıyla sağlanmaktadır. Modernleşmeye ait diğer faktörler tali öneme sahiptir. İkinci olarak ise, petrole bağımlı bir ekonominin toplumda yeterli mesleki farklılaşmayı ve uzmanlaşmayı engellediği ileri sürülebilir.

Rantiye Devleti Yeniden Düşünmek

Devletleri gelir kaynaklarının niteliği, çeşitliliği ve sürdürülebilirliği bakımından incelemek, siyasal rejim çalışmaları için yararlı bir perspektif sunuyor. Bu anlamda rantıye devlet teorisini Ortadoğu çalışmalarının siyasetbilime yaptığı en önemli katkı olarak adlandırmak sanırım yanlış olmayacaktır. Geçtiğimiz yirmi yılda, Ortadoğu otoriter rejimleri üzerine yapılan çalışmalarda en sık atıf yapılan açıklama biçimi olmasına karşın, rantıye devlet teorisi üzerine çok az kapsamlı ampirik çalışma yapılmış durumda. Mevcut çalışmalar ise teorinin başlıca varsayımlarının ancak yanlış olmadığını tespit edebilecek, buna karşın, rantıye gelirlerin toplum ve siyasal iktidar üzerindeki esas etkilerini açıklamaktan uzak, ülkeler arası istatistiki karşılaştırmalardan oluşuyor. Rantıye devlet yaklaşımının

bugüne kadar yeterince üretken bir çalışma gündemi oluşturmamış olmasını, çok dar bir siyasal iktisadi bakış açısıyla yorumlanmış olmasına bağlıyorum. Bu bakış açısı, petrol gelirlerinin sermaye birikimini ne şekilde etkilediğini, yerel ve küresel kapitalist ilişkilerin bu süreçte oynadıkları rolü görmezden geliyor. Rantiye devlete, toplumun dışında ve ondan bağımsızlaşmış özerk bir güç olarak, sınıflarüstü bir konum atfediliyor. Rantiye devlet bu şekilde kavram-sallaştırıldığı zaman, geriye devletin kurumsal yapısından başka incelenecek pek bir şey kalmıyor.

Oysa Körfez ülkelerinin geçtiğimiz otuz yılda geçirdikleri hızlı değişim ve Körfez menşeli büyük sermaye gruplarının yükselişi, rantie devlete yönelik varsayımlarımızı yeniden gözden geçirmemiz gerektiğini gösteriyor. Rantiye devlet teorisi, devlet özerkliğini ve atıl, kapitalizm öncesi bir ekonomiyi varsayar. Bugün Körfez ülkelerinde gözlemlediğimiz ise, küresel sistemle bütünleşmiş oldukça dinamik bir sermaye kesimi ve onunla iç içe geçmiş otoriter devlet yapılarıdır. Peki, rantie bir ekonomide sermaye birikimi ve kapitalist sınıf oluşumu nasıl gerçekleşmiştir? Sınıf oluşumunun, devlet ve toplumsal ilişkiler üzerindeki etkileri nelerdir? Körfez sermayesinin oluşumunu incelemek rantie devlete ilişkin birçok varsayımımızı sınamamıza olanak tanıyacaktır. Bunun yanında Körfez ülkeleri, kapitalist sınıf, devlet ve demokrasi ilişkisine yönelik daha kapsamlı soruların cevaplanabileceği güncel bir araştırma alanı oluşturuyorlar.

Bu soruların cevaplarını bulabilmek için, Körfez ülkelerinde sermaye birikiminin nasıl gerçekleştiğine bakmamız gerek. Rantiye devlet teorisinin ortaya çıktığı yıllarda Körfez ülkelerindeki kapitalist gelişme henüz başlangıç aşamalarındaydı. Sömürgeci dönemde, bağımlılık kuramları bu ülkeleri merkez kapitalist ülkelerle mutlak bir sömürü ilişkisi içinde tarif ediyordu. Bu nedenle rantie devlet kuramcıları, Körfez ülkelerindeki kapitalist gelişmeyi fark edemediler. Oysa petrolün üretimi ve dünya pazarlarına satılması da kuşkusuz bir meta üretim süreciydi. Rantiye devlet teorisi, bütün bu sürecin içine gömülü olduğu toplumsal ve küresel ilişkilere kör kaldı.

Bu noktada rantie devlet teorisinin iki önemli eksiğinin, devlet özerkliğini abartması ve bir meta olarak petrolün üretim sürecine ve

toplumsal etkilerine kör kalması olduğunu söyleyebiliriz. Bu eksikliğin Körfez ülkelerinde sermaye birikiminin ve sınıf oluşumunun incelenmesiyle aşılabileceğini düşünüyorum. Bu sürecin nasıl geliştiğini ortaya koymak ve Körfez ülkelerinde sermaye birikimi, kapitalist sınıf ve otoriter devlet arasındaki ilişkileri anlayabilmek için Adam Hanieh'in *Körfez Ülkelerinde Kapitalizm ve Sınıf* (2011) adlı çalışmasına başvuracağız.

Adam Hanieh bu kitabında, Körfez sermayesinin oluşumunu, devlet oluşumu ve küresel finansal sistemin oluşumuyla birlikte ele alıyor. Petrol gelirleri, bölgesel büyük sermaye gruplarının oluşumuna imkân tanıdığı gibi, kapitalist finansal ilişkilerin küreselleşmesini de destekliyor. Körfez sermayesinin yükselişi yalnızca kendi ülkeleri için değil, Ortadoğu'nun tamamı için ekonomik ve siyasal sonuçlar doğurdu. Körfez yatırımları ve finansal desteği, Körfez İşbirliği Teşkilatı üyesi olmayan Ortadoğu ülkelerinde ilk sırayı almış durumda. 2008 yılında tüm Ortadoğu bölgesine gelen dış yatırımın %36'sını Körfez sermayesi oluşturuyor (Hanieh 2011: 150). Körfez sermayesinin etkisini en iyi bankacılık sektöründe görebiliyoruz. Ürdün menşeli 15 bankanın 13'ü, Mısır'da önde gelen 12 bankanın 9'u ya tamamen ya da kısmen Körfez finansal sermayesinin kontrolü altına girmiş durumda. Lübnan bankaları tarihsel olarak Fransız bankalarıyla yakın ilişkiler içinde olsalar da Körfez sermayesi burada da bankacılık sisteminde yükselen bir güç. 11 bankanın 8'i tamamen değilse de kısmen Körfez sermayesinin etkisi altında. 2003-08 yılları arasında Lübnan'a giren finansal sermayenin %50'si Körfez ülkelerinden geldi (154-9).

Sermaye ister mali ister doğrudan yatırım şeklinde olsun yalnızca ülkeler arasında yer değiştiren bir para hareketi olarak düşünülemez. Sermaye bir toplumsal ilişki biçimidir. Daha fazla kâr elde etmek için sermaye gittiği ülkelerde ekonomi ve siyaset üzerinde etkilerde bulunur. Ortadoğu'da finansal alanda son dönemde hız kazanan özelleştirme furcasını Körfez sermayesinin kâr arayışından ayrı değerlendiremeyiz. Bu durumun en belirgin örneğini, 2007 senesinde, İsrail saldırısıyla altyapısı büyük zarar gören Lübnan'a yardım amacıyla toplanan Paris III konferansında görebiliriz. Körfez ülkeleri bu konferansın ana destekçileri ve en büyük yardımı

taahhüt eden ülkeleriydi. Fakat yardımlar, Lübnan'ın enerji, su, iletişim sektörlerini özelleştirmesi şartına bağlanmıştı. Körfez sermayesi siyasal olarak da Ortadoğu rejimleriyle yakın ilişkiler geliştiriyor. Lübnan'ın 2005 yılında suikaste kurban giden başbakanı Refik Hariri ve onun ardından başbakanlık koltuğuna oturan oğlu Sadad Hariri, aynı zamanda Suudi Arabistan kökenli Suudi Oger inşaat şirketinin sahipleri.

Körfez Ülkelerinde Sermaye Birikimi ve Sınıf Oluşumu

Körfez bölgesi 19. yüzyılda İngiliz hegemonyası altına girmeye başladı. Birleşik Krallık Hint deniz yolunu kontrol etmek ve Körfez limanlarını ticaret gemilerine açmak üzere bölgedeki şeyhliklerle özel antlaşmalar imzalamıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından, İngilizlerin dikkatleri bölgedeki olası petrol yataklarına çevrilmişti. ABD de aynı yıllarda Körfez'e artan bir ilgiyle yaklaşılmaya başlamıştı. Amerikan Standart Oil, 1933'te Bahreyn'de, 1938'de Suudi Arabistan'da açtığı kuyularda yüksek miktarda kaliteli petrol bulunduğunu ilan etti. Kuveyt, Umman ve Abu Dabi'de ise petrolün çıkarılıp ticaretinin başlaması 1960'ları bulmuştu. 1970'lere kadar Körfez bölgesinde petrol, yabancı şirketler tarafından çıkarılıp dünya pazarına satılıyordu. Şirketler şeyhliklerle yaptıkları özel anlaşmalar gereği, petrol gelirlerinin bir kısmını şeyhlere bırakıyordu. 1970'lere doğru bölgede İngiliz hegemonyası azalmaya, sömürgecilik karşıtı hareketler güç kazanmaya başladı. İngilizler yıllar içinde Körfez ülkeleriyle anlaşarak yavaş yavaş bölgeden çekildi. 1951 senesinde Umman, 1961'de Kuveyt bağımsızlıklarını ilan ettiler. 1968'de İngiltere üç yıl içinde Körfez bölgesinden siyasal olarak çekileceğini duyurdu. İngilizlerin bu kararını takiben, 1971'de Bahreyn, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri bağımsızlıklarını elde ettiler. Bu süre içinde, Körfez ülkeleri petrol kaynakları üzerinde daha fazla söz sahibi olabilmek için çeşitli girişimlerde bulundular. 1975'te Kuveyt, 1976'da Bahreyn ülkelerindeki petrol üretimini millileştirdiklerini açıkladılar. Suudi Arabistan diğer Körfez ülkeleri gibi İngiliz sömürgeci olmamıştı. Ülkedeki petrol kaynaklarını işletme ve pazarlama imtiyazı Amerikan Standart Oil'e verilmişti. Standart Oil 1944 yı-

ında Suudi petrolleri için özel olarak ARAMCO şirketini kuracaktı. 1950 yılında Suudi Kralının zorlamasıyla ARAMCO'nun elde ettiği petrol gelirinin yarısını Krallık'a bırakması kararlaştırıldı. 1980'de ARAMCO tamamen millileştirilerek Suudi ARAMCO adını aldı.

Petrol şirketlerinin millileştirilmesi ve 1970'lerde petrol fiyatlarında meydana gelen büyük artış, Körfez ülkelerini ekonomik olarak güçlendirdi. Ne var ki 1980-86 yılları arasında petrol fiyatlarının %60 düşmesi, Körfez ülkelerinde ciddi bir mali bunalım yarattı. Mülki kriz aslında Körfez sermayesinin oluşması için uygun zemini hazırlamıştı. Körfez ülkeleri krizi aşabilmek için 1980'li yıllarda özel sektörü destekleyici liberalleşme politikalarını başlattılar. Serbest ticaret bölgeleri, ihracat destekleri ve finansal piyasaların özelleştirilmesi sermaye birikimini özel sektöre kaydırarak, kapitalist sınıf oluşumunu hızlandırdı.

Adam Hanieh, Körfez sermayesinin oluşumunu, finansallaşmasını ve uluslararasılaşmasını incelerken Marksist teoriden faydalanıyor. Marx'ın sermaye birikimi için öngördüğü "sermayenin devri" kavramını kullanarak üretim, metalaşma ve finansallaşma süreçlerini inceliyor. Bu bakış açısı, sermaye birikimini salt ekonomik bir oluşum olmaktan çıkarıp toplumsal bir süreç olarak ele alır. Üretim devri, bir metanın emek gücü tarafından bir başka metaya dönüştürülmesini, meta devri "ürünün" piyasada kendine bir değer bulmasıyla metalaşma sürecini, finansal devir ise kapitalistin elde ettiği kârı mali araçlar kullanarak tekrar sermaye birikim sürecine dahil etmesi anlamına gelir. Hanieh sermaye devirleri mekanizmasıyla Körfez'de sermaye birikimini incelerken, sınıf oluşumunu incelemek için iki kavramı daha devreye sokuyor: mekânsal çözüm ve sermayenin yeniden bölüşümü.

Mekânsal çözüm, eleştirel coğrafya çalışmalarından aşina olduğumuz bir kavram. Harvey, kapitalizmin sahip olduğu iç çelişkilerden ötürü kendini yeniden üretebilmesi için bir mekânsal çözüme ihtiyaç duyduğundan bahseder (1975). Sermayenin aşırı birikimi kapitalizmin krize girmesine neden olur. Böyle durumlarda sermaye krizi aşabilmek için yeni bir mekânsal düzenleme arayışına girer. Mekânsal çözüm, mekânın kapitalist birikimin ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmesi anlamına gelmektedir (Harvey 1982). Bu

kavram, Harvey tarafından farklı bağlamlarda farklı anlamlara gelecek şekillerde kullanılmıştır (Jessop 2006: 146). Örneğin kavram önceleri, 1970'lerin krizi sonrası neoliberal politikalar neticesinde kentlerin yaşadığı dönüşümü anlamak için kullanılmışken, Harvey *Yeni Emperyalizm* (2004) kitabında ABD'nin Irak'ı işgalini de mekânsal çözüm bağlamında yorumlamaktadır. Hanieh ise yaratıcı bir şekilde mekânsal çözüm kavramını, Körfez ülkelerinin göçmen işçi politikalarının ve kısıtlanmış vatandaşlık stratejilerinin, sermaye birikimi ve sınıf oluşumu sürecinde oynadığı rolü açıklamak için kullanıyor (Hanieh 2011).

İşçi hareketi Körfez ülkeleri için yeni bir kavram değildi. İngiliz ve Amerikan sermayesinin yönettiği petrol rafinerilerinde işçiler sıklıkla ağır çalışma koşullarına, düşük ücretlere ve ırksal ayrımcılığa karşı ayaklanıyordu (Vitalis 2009). 1950'li yıllarda Suudi Arabistan başta olmak üzere çeşitli ülkelerde grevler ve isyanlar rejimleri sarsmıştı. Milliyetçi ve sömürgecilik karşıtı bir özellik de gösteren bu hareketler rejimler tarafından bastırıldı. 1980'lerde petrol gelirleriyle özel sektörü destekleyici politikalar güdülmeye başladığında, sermaye birikiminin önündeki en önemli tehdit bu sürecin işçi hareketi tarafından sarsılmasıydı. Kapitalistleşmeyle gelen güçlü bir işçi hareketi sadece Körfez'de değil, petrol akışını tehdit ederek küresel ölçekte sermaye birikimini tehdit edebilirdi. Bunu önlemek için Körfez rejimlerinin buldukları çözüm göçmen işçileri devreye sokmak oldu. Göçmen işçiler vatandaşlık haklarına sahip olamıyor, çalışma süreleri sınırlı tutulan sözleşmeler temelinde çalışabiliyorlardı. İşçilerin çoğu belirli aralıklarla ülke değiştirmek zorunda kalıyordu. İşin aslına bakılırsa, bu göçmen işçi stratejisi çok daha önceleri petrol şirketleri tarafından zaten yürürlüğe konulmuş bir stratejiydi. ARAMCO petrol üretiminde göçmen işçileri kullanıyor ve bu işçileri toplumdan yalıtılmış kamplarda barındırıyordu. Fakat ülkedeki göçmen işçi sayısı, toplam işçi sayısının %10'unu geçmiyordu. 1980'e gelindiğinde ise Suudi Arabistan'da göçmen işçi oranı %50'yi aşmıştı. Diğer Körfez ülkelerinde bu oran %80-90 civarındaydı. Özel sektör Suudi Arabistan'da %80, diğer ülkelerde ise %100 oranında göçmen işçi emeğine dayanıyordu (Hanieh 2011: 62-63). Körfez ülkelerinde göçmen işçi kullanımı, bir tür toplumsal kontrol

mekanizmasına dönüşmüştü (Hanieh 2010: 56).

Körfez ülkelerinde toplumun en çok sömürülen kesimleri, evlenme, ailesini yanına alma, mülk edinme gibi haklardan yoksun bırakılıyor ve sürekli bir göçmenlik hali yaşatılarak örgütlü bir güç oluşturmaları engelleniyor. Buna karşın Körfez ülkeleri kendi vatandaşlarına geniş ekonomik imkânlar sunuyor. Özel sektörün işçi ihtiyacı, sayıları her geçen gün artan göçmen işçilerle karşılanırken, Körfez ülkelerinin vatandaşları kamu görevlerinde yüksek ücretlerle istihdam edilmeye başladılar. Onların sağlık ve eğitim hizmetleri devlet tarafından karşılanıyor; çok ucuza veya bedava konut sahibi olabiliyorlar. Körfez vatandaşları en temel siyasal haklardan mahrum olsalar da ekonomik bakımdan devlet tarafından büyük destek görmekteler (Kamrava ve Barbar 2012). Toplumda bu derece büyük bir ayırım yaratılmış olması iki kesimi birbirine yabancılaştırıp iktidara karşı ortak hareket etmelerini önüyor. Göçmen işçilerin kontrolünün, sermaye birikimi ve rejim güvenliği için ne kadar önemli olduğunu anlamak için göçmen işçi nüfusunun ülke nüfusları içindeki payına bakmak sanırım yeterli olacaktır. Göçmen işçiler 2005 yılı itibarıyla toplam nüfusun, Katar'da %78,3'ünü, BAE'de %71,4'ünü, Kuveyt'te %62,1'ini, Bahreyn'de %41,1'ini, Suudi Arabistan'da %25,9'unu, Umman'da ise %24,4'ünü oluşturuyor. Bu rakamların gösterdiği gibi rejim tarafından yabancılaştırılmış, vatandaşlık haklarından mahrum bırakılmış ve büyük ekonomik sömürüye maruz kalan kitleler Körfez ülkelerinde nüfusun büyük kısmıdır. Rantiye gelirin dağıtımından faydalanan ve refah içinde yaşayan kitle ise çok daha küçük bir azınlık. Rantiye devlet teorisi, otoriter rejimlerin petrol ihracatçısı ülkelerde toplumsal refah ve dağıtım politikaları sayesinde ayakta kalabildiğini ileri sürüyordu. Oysa gördüğümüz gibi, toplumun dağıtım politikalarından yararlanamayan ve rejim tarafından yabancılaştırılan kesimleri daha büyük bir kitleyi oluşturmaktadır. Bu kitleler rejim-sermaye işbirliğiyle baskı ve denetim altında tutuluyor.

Başlarda göçmen işgücü daha çok komşu Arap ülkelerden sağlanırken, bu durum, Arap milliyetçiliğinin Filistin davası etrafında yeniden canlanmasıyla değişmeye başladı. Arap işçiler yerel halkla etkileşime geçmiş, belirli ölçüde siyasallaşmış ve yerel halkla eşit

vatandaşlık hakları talep etmeye başlamışlardı. 1979 İran devriminin bölgeye yaydığı devrimci hava, işçilerin radikalleşmesini de beraberinde getirdi. Bu tehdit karşısında, gerekli yasal düzenlemeler yapılarak göçmenArap işçilerin uzun süre ikamet etmeleri zorlaştırıldı ve işçi temini için Güney Asya ülkeleri tercih edilmeye başlandı. Göçmen işçi stratejisi, bir yandan sömürü miktarını artırıp sermaye birikimini desteklemekte, bir yandan da ezilen sınıfları baskı altında tutup rejimin güvenliğini sağlama almaktadır.

Rantiye devlet teorisi, devleti ve onun gelir kaynaklarını merkeze almakla birlikte devletin sınıfsal karakterini görmezden gelir. Bunun temelinde, Ortadoğu ülkelerinin, premodern, prekapitalist veya periferi toplumlar olarak ele alınması ve bu nedenle Batılı kapitalist ülkelerdeki gibi bir sınıfsal katmanlaşmanın bu ülkelerde olmayacağını varsayılması yatmaktadır. Oysa Körfez ülkelerini incelediğimizde kapitalist sınıf oluşumuyla devlet oluşumunun iç içe geçtiğini ve devletin sınıfsal karakteri anlaşılmadan yönetsel karakterinin, yani siyasal rejimin anlaşılamayacağını görmekteyiz.

Bağımsızlık ve ardından gelen petrol kaynaklarının millileştirilmesi, Körfez ülkelerine ekonomik olarak büyük bir güç sağlamıştı. 1980'lerde dışa dönük kalkınma stratejilerinin benimsenmesiyle petrol gelirleri özel sektörün desteklenmesine yönelik kullanılmaya başladı. Fakat bu süreci, siyasal seçkinlerin stratejik bir kararla uygulamaya koydukları bir kalkınma modeli değişikliği olarak okumak yanıltıcı olacaktır. Bu değişiklik daha geniş bir sürecin, Körfez bölgesinin kapitalistleşme sürecinin bir parçasıdır. Bağımsızlık öncesi dönemde de Körfez bölgesinde kapitalist sınıf oluşumu yürürlükte olan bir süreçti. Petrolün çıkartılması ve petrolle ilgili yan sektörler yabancı şirketlerin elinde olduğundan yerel burjuvazi geleneksel olarak ticaret alanında iş görmekteydi. Ticaret devlet kontrolünde gerçekleşen bir faaliyet olduğundan ticaret burjuvazisi devletle yakın ilişkiler geliştirmişti. Gerçekte birçok ürünün ihracatına yönelik lisans hakları, yönetici aileye ya da rejimin siyaseten desteklemek istediği kimselere verilmekteydi. Petrolün millileştirilmesinin ardından, devlet bu alanı kontrolü altına aldı. Özel sektör petrol üretiminin dışında bırakılmıştı. Bu şartlar altında, devlet elinde biriken petrol gelirlerinin yeniden çevrimi en kârlı yatırım olanağı-

nı oluşturunuyordu. Bu yatırım olanakları yönetici aile mensupları ve rejime yakın geleneksel burjuvazi tarafından kullanıldı. Altyapı, inşaat, petrokimya ürünleri üretimi, enerji yoğun üretim isteyen sektörler ve hizmet sektörü petrol gelirlerinin çevrimi için gerekli yatırım alanlarını oluşturunuyordu. Körfez devletleri bu süreçte özel sektöre faizsiz krediler ve sübvansiyonlar gibi doğrudan yatırım desteği sağlamaktaydılar. Bu amaçla hemen hemen bütün ülkelerde yeni kurumlar oluşturuldu ve yasal düzenlemeler yapıldı. Örneğin, Suudi Arabistan dış yatırımcılara ülkede yatırım yapmak için yerel bir firmayla %30 oranında ortaklık yapma şartı koşan yasalar çıkardı. Bu politikalar sonucu özel sektörün Suudi Arabistan'ın GSYH'sindeki payı 1970'te %12,9 iken 1983'te bu oran %50'ye yükseldi (Hannich 2011: 70).

Özel sektör şirketleri kısa sürede faaliyet alanlarını genişletip büyük holdinglere dönüştü. Bugün birçok Körfez şirketi inşaat, bankacılık, ulaştırma vb. alanlarda faaliyet gösteriyor. Örneğin 1969 yılında kurulan Dallah Al Baraka Group, Suudi hükümetinden aldığı kontratlar sayesinde yol, boru hattı ve kanalizasyon inşaatı işlerinden büyük kârlar elde etti. İlerleyen yıllarda, aldığı kontratlara havaalanlarının bakımı, askeri üsler ve hastanelere gıda temini gibi hizmetleri de ekledi. Al Baraka holding buralardan elde ettiği kârları en son, bankacılık sektörüne yatırarak değerlendirdi. Al Baraka holdingin hikâyesine benzer başarı hikâyelerini Körfez ülkelerinin hepsinde görmek mümkün. Alüminyum ve çimento gibi enerji yoğun üretim isteyen ürünlerden tarım ürünleri ve gübre üretimine kadar çeşitli alanlarda faaliyet gösteren Körfez şirketleri Ortadoğu'nun her yerinde şubeler ve iştirakler açıyorlar. Körfez şirketleri sadece üretim alanında değil, ticaret ve finans sektörlerine de yoğun bir şekilde yatırım yapıyorlar. Lüks tüketim ürünlerinin ithalatı, yabancı askeri şirketlere komisyonculuk, üretim dışı sektörün kârlı yatırım alanlarını oluşturunuyor. Bu sektörler içinde en çok kârı, askeri alanda komisyonculuk ve yabancı şirketlerle ortak iş yapma şeklinde çalışan firmalar elde ediyor. Körfez ülkeleri silahlanmaya bütçelerinde önemli bir pay ayırıyorlar. Suudi Arabistan ve BAE'de, bütçe içi devlet harcamalarının %50'den fazlasını askeri harcamalar tutuyor. Böyle büyük bir pastadan yabancı silah şirketlerinin yanı

sıra yerel şirketler de faydalanıyorlar. Her yabancı şirket, bu ülkelere silah satabilmek için Kraliyet ailesi mensuplarına açıktan komisyon ödemek zorunda kalıyor. Ayrıca, yasal olarak bu ülkelerde iş yapabilmek için yerel firmalarla teknoloji transferini de içeren ortaklıklar kurmak zorunda kalıyorlar.

Körfez sermayesi Suudi Arabistan-BAE ekseninde gelişiyor ve Körfez İşbirliği Teşkilatı altında bölgesel, kurumsal bir kimliğe kavuşuyor. Suudi Arabistan bölge nüfusunun üçte ikisini, yüz ölçümünün %80'ini ve bölgenin toplam GSYH'sinin yaklaşık olarak yarısını oluşturuyor. Körfez sermayesi yalnızca KİT ülkelerinde değil, tüm Ortadoğu bölgesinde faaliyet göstererek bölgeyi ekonomik, toplumsal ve siyasal olarak şekillendiriyor. Sermaye birikimi, Körfez petrollerinin üretiminden başlıyor, petrolün ihracatıyla uluslararasılaşıyor, petrol gelirlerinin yeniden dağıtımı ve kapitalist sınıfın bu gelirleri tekrar yatırıma dönüştürmesiyle bölgeselleşiyor. Bu süreç devletle sermayenin iç içe geçtiği bir şekilde ilerliyor. Sermaye sahipleri büyük oranda yönetici aile mensuplarından veya onlarla yakın ilişkiler geliştirmiş kimselerden oluşuyor. Ayrıca Körfez sermayesi kuşkusuz bu birikimini sürdürmek için devletin baskı gücüne ve politikalarına ihtiyaç duyuyor. Devletlerin ekonomi politikalarının şekillenmesinde Körfez sermayesi en önemli rolü oynuyor. Bahreyn gibi ülkelerde ekonominin yönetimi yasalar aracılığıyla doğrudan, yarısı hükümet üyelerinden yarısı özel sektör temsilcilerinden oluşan kurullara aktarılmış durumda (Hanieh 2011: 144). Devletle sermayenin bu şekilde iç içe geçmiş olması nedeniyle devletin bölgesel stratejik çıkarlarıyla sermayenin birikim stratejileri tam olarak birbiriyle örtüşüyor. 2011 yılında Arap kalkışmasının bir uzantısı olarak Bahreyn'de halk rejime karşı isyan edip sokaklara döküldüğünde, Suudi Arabistan'ın bizzat kendi askerleriyle duruma müdahale edip isyanı bastırmasını, bölgede Şii nüfuzunun artmasını önleme çabası olarak okuyabileceğimiz gibi, sermaye birikimini akamete uğratacak bir durumun ortadan kaldırılması için Körfez sermayesinin siyasal gücünü devreye sokması olarak da okuyabiliriz. Göçmen işçilerin hiçbir güvence ve vatandaşlık hakkına sahip olmaksızın giderek artan sayılarda istihdam edilmeleri ve yoğun bir emek sömürsüne tabi kılınmaları sermaye ve rejimin örtüşen çı-

karlarının bir başka göstergesi. Göçmen işçi stratejisi, rejimleri ve toplumun istikrarsızlığa düşmekten koruyor; sermaye birikimini toplayan koşulların tehdit altına girmesini engelliyor.

Ortadoğu'da Neoliberal Dönüşüm

1970'li yıllar, görece istikrarlı geçen bir yirmi yılın ardından, dünya çapında yaşanan ekonomik kriz yıllarıydı. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Amerikan hegemonyası altında kurulan uluslararası mali sistem, gelişmekte olan ülkeler için öngörülebilen, istikrarlı bir ekonomik ortam yaratmıştı. Fakat gelişmekte olan ülkelerde kapitalizmin altın çağı çok uzun sürmeyecekti. Bu yıllarda uygulanan İthal İkameci Sanayileşme (İİS) politikalarının belirli sınırları vardı.⁵ İİS, iç pazara yönelik bir stratejiydi. Sermaye birikimi üretilen ürünlerin iç pazarda alıcı bulmasıyla sağlanabilirdi. Devletler iç talebi artırmak için bölüşümcü politikalar uygularlarken, gümrük duvarlarıyla yerli sanayiye dış rekabetten koruyorlardı. Üretimin iç pazara yönelik olması belirli bir zaman sonra bu ülkelerde döviz dar boğazına neden olmaya başladı. Üretim girdileri ancak dış piyasalarda borçlanarak sağlanabiliyordu. İİS, gelişmekte olan ülkelerde sanayileşmeyi hızlı bir şekilde artırdı. Buna bağlı olarak geniş bir işçi sınıfı oluştu. İşçi sınıfının yükselen talepleri sermaye birikimi için ikinci bir engel oluşturmaya başladı. Bu şartlar altında gelişmekte olan ülkeler büyük ödemeler dengesi açıklarıyla ve artan toplumsal muhalefetle karşı karşıya kaldılar.

Büyük petrol gelirlerine sahip olmayan Ortadoğu ülkeleri için koşulları zorlaştıran başka gelişmeler de yaşanıyordu bu yıllarda. Arap-İsrail çatışması, zaten elde düşük miktarda bulunan dövizin güvenlik harcamalarına aktarılmasına neden olmaktaydı. İsrail'le yapılan savaşlarda alınan büyük yenilgiler zor ekonomik koşullar altında, dış tehdit karşısında rejimin yanında yer alan halk için büyük hayal kırıklıkları yaratmıştı. 1960'ların sonunda Arap rejimlerini rahatlatacak gelişme, petrol fiyatlarındaki büyük artış oldu. Petrol ve

5. İthal ikameciliğin krizi için bkz. O'Donnell 1973, 1977. O'Donnell'in tezleri üzerine tartışma için bkz. Güllalp 1993: 91-109. Türkiye'de ithal ikameciliğin krizi için bkz. Keyder 1984; Pamuk 1984.

doğalgaz ihraç etmekte olan ülkelerin döviz sıkıntısı bir nebze de olsa rahatlamıştı. Ayrıca uluslararası yatırım bankaları ellerindeki Petrodollarları çok düşük faizle kredi olarak vermeye başladılar. Ödemeler dengesi açıklarıyla boğuşan gelişmekte olan ülkeler, borçlarını borçla kapatmak için bu fonlara büyük ilgi göstermişlerdi. Ne var ki, 1980'lerin ortalarında petrol fiyatları hızlı bir düşüşe geçti. Petrol fiyatlarının düşüşüne faizlerdeki artış eşlik ettiğinde, gelişmekte olan ülkeler için borçlarını ödemek olanaksız hale gelmişti. Arap Birliği'nin tahminlerine göre, petrol ihracatçısı ülkeler dışında Arap ülkelerinin toplam borçları 1991 yılı itibariyle 250 milyar dolara ulaşmıştı.

Ekonomik kriz ülkeleri ihracat odaklı bir büyüme stratejisine doğru zorluyordu. Bu şüphesiz, ekonomik krizden çıkmak için gidilecek tek yol değildi. Fakat kapitalizmin dünya çapındaki krizi, sermayenin yatırım inikânlarını kısıtlamıştı. Üçüncü Dünya Ülkeleri'nin dışa açılması ve genel olarak dünya üzerinde devletlerin ekonomik alandaki düzenleyici rollerinden geri çekilmeleri sermaye için yeni yatırım inikânları demektir. Bu sayede, sermaye daha ucuz işgücünün olduğu yerlere doğru hareket edebilecek ve özelleştirmeler sayesinde yeni yatırım alanları bulabilecekti. Bu politikalar IMF ve Dünya Bankası tarafından gelişmekte olan ülkelere kredi taahhüdü karşılığında dayatılmaya başladı. Yeniden yapılandırma ve yapısal uyum politikaları, devlet harcamalarının düşürülmesini, devlet teşekküllerinin özelleştirilmesini, ekonomik alanda devlet desteklerine son verilmesini ve sermayenin dolaşımı önündeki korumacı engellerin kaldırılmasını içeriyordu. 1980'lerin sonuna gelindiğinde Mısır, Tunus ve Fas kredi karşılığı ekonomilerini IMF'nin öngördüğü şekilde yapılandırmaya başladılar. Bu ülkelere birkaç yıl sonra Cezayir de eklenecekti. Mısır ilk önce 300 kamu şirketini özelleştireceğini ilan etti. Aynı zamanda birçok ürüne sağlanan sübvansiyon desteği ya tamamen kaldırılmış ya da ciddi anlamda kesintiye uğramıştı. Vergilendirme sisteminin yeniden yapılandırılması, kamu topraklarının özel mülkiyete açılması ve tarımda dönüşüm ekonomik programın diğer unsurlarıydı (Owen 2000: 128-9). Bu yapısal dönüşümlerin yanı sıra, dış ticaretin önündeki engellerin kaldırılması ülkeleri uluslararası sermayeye açıyordu.

Ülkeleri yapısal dönüşüme zorlayan şüphesiz sadece bütçe açıkları ve uluslararası kurumların baskıları değildi. İthal ikameci dönemde ülke içinde belirgin bir burjuvazi gelişmişti. Sanayi, ticaret ve tarım sektöründe yoğunlaşan kapitalist sınıfın sermaye birikim sorunları 1960'ların sonuna doğru iyice ortaya çıkmaya başlamıştı. Devlet tekelleri birçok alanda sermayeye yatırım fırsatı tanımıyordu. Bağımsızlık sonrası rejimlerin etraflarında, geniş halk kitlelerini oluşturan işçi ve köylülerden oluşan bir koalisyon oluşturma politikaları vardı. Bu dönemin popülist uygulamaları başlarda hane halkı gelirlerini artırarak iç talebi canlandırmıştı. Ne var ki bu politika zaman içinde kapitalist sınıfın sermaye birikimini tehdit etmeye başladı. 1980'lerin başında yazan Mısırlı bir analist, işçi-köylü ittifakının yerini yakın zamanda kapitalist üretici, büyük çiftçi ve eski devlet kapitalistlerinin alabileceğini yazıyordu (King 2007: 438). Özelleştirmelerin sonuçları bu savı doğrular nitelikteydi. Özelleştirilen kamu kurumları piyasa değerlerinin çok altında fiyatlarla, rehinle yakın ilişkiler kuran sermayedar kesimin ve yüksek bürokratların eline geçti. Devletin işlettiği çimento, içecek, gıda fabrikaları, fabrikaların kurulu olduğu arazi fiyatlarının bile altında değerlerle ülkenin büyük sermaye gruplarına satıldı. Üstelik bu kurumların çoğu o yıllarda kâr elde edebilen kurumlardı. 1989-90 yılında, devletin sahip olduğu ve daha sonra özelleştirmeye çıkarılacak olan 160 kamu teşekkülünün 260'ı bilançolarını kârlılıkla kapatmışlardı (Mitchell 2002: 277).

Özelleştirme süreci şeffaflıktan ve denetimden uzaktı. Özelleştirilen kurumların büyük kısmı Hüsnü Mübarek'in akrabaları ve yakın dostları tarafından, kalanlar ise iktidar partisine mensup kişilerce satın alındı. Bu nedenle özelleştirilecek kurumların belirlenmesinde verimlik veya ekonomik performans değil, burjuvazinin talepleri etkili oldu. Hatta çoğu durumda, devletin zarar eden kurumları elde tutarken, kârlı kurumlarını elden çıkardığı görülüyordu. Birçok kurum sahte banka garantileriyle yatırımcılar tarafından kapatılıyor, yatırımcılar ödemelerini yapamamaları bile kurumları ellerinde tutmaya devam ediyorlardı. Özelleştirmelerin bir başka sonucu piyasada büyük özel tekellerin oluşmasıydı. Devlet tekellerinin piyasa işleyişini bozduğu, bu nedenle özelleştirmelerin yapılması

gerektiği neoliberal politikaları destekleyen kesimin öne sürdüğü bir argümandı. Fakat özelleştirilen kurumların, tekil veya küçük gruplardan müteşekkil sermaye sahiplerine satılması tekellerin kontrolünü sermayenin eline geçirmişti. Örneğin, güçlü bir işadamı ve Hüsnü Mübarek'in yakın arkadaşı olan Ahmet 'İzz, özelleştirmeler sayesinde demir piyasasının %50'den fazlasını kontrol eder hale gelmişti. Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'in ailesinden ya da yakın çevresinden kimseler, devlet bankalarından sağladıkları kredilerle, kârlı devlet kuruluşlarının hemen hemen hepsini ele geçirmişlerdi (King 2007: 441).

Ekonomik yapısal dönüşümün en kötü etkilediği kesim köylülerdi. Nasır, istediği çapta bir toprak reformu yapamamış olsa da, küçük köylüler lehine önemli değişiklikler yapabilmişti. 1952 yılında, reform öncesi ülkenin verimli tarım arazilerinin yaklaşık %70'i nüfusun %1'inin kontrolü altındaydı. Toprak sahipleri, toprakları üzerinde yaşayan köylüden, yıllık bazda ürünün belli bir kısmını veya belirli bir nakit ücret alırdı. Bu miktar genelde elde edilen ürünün %70-75'ine tekabül ederdi. Nasır'ın uygulamaya koyduğu reforma göre, belirli miktarın üzerinde toprak sahibi olan kimselerin topraklarının sınırı aşan kısmına devlet tarafından el konulacaktı. Topraklarına el konulan kişilere ise, el konulan toprağın değeri kadar devlet fonu tahsis edilecekti. Uygulamada büyük aksaklıklar yaşanmasına rağmen, zaman içinde topraksız köylülere önemli miktarda arazi dağıtılabilirdi. Ayrıca, büyük toprak sahiplerinin arazilerinde çalışan köylüler için de olmak üzere arazi kiralari sabitlendi. Bu şekilde 300 bin aileye toprak dağıtılmış olmasına karşın, 1972'de kırsal nüfusun %45'i hâlâ topraksızdı (Fahmy 2002: 202-5). Yine de kiralari için tavan fiyat uygulaması, köylüyü korumaya yönelik yasal düzenlemeler ve kooperatifleşmeler rejim için kırsal nüfusun desteğini sağlamıştı. 1970'te Nasır'ın ölümünün ardından tarım burjuvazisi, reformdan geri dönülmesi için hükümete baskı yapmaya başladı. Sedat döneminde, 1952'den beri sabit olan kiralari artırılması, kişi başı edinilebilecek azami toprak miktarının yükseltilmesi ve köylüler ile toprak sahipleri arasındaki uzlaşmazlıkları çözmek için kurulan komisyonların ilga edilmesi gibi geri adımlar atılmaya başladı. Kırsal burjuvazinin topraklar üzerinde tam mülkiyet hakkını elde ede-

bulunmuş çabaları 1980'ler boyunca da sürdü. 1992 yılında, küçük köylüleri korumaya yönelik kanunlar kaldırıldı. Artık toprak sahipleri piyasada koşullarında istedikleri fiyat üzerinden kiralaları belirleyebildiklerdi. Bu değişikliklerden sonra kiralalar ortalama arazi vergisinin 10 katına kadar yükseldi. Oysa bu oran daha önce 7 misli kadardı (Hinnebusch 1993). 1997 yılında çıkarılan bir kanunla kırk yılı aşan bir süredir yürürlükte olan toprak reformu düzenlemeleri tümünden kaldırıldı. Toprakları üzerinde süresiz kiralama ve miras bırakma hakkına sahip olan çiftçiler bir anda bu haklarını kaybettiler.

Tarımda liberalleşmeyle beklenen, verimsiz olduğu söylenen küçüklik üreticiliğinin tasfiyesi, böylece ürün artışı elde etmektir. Geçimlik ürünlere sübvansiyonun kaldırılması ve ihracat destekleriyle üreticilerin dış pazarlara yönelik pamuk ve sebze üretimine geçecekleri düşünülüyordu. Fakat üreticiler bu beklentileri boşa çıkardı. Tarımda deregülasyonun başladığı 1987'yi takip eden altı yıl boyunca pamuk ve sebze üretiminde düşüş yaşandı. Küçük üreticiler zorlaşan yaşam koşulları ve öngörülemez piyasa ortamında, geçimlerini garantiye almak için buğday ve pirinç gibi geçimlik ürünlere yönelmişlerdi. Reformun ardından tarımsal üretim neredeyse üçte iki oranında geçimlik üretime yönelik hale gelmişti. İhracata yönelik üretim yapan çiftçiler piyasa ortamının belirsizliğinden şikâyetçiydiler. Sulama sıkıntıları, kuraklık, Körfez Savaşı birçok çiftçinin ürünlerinin tarlada kalmasına neden olmuştu. Başka birçok üretici de ürünlerini piyasaya ulaştırma maliyetinin çokluğu yüzünden kâr elde edemiyordu (Mitchell 2002: 252-5).

Tarımsal üretimde ve sanayi üretiminde beklenen gelişmenin elde edilememesi turizm ve lüks konut sektörünü cazip bir yatırım alanı haline getirdi. Bu dönemde Mısır'da İskân, Turizm ve Ulaştırma Bakanlıkları kamudan özel sektöre kaynak aktarımının merkezini oluşturuyordu. Kamuya ait topraklar İskân Bakanlığı ve yerel yöneticiler tarafından rejime yakın kimselere çok düşük bedellerle satılıyor, Turizm Bakanlığı yalnızca rejime yakın kimselere lisans veriyor, Ulaştırma Bakanlığı ise bu bölgelere ulaşım hizmeti sağlıyordu. Özel sektöre aktarılan topraklar üzerinde kısa sürede lüks oteller ve üst sınıflara hitap eden güvenli siteleri inşa edildi. Hüsni Mübarek'in kardeşleri Cemal ve Alaa Mübarek ülkedeki büyük

inşaat yatırımlarının çoğunun ortağı veya tek başına sahibiydi. Mübarek kardeşlere ek olarak iskân, turizm ve ulaştırma bakanlarının kardeşleri turizm, konut ve altyapı sektörlerinde yaptıkları yatırımlarla kısa sürede ülkenin en zengin kişileri arasına katıldılar (Lesch 2012: 28-29). Mübarek döneminde yapılan bütün bu anlaşmaların 25 Ocak devrimi sonrası Mübarek'e yöneltilen yolsuzluk suçlamalarının başında yer aldığını da belirtelim.

Yapısal dönüşüm programları ve ekonomik liberalleşme ne Mısır'a ne de diğer Ortadoğu ülkelerine beklenen ekonomik ve sosyal gelişmeyi getirdi. Liberalleşmeyle devletin ekonomiden çekilmesi planlanıyordu. Sonuç devletin piyasadan çekilmesi değil, ekonomide oynadığı rolün değişmesi oldu. Geniş halk kesimlerinin yararlandığı ekonomik kaynaklar ve varlıklar, devlet politikalarıyla az sayıda sermaye sahibine aktarılmış oldu. Bu süreç sonunda ülkelerin borçlarında bir azalma olmadığı gibi enflasyon ve işsizlik oranları hızla arttı. Mali piyasaların liberalleştirilmesi, spekülasyondan para kazanan bir kesimin doğmasına neden oldu. Hükümet, kredileri daraltarak faiz hadlerini yukarı çekiyor; böylelikle finans sektörü ülkenin en çok kâr getiren yatırım alanı halini alıyordu. Finans alanında devlet kontrollerinin kalkması spekülative sermayeye bankacılık sektörü aracılığıyla üretmeden kâr elde etme imkânı sunmuştu. Buna karşın 1990'larda Mısır'daki ekonomik krizin yeni adı "finansal kriz"di. Spekülative sermayenin dolaşımı üzerinde bir kontrol olmadığı için sermaye kolaylıkla ülkeyi terk edebiliyor, ani sermaye çıkışları birçok finans şirketinin batmasıyla sonuçlanıyordu. 1996 yılında hükümet birçok kamu varlığını Kahire borsasında satışa çıkardı. Bu özelleştirmelerden elde edilen 1,5 milyar dolar civarındaki gelirin %40'ı batık bankaları kurtarmaya ayrılmıştı. O günlerde Mısır gazeteleri bu finansal özelleştirme dalgasındaki yolsuzluk iddialarıyla dolup taşı. Kurtarma planları gerçekte kamudan bankalara kaynak transferi anlamına geliyordu. 1997-98 arasında hükümet, kamu bankaları ve emeklilik fonlarından, finans piyasalarında patlayan spekülative balonun etkilerini azaltmak için piyasaya 600 milyon dolar civarında kaynak transferi yaptı (Mitchell 1999: 29-32). Neoliberalizm kamu harcamalarını kısıp bütçe açıklarını kapatmayı vaat ediyordu. Fakat 1990'ların sonunda Mısır, Türkiye gibi

gelişmekte olan ülkelerde, 2008 krizi sonrası dönemde ise kapitalizmin merkez ülkelerinde görüldüğü üzere, neoliberal çağda bütçe açıkları refah harcamaları için değil, finansal sermayeyi kurtarmak için verilmeye başlamıştı.

Neoliberal Çağda Otoriteryanizm

1990'larda devletçi ekonomik sistemlerden piyasa ekonomisine geçiş hız kazandığında, ekonomik liberalleşmenin siyasal liberalleşmeyi getireceği öngörülleri yaygınlaşmıştı. O yıllarda ekonomik liberalleşme adımları atan birçok otoriter rejimde, kısıtlı şartlar altında da olsa seçimlere izin verilmesi ve parlamentoların çalışmaya başlaması demokratikleşme beklentilerini artırmıştı. Ne var ki piyasa ekonomisine geçiş, demokratikleşme değil, otoriter rejimlerin kendilerini yeni şartlar altında, farklı sınıf koalisyonları ve meşrulaştırma söylemleriyle konsolide etmeleriyle sonuçlandı.

1970'lerin ortalarında başlayan, 1990'larda hız kazanan ekonomik liberalleşme projesi, Ortadoğu'da siyasetin parametrelerini köklü bir şekilde değiştirdi. Ortadoğu rejimleri bağımsızlık sonrası dönemde kalkıncı, dağıtımcı, popülist bir siyaset izlemişlerdi. Bu rejimler meşruiyetlerini milliyetçi söylemden ve daha önemlisi köylüler, işçiler ve kent yoksulları gibi toplumun ekonomik olarak alt kesimlerini destekleyici politikalardan almaktaydılar. Bu politikalar o yılların Arap liderleri ve aydınları tarafından, dönemin uluslararası şartlarına da uygun olarak, *Arap sosyalizmi* şeklinde formüle edilseyse de, gerçekte bu rejimler devletin ekonomide yatırımcı ve düzenleyici olarak başat rol oynadığı kalkıncı korporatist rejimlerdi. Korporatist Arap rejimleri toplumdaki çatışan sınıfsal çıkarları, ekonomide oynadıkları farklı rollere göre örgütlemeyi ve koordine etmeyi hedefliyorlardı (King 2009: 32). Bu sayede bütün toplumun yararına olan ulusal kalkınma gerçekleştirilebilecekti.

"Arap sosyalizmi" denen rejim Mısır'da Cemal Abdül Nasır önderliğindeki Arap Sosyalist Partisi (ASP) tarafından uygulandı. ASP, işçiler, köylüler, askerler, aydınlar ve ulusal kapitalistlerden oluşan, rejimi destekleyecek bir koalisyon yaratmayı amaçlıyordu. Toplumun, korporatizm altında örgütlenmiş her bir segmenti, ASP içinde

kendine temsil hakkı buluyordu. Parti tüzüğü seçimle işbaşına gelen delegelerinin yarısının işçi ve köylülerden oluşmasını zorunlu kılmaktaydı. Rejim işçi ve köylüleri kendine toplumsal bir dayanak noktası olarak seçerken, bu grupları kontrol edecek mekanizmaları da aynı anda inşa etmekteydi. İşçiler sendikalar altında örgütlenebiliyorlardı, fakat sendikalar rejimin sıkı gözetimi ve denetimi altındaydı. 1957'de sendikaların ulusal bir konfederasyon kurmalarına izin verilmişti. Ne var ki konfederasyon liderleri rejim tarafından atanıyordu. Bu şekilde sendikal hareket merkezileştiriliyor ve rejimin kontrolü altına alınıyordu. Yerel sendikaların politika üretmesine izin verilmiyor, her şey merkezden yönetiliyordu (King 2009: 49-51). Buna karşın işçiler ekonomik anlamda Arap sosyalizminden en çok fayda sağlayan kesimlerdi. 1956 anayasası çalışmayı bir yurttaşlık hakkı olarak tanımlamıştı. Çalışma saatleri, asgari ücret, sağlık sigortası, yaşlılık, hastalık ve sakatlık hallerinde devletin yapacağı mali destek konuları anayasada düzenlenmişti.

Rejim toprak reformuyla köylüleri yanına çekerken, büyük toprak sahiplerinin kooperatiflere girmelerini zorunlu kılarak, onların güçlü bir piyasa aktörü olmalarını engellemişti. Tarımsal üretim kooperatifler aracılığıyla devlet tarafından satın alınıyor ve fiyatlar üzerinde sıkı bir kontrol uygulanıyordu. Köylüler, toprak dağıtımı ve fiyat kontrollerinin yanı sıra, tohum, gübre, tarım makineleri gibi konularda da destekleniyordu. Nasır'ın köylülere yönelik politikaları başarılı oldu. Kısa zamanda Mısır'ın kırsal yoksulluk oranları düşerken tarımsal üretim artış gösterdi.

Devlet gıdadan barınmaya, elektrikten akaryakıt, sağlık hizmetlerinden eğitime ve sigaradan sabuna kadar geniş bir alanda halkı desteklemekteydi. Bunun karşılığında halktan rejime sorgusuz itaat etmesi bekleniyordu. Mısır'da 1952 Hür Subaylar Darbesi ile temelleri atılan, Nasır döneminde sağlamlaşan popülist otoriter rejim, 1970'lerden itibaren güç kaybetmeye başladı. İthal İkameci Sanayileşme'nin krizi rejimin popülist temelini oluşturan yeniden dağıtım politikalarının uygulanmasını zora sokmuştu. Enver Sedat'ın 1977 yılında, ekonomik açılım politikaları kapsamında bazı tüketim maddelerindeki sübvansiyonları kaldırması binlerce kişinin sokaklara dökülmesine neden oldu. "Ekmek isyanı" diye bilinen bu

gösterileri rejim ancak orduyu halkın üstüne sürerek durdurabildi. Yüzlerce kişinin ölümüyle sonuçlanan gösteriler, rejimin 1952'den beri dayandığı meşruiyet zemininin sarsılmaya başladığının göstergesiydi.

Popülist otoriter rejimlerin, ekonomik liberalleşme adımlarıyla güçlerini yitirecekleri bekleniyordu. Devletin ekonomiden çekilmesi devletin patronaj imkânlarını kısıtlayacaktı. Ayrıca piyasa şartlarında gelişen kapitalist sermayenin, devleti demokratikleşmeye zorlaması bekleniyordu (Springborg 1993: 31-33). Böylece ekonomik liberalleşme, hem rejimin dayandığı toplumsal kesimleri rejimin aleyhine çevirecek hem de demokrasiyi getirecek güçlerin gelişip taleplerini yükseltmesine olanak tanıyacaktı.

Fakat neoliberal dönüşüm Ortadoğu'ya beklenen demokratikleşmeyi getirmedir. Önceleri işçi, köylü, beyaz yakalı ve kent yoksulları koalisyonuna dayanan rejimler, neoliberal dönemde kendilerine yeni koalisyon ortakları bulmuştu. Sanayi ve ticaret burjuvazisi, büyük çiftçiler ve üst düzey bürokratlar ekonomik liberalleşmeden en çok fayda sağlayan gruplardı. Özelleştirme furyası, fiyat kontrollerinin, ücretlerin ve sübvansiyonların kaldırılması bu gruplara büyük kârlar elde etme şansı tanımıştı. Özelleştirilen kurumları satın alabilmek rejimle iyi ilişkiler kurmaya bağlıydı. Bu yüzden, sermaye kesimiyle rejimin üst düzey yöneticileri arasında ortak çıkara dayalı simbiyotik ilişkiler gelişti. Liberal ekonomiye geçiş, ilk başlarda burjuvazi arasında da ihtiyatla karşılanmıştı. Devletçi kapitalist dönemde, uluslararası rekabetten korunan ve görece öngörülebilir bir ortamda zenginleşen orta ölçekli üreticilerin yeni rekabet ortamında nasıl ayakta kalabilecekleri şüpheliydi. Ekonomik liberalleşmeye destek, aslında burjuvazinin rejimle iyi ilişkilere sahip olan kanadından geliyordu. Rejim de özelleştirme ihalelerini veya ihracat teşviklerini verirken, kendisine siyaseten sorun çıkarmayacak sermaye gruplarını seçip güçlendiriyordu (Dillman 2001: 211-2).

Burjuvazinin, neoliberal dönemde devlete olan ihtiyacı önceki dönemden daha az değildi. Kapitalizmde sermaye birikimi devlet müdahalesi olmaksızın gerçekleşemez; başka bir deyişle, kapitalist ilişkiler ve piyasa ancak devletin bu süreçte aktif bir şekilde rol almasıyla oluşabilir (Jessop 1990; Polanyi 2010). Sermaye birikimi-

nin krize girdiği durumlarda bunun siyasal bir krize yol açması beklenabilir. Çünkü bir önceki sermaye birikim sürecini destekleyen sınıf koalisyonlarının çıkarları yeni dönemde farklılaşabilir ve çatışabilir. Türkiye, Arjantin, Şili gibi görece demokratik, gelişmekte olan ülkelerde bu süreç, siyasetin, ekonomik geçişin şartlarını çeşitli nedenlerle yerine getirememesinden dolayı askeri darbeler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Ortadoğu'da ise rejimler zaten kişi-merkezli ya da tek parti rejimleri idi ve ordularla rejimler arasında patrimonyal bağlar mevcuttu. Bu nedenle İİS'nin krizi rejim değişikliğine gerek olmadan aşılabildi. Her iki halde de, sermaye birikim biçimi değişikliği devletin kurumsal düzenlemeleri ve şiddet aygıtı aracılığıyla, değişimden zarar gören alt sınıfları güç kullanarak bastırma kapasitesi olmaksızın gerçekleşemezdi.

Neoliberal geçiş sürecinde sermaye ile rejim arasında kurulan simbiyotik ilişkinin siyasal anlamda bir patika bağımlılığı yaratmayacağı ve burjuvazinin güçlenmesiyle rejim üzerinde demokratikleşmeyi getirecek baskıyı kurabileceği öne sürülebilir. Ne var ki burjuvazi-devlet ilişkisi, tarihin belirli bir kritik dönemecinde stratejik olarak kurulmuş bir ittifak değildir. Sermaye birikiminin şartlarının korunması, kısa vadeli değil uzun vadeli bir gereksinimdir. Yaşam standartlarının hızla düştüğü, işsizliğin ve enflasyonun arttığı, reel ücretlerinse sürekli eridiği, gelir dağılımı eşitsizliğinin git-tikçe açıldığı bir dönemde, sermaye birikimine yönelik en büyük tehdit yine alt sınıflardan gelmektedir. Böyle bir ortamda alt sınıfları hizaya sokacak en önemli araç devletin şiddet aygıtıdır. Ayrıca demokrasiye geçişin burjuvazinin çıkarlarına uygun düştüğünü iddia etmek de güçtür. Demokrasiye geçiş alt sınıfların demokratik kanallar aracılığıyla taleplerini yükseltmelerine ve sermaye birikimini akamete uğratacak politikaları siyasetçilere dayatmalarına neden olacaktır.

Burjuvazi ile demokrasi arasındaki ilişki genel olarak Avrupa'da temsili kurumların ortaya çıkmasıyla ilişkilendirilir. Burjuvazinin taleplerini devlete dayatması sonucu parlamenter demokrasinin kurumlarının ortaya çıktığı varsayılır. Böylece modern demokrasiye giden yol açılmıştır. "Burjuvazisiz demokrasi olmaz" tezlerinin temelinde bu tarih okuması yatar. Buradan hareketle Ortadoğu'da da

burjuvazinin devletle gireceği benzer bir pazarlık sonucu Batı tipi bir demokrasinin gelişebileceği öne sürülmüştür. Oysa temsili kurumların ortaya çıkışıyla modern Avrupa demokrasisinin gelişmesi arasında doğrudan bir ilişki yoktur. Parlamentoların oluşmasından çok sonra, işçi sınıfının taleplerini yükseltmesiyle genel ve eşit oy hakkı ve diğer siyasal ve sosyal haklar elde edilebilmiştir (Marshall 1950). Kuşkusuz bu şekilde değerlendirildiğinde, yine de, 1980'lerden sonra Ortadoğu'da parlamentoların sınırlı da olsa çalışmaya başlamasının ve siyasete katılımın artmasının Avrupa örneğiyle bir paralellik gösterdiğini söyleyebiliriz. Daniel Brumberg'in neoliberal dönemde Ortadoğu otoriter rejimlerini tanımlamak için geliştirdiği "liberalleşme eksi gerçek demokrasi" formülasyonunu 19. yüzyıl Avrupası'ndaki parlamenter siyaseti tarif etmek için de kullanabiliriz (Brumberg 2005: 15-35). Gerçekten de neoliberal çağda Arap burjuvazisi ve otoriter rejimlerinin ortak çıkarları açısından en uygun siyasi düzen, halkın geniş kesimlerinin siyasi karar alma süreçlerine katılmasını gerektiren katılımcı demokrasi değil, burjuvazinin siyasi iktidara taleplerini iletmesine ve sermaye birikimi için ihtiyaç duyduğu devlet desteğini kurumsallaşmış prosedürler yoluyla devşirmesine olanak tanıyacak sınırlı bir temsili sistem olarak görünmektedir.

Otoriteryan Stratejiler ve Rejimlerin Sürekliliği

BU BÖLÜMDE Ortadoğu otoriter rejimlerinin varlıklarını sürdürebilmek için başvurdukları iktidar stratejilerine değineceğim. Burada inceleyeceğim literatür daha önceki bölümlerde incelenenlerden farklı olarak Ortadoğu'da otoriter yönetimlerin nasıl ortaya çıktıklarına değil, kendilerini hangi stratejilerle ayakta tuttuklarına odaklanmaktadır. Otoriter yönetimlerin siyasal stratejileri, devletin baskı aygıtlarını rejime yönelik kalkışmalarda devreye sokup, krizlere şiddet yoluyla çözüm bulmaktan seçim sistemi üzerinde yapılan değişikliklerle muhalefetin saf dışı bırakılmasına ve kurumsal düzenlemelerle muhalefetin etkisizleştirilmesine kadar farklı yollar izlemektedir. Hangi toplumsal koşulların ürünü olursa olsun, otoriter rejimlerin sürekliliği, devletlerin siyaset alanını kontrol etme, siyasal krizleri yönetme ve rejimin kendini sembolik ve maddi olarak üretebilme kapasitesine bağlıdır.

SIYASAL STRATEJİLER

Seçim Sistemleri

Seçimler demokratik sistemlerin olmazsa olmaz şartı (*conditio sine qua non*) kabul edilir. Bir ülkede siyasal iktidarın temsilcilerinin seçimlerle işbaşına geliyor olması, o ülkenin demokratik olarak yönetilmesini garanti altına almasa da, tersinden, yani seçimlerin olmadığı bir demokratik yönetimden söz edemeyiz. Günümüz liberal de-

mokrasilerinde yasama ve yürütme organı seçimler yoluyla oluşturulur. Parlamenter sistemlerde hükümet, yasama organı temsilcileri arasından oluşturulurken başkanlık sistemlerinde başkan tarafından, yasama organı dışından atanan kişilerce oluşturulur. Belirlenmiş zaman aralıklarında tekrarlanan seçimler vatandaşlara yasama organı temsilcilerini ve hükümeti değiştirme olanağı verir. Liberal demokratik anlatıda, halk iradesinin seçimler yoluyla parlamento- larda temsil edildiği, bu sebeple yasama faaliyetlerinin halk iradesi- nin bir yansıması olduğu söylenir. Hükümetler de tıpkı parlamento- lar gibi yürütme yetkisini halk iradesiyle oluşturulmuş yasalardan alırlar ve halkın doğrudan (başkanlık sistemi) ya da dolaylı olarak (parlamenter sistem) görevlendirmesinin sonucu olarak iktidara ge- lirler. Böylece seçimler liberal demokrasilerde, hem siyasal iktida- rın meşruiyet kaynağını oluşturur hem de onun denetlenmesi işlevi- ni görür. Temsili demokrasinin bu klasik anlatısının gerçekte çok ör- tüşmediği, ortada iradesini bir bütün olarak parlamentolara yansıta- cak yekpare bir halk kitlesinin olmadığı, toplumdaki asimetrik sınıf- sal ilişkilerin ve farklı sınıf konumlarının demokratik sürece eşit öl- çüde katılımını engellediği ileri sürülebilir haklı olarak. Fakat libe- ral demokratik sistemin meşruiyet yaratma gücü gerçekte olan do- laysız ilişkisinden değil, yarattığı demokratik temsil illüzyonundan kaynaklanmaktadır. Yetişkin her yurttaşın eşit oy hakkına sahip ol- ması, muhalefetin özgürce örgütlenebilmesi ve propaganda yapabil- mesi, düzenli seçimler yoluyla hükümetlerin ve parlamento temsil- cilerinin değişebilmesi, bu süreçler sonucu siyasal iktidarı elde eden- lerin, aynı sürece oy vererek katılan vatandaşlar tarafından meşru görölmelerini sağlar. Seçimler hem vatandaşları siyasal sürecin do- laylı bir parçası yaparak "demokratik katılım" duygusunu güçlendi- rir hem de propaganda, afişler, parti kongreleri, mitingler, seçim gü- nü ritüelleri (sandığa gidip herkesle birlikte oy verme, seçim sonuç- larını takip etme) gibi faaliyetlerle siyasal alanı doldurarak siyasetin bunlardan ibaret olduğu fikrini hâkim kılmaya çalışır.

Ortadoğu bölgesinde temsili demokrasiye geçiş denemeleri 1970'li yıllarda başladı, ama süreç çok ağır aksak ilerledi. 1980'ler ve 1990'lar boyunca parlamentoların feshedilmesi, seçimlerin erte- lenmesi gibi gelişmeler yaşansa da son yirmi yılda seçimlerin yapıl-

dığı ülkelerin sayısında ciddi bir artış gözlemlemekteyiz. Çoğu örnekte seçimlerin yürütme gücü üstünde hiçbir etkisinin olmaması, yasama organının çok sınırlı ve yürütme tarafından denetlenen yetkilere sahip olması, yapılan seçimlerin bir göz boyama faaliyetinden başka bir anlama gelmediği ve demokratikleşme üzerinde herhangi bir etkisinin olmayacağı fikirlerinin yaygınlık kazanmasına neden oldu. Birçok araştırmacı da otoriter rejimler altında seçimlerin çokça manipüle edildiği ve adil sonuçlar vermediği gözlemini yapmıştır (Schedler 2002). Gerçekten de otoriter rejimlerde seçimler, demokratik sonuçlar doğurmaktan çok uzak görünüyor. Hükümetler çoğu zaman muhalefeti dezavantajlı konuma düşüren *seçim mühendisliği* uygulamalarıyla tek parti sistemini sürdürmeye çalışıyorlar.

Otoriter rejimlerde sınırlı yetkilere sahip parlamentolar çoğu ülkede devlet başkanları tarafından atanan hükümetler için doğrudan bir tehdit oluşturmaya da, parlamentodaki etkin bir muhalefet hükümetleri siyaseten zor durumda bırakabilir. Parlamentoların hükümetle aynı çizgide hareket ediyor olmaları, parlamento onayına tabi olan bazı yasama faaliyetlerinin daha çabuk gerçekleşebilmesi için gereklidir. Meşruiyetlerini halkoyundan aldıkları varsayılan parlamentolar otoriter yönetimler için demokratik bir vitrin görevi de görürler. Muhalefetin kontrolüne geçmiş, iktidarla sürekli çatışan bir parlamento görüntüsü zaman içinde iktidarın meşruiyetinin sorgulanmasına neden olacaktır. Bu nedenle otoriter yönetimler parlamentoların kendi çizgilerinde hareket edecek kimselerden oluşmalarını ister. İşte bu noktada seçim mühendisliği uygulamaları devreye girer. Seçim sisteminde ve seçim bölgelerinde yapılan düzenlemeler doğrudan seçim yolsuzluklarına gerek kalmaksızın muhalefetin parlamentoda temsil hakkı kazanmasının önüne geçebilir. Liberalleşme adımlarının yeni atılmaya başladığı dönemlerde, henüz seçimlerin yapıldığı sisteme geçilmemişken, Fas Kralı 5. Muhammed ve Filistin lideri Yaser Arafat'ın yabancı uzmanlarla kendilerini zor duruma düşürmeyecek bir seçim sisteminin nasıl düzenlenebileceği konusunda görüştükleri bilinmektedir (Posusney 2005: 95). Her ne kadar seçim sistemi düzenlemeleriyle muhalefet etkisiz kılınmaya çalışılsa da her zaman istenilen sonuçlar elde edilemeye-

bilir. Böyle hallerde ise Mısır ve Ürdün örneklerinde gördüğümüz gibi, sistem tekrar düzenlenerek muhalefet saf dışı edilmeye çalışılmıştır.

Seçim Mühendisliği Uygulamaları

Mısır devlet başkanı Enver Sedat 1976 senesinde ülkesinin ilk parlamento seçimlerine öncülük ederken, seçim mühendisliği uygulamalarına da ilk başvuran liderlerden biri oldu. Bu seçimlerde, her seçim bölgesi için parlamentoda iki koltuğun ayrıldığı ve adaylardan en çok oy alanın seçildiği "kazanan hepsini alır" mantığına dayanan bir seçim sistemi uygulanıyordu. Bu seçime adaylar bağımsız olarak katılabilecekleri gibi Sedat tarafından Arap Sosyalist Partisi altında oluşturulmuş üç farklı platform adına da katılabiliyorlardı. Seçimlerin ardından Sedat'ın desteklediği merkez platform parlamentodaki 342 sandalyeden 280'ini kazanarak sandalyelerin %82'sini elde etti. Gerçekte ise merkez platform toplam oyun sadece %60'ını alabilmişti. Kalan 62 sandalyenin 48'ini de bağımsız adaylar kazanmıştı. İlk seçimlerde uygulanan sistem, beklenildiği gibi parlamentoda iktidar lehine bir dağılımın oluşmasını sağladı. Ne var ki Sedat'tan sonra başa geçen Mübarek sistemi daha da zorlayarak bağımsız adayların önünü kesmek istiyordu. Yapılan düzenlemelerle seçimlere katılmak için parti listesi sistemi getirildi ve yeni sistem herhangi bir partinin meclise girebilmesi için ulusal düzeyde %8'lik seçim barajını aşmasını gerektiriyordu (Posusney 2005: 95-96). Bu sisteme göre barajın altında kalan partilerin oyları birçok seçim bölgesinde birinci gelse dahi, ulusal düzeyde %8'lik barajı aşamadıkları için birinci gelen partiye aktarılacaktı. Mübarek, bu şartlar altında yapılan 1984 seçimlerinde beklenen sonuçları elde etti. Mübarek'in partisi Ulusal Demokratik Parti (NDP) oyların %73'ünü almasına karşın parlamentoda %87'lik bir çoğunluk elde etti. Seçimlere katılan İslamcı ve solcu partiler seçim barajını aşamadıkları için temsil hakkı elde edemediler.

Bir başka seçim mühendisliği yöntemi, her bir seçim bölgesi için mecliste ayrılan sandalye sayılarıyla oynamaktır. Normalde seçim bölgelerine düşen sandalye sayıları, seçim bölgesi nüfusunun top-

lam nüfusa oranlanmasıyla bulunur. Bölgeler toplam nüfus içindeki paylarına göre mecliste farklı sayılarda sandalyeyle temsil edilirler. Fakat iktidarlar muhalefetin güçlü olduğu bölgelerin sandalye sayılarını azaltıp kendi tabanlarının güçlü olduğu bölgelerin sandalye sayılarını artırarak avantaj elde etmeye çalışırlar. Bu uygulamanın bariz bir örneği, liberalleşme adımlarıyla birlikte genel seçimlerin yapılmaya başladığı 1989 yılından beri Ürdün'de uygulanmaktadır.

Ürdün'de nüfusun büyük bölümünü Filistin kökenli Ürdün vatandaşları oluşturmaktadır. Arap-İsrail savaşları ile değişen sınırlar ve Filistin topraklarından gelen mülteci akını Ürdün'ün nüfusunu bağımsızlık kazandığı 1946 senesine göre oldukça farklılaştırmıştı. Bugün tam rakamlar belli olmamakla birlikte, 6,2 milyonluk Ürdün nüfusunun yarıdan fazlasının Filistin kökenli Ürdünlülerden oluştuğu tahmin edilmektedir (Andoni 2010). BM Filistinli Mültecilere Yardım Kuruluşu'nun verdiği rakamlara göre Ürdün'deki Filistinli mültecilerin sayısı 2 milyondur. Gazze Şeridi'nden gelen 140 bin mülteci hariç geri kalan 1.860.000 mülteci Ürdün vatandaşlığı elde etmişlerdir (UNRWA 2011).

Ürdün'de Hâşimi hanedanlığı ile Filistin kökenli Ürdünlüler arasında 1970'ten beri süregelen bir gerilim vardı. Ürdün'deki kamplarda faaliyet yürüten Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ), Ürdün'den Lübnan'a sürülmesiyle sonuçlanan ve çok kanlı bir şekilde yürütülen 1970 askeri operasyonları, Filistin kökenli nüfusun ve Müslüman Kardeşler sempatisanlarının büyük tepkisini çekmişti (Cleveland 2008: 400). Ayrıca 1988 yılında Ürdün'ün İsrail'le bir barış antlaşması yapılması durumunda, Batı Şeria'yı geri alma şartından vazgeçeceğini açıklamış olması Kral ile Filistinliler arasındaki gerilimi artırmıştı.

Ürdün Kralı Hüseyin, 1988 yılında yapılacak olan genel seçimlerde Filistin kökenlilerin meclise girmelerini istemiyordu. Filistin kökenlilerin yoğun olarak bulundukları seçim bölgelerine, Ürdün kökenlilerin yoğun oldukları bölgelere kıyasla mecliste çok daha az sandalye verildi. Ne var ki seçim bölgesi düzenlemeleri beklenen sonucu yaratmadı. Ürdün'de her seçmenin 3 oy hakkına sahip olduğu çoklu bir oylama sistemi mevcuttu. Bu sistem Ürdünlülere çoklu kimliklerini yansıtacak seçimler yapma imkânı tanıyordu. Örneğin

bir Ürdün vatandaşı bu sistemde, mensup olduğu yerel grubun temsilcisine bir oy, iyi ilişkiler geliştirmek istediği hükümet temsilcisine bir oy, kalan oyunu da ideolojik yönelimine göre atabiliyordu. Seçim sonuçlarına göre Müslüman Kardeşler parlamentoda %42 temsil hakkı elde ederken, solu ve Arap milliyetçiliğini temsil eden vekiller yaklaşık %20'lik bir temsil gücü elde ettiler (Posusney 2005: 96). Ürdün yönetimi çok geçmeden bu *talihsiz* durumu 1993 seçimlerinde tekli oy sistemine geçerek çözdü. Seçim bölgelerinin Filistin kökenlileri dezavantajlı kılan yapısı ise 1993 ve 2003 seçim kanunu değişikliklerinde yerini korudu (Okar 2006: 464).

Otoriter rejimlerde hükümeti belirleme veya hükümet politikalarını etkileme bakımından çok önemli bir rolü bulunmayan seçimlerin işlevi ne olabilir? Birçok gözlemci daha önce de belirtildiği gibi seçimleri bir göz boyama faaliyeti olarak görmeye eğilimliler. Bu tür yaklaşımlar, seçimlerin otoriter rejimler için oynadıkları rolün öneminin ne olduğu veya demokratikleşme yolunda uzun vadede ne gibi etkileri olabileceği sorularının üstünü örtmektedir. Otoriter yönetimler altında seçimler hiçbir işleve sahip olmayan gösteriler ise, iktidarlar ve siyasal muhalefet seçimlere neden bu kadar önem atfetmektedir? Muhalefetin seçimlere girmesinin neredeyse tamamen yasaklandığı örnekler dışında Ortadoğu ülkelerinde seçimlere katılım oranlarının Batı demokrasilerinden daha az olmadığını görüyoruz. O halde otoriter rejimlerin işleyiş mekanizmalarını çözümleyebilmek için seçimlerin iktidar ve muhalefet nezdindeki işlevini keşfetmemiz gerekiyor.

Devletten Pay Kapma Yarışı olarak Seçimler

Ellen Lust Okar otoriter Arap rejimlerinde seçimlerin iktidara gelmek veya meclise girerek ülke siyasetinde etkili olmak gibi amaçlara değil, vatandaşların devletle resmi bir patronaj ilişkisi kurmalarına hizmet ettiğini belirtiyor (Okar 2009). Gerek adaylar gerekse seçmenler bu durumun farkında olarak hareket ediyor ve seçmenler devlet kaynaklarından kendileri için en büyük payı kapabilecek adaylara oy veriyorlar. Adaylar ise parlamentoya girmeyi ülke siyasetine katılmak olarak değil, seçmenleri ve kendileri için devlet

kaynaklarına daha fazla erişim elde etmenin bir yolu olarak görüyorlar. Meclis oturumlarında ve medyada yaptıkları eleştirilerle hükümeti baskı altına alıp istediklerini elde etmeye çalışıyorlar. Bunun yanında parlamento üyesi olmak adaylara birçok başka avantaj da sunuyor. İlk olarak parlamento üyesi olmak kişisel prestiji artırıcı bir durum olarak görülüyor. Vekillere ofis, makam aracı, kişisel ödenekler gibi cazip imkânlar sunuluyor. Bunun yanı sıra, çoğu varlıklı kimselerden oluşan vekiller hükümetle kurdukları yakın ilişkiler sayesinde kendi ticari çıkarlarına yönelik düzenlemeler yapılmasını sağlayabiliyorlar. Son olarak, parlamento üyesi olmak birçok ülkede dokunulmazlıkları da beraberinde getiriyor. Bazı adaylar dokunulmazlıkları illegal ticari ilişkiler vasıtasıyla servetlerini artırmanın kalkanı olarak görüyor (Okar 2009: 124-6).

Seçimlerin devletle vatandaşlar arasında bir patronaj ilişkisine dönmüş olması seçmen davranışlarını da etkiler. Vatandaşlar çoğu kez adaylar arasında seçim yaparken ideolojik yakınlıktan çok, hükümetle iyi ilişkiler kurarak devlet kaynaklarından kendileri için maksimum payı koparabilecek olan adaylara yönelirler. Lust Okar, Cezayir ve Ürdün'de yapılan kamuoyu araştırmalarının bunu açıkça ortaya koyduğunu belirtiyor. Buna göre "iş bulmak için en etkin yol nedir?" sorusuna katılımcıların büyük kısmı, hükümet ile gayriresmi yollarla kurulacak kişisel ilişkilerin en etkin yöntem olduğu cevabını veriyor. Ayrıca katılımcıların önemli bir bölümü, hükümet kurumlarıyla iş yapmak ya da kamu sektöründe istihdam edilebilmek için ahbap çavuş ilişkilerine ihtiyaç olduğunu düşünüyor.

Seçmenler hükümetle iyi ilişkiler geliştiremeyen veya hükümet politikalarına muhalefet eden vekilleri bu davranışlarından dolayı suçluyorlar. Seçmen davranışları parti programlarını ve adayların vaatlerini de etkiliyor. Vaatler çoğu halde siyasal olmaktan çok seçmenlere sunulacak maddi hizmetler etrafında şekilleniyor. Cezayir'de yapılan bir araştırma seçmenlerin yalnızca %5,8'lik bir kesiminin oy verecekleri partiyi belirlemede iyi bir siyasi programa sahip olup olmadığına baktıklarını gösteriyor (Okar 2009: 127).

Lust Okar'ın sözünü ettiği ülkelerin toplumsal yapısı, seçimlerin patronaj ilişkilerinin bir aracıları konuma gelmesinde önemli role sahip. Yerel grup aidiyetlerinin ulusal aidiyetlerin önünde olduğu top-

lumsal yapılarda siyasetin patronaj ilişkilerine dönmesi daha kolaydır. Hisham Sharabi'nin bahsettiği neopatrimonyal yapı patronaj ilişkilerinin kurulabilmesi ve işletilebilmesi için uygun bir zemin oluşturur. Geleneksel toplumlarda yaygın gözlenen grup içi dayanışma, yardımlaşma gibi tutunma stratejileri dağıtımcı bir devlet altında patronaj ilişkilerine dönüşür.

Lust Okar'ın seçimlerin Ortadoğu ülkelerinde devletten belirli çıkarlar elde etme yarışına dönüştüğü tespiti hiç şüphesiz doğruluk payı içermektedir. Fakat seçimlerin bu işlevine yazarın fazlaca önem atfettiğini görüyoruz. Yazarın bir sonraki bölümde inceleyeceğimiz makalesinde gösterdiği gibi Arap toplumu yeri geldiğinde siyasal, ekonomik konularda iktidarlara karşı tepkisini güçlü bir şekilde ortaya koyabilmektedir (Okar 2004). Yine aynı makalede gösterildiği üzere Ürdün toplumu, 1980'ler ve 1990'lar boyunca fiyat artışları, işsizlik, siyasal haklar ve Filistin meselesi gibi konularda, gösterilerin her defasında kanlı bir şekilde bastırılmasına rağmen taleplerini ve protestolarını yükseltebilmiştir. Ayrıca bu protesto gösterileri farklı toplumsal kesimlerin katılımıyla gerçekleşmiştir. Bütün bu protesto gösterileri Ürdün toplumunun siyasal olarak ne kadar aktif olduğunu göstermektedir. Böyle bir toplumda seçimleri yalnızca bir rant dağıtım yarışına indirgememek gerekir. Lust Okar, seçimlerin otoriter rejimlerdeki işlevlerine dair tartışmasında meselenin önemli bir boyutuna dikkat çekmiştir. Fakat vardığı sonuçları aşırı bir genellemeyle aktarmıştır. Ayrıca, seçimlerin rant yarışına dönüştüğü durumların daha spesifik bir analizine gereksinim vardır.

Seçimler, Ortadoğu'da geçtiğimiz otuz yılda ağır aksak da olsa yaygınlaştı ve siyaset alanının kurallarını belirli ölçüde yeniden yapılandırdı. Ancak bu süreçte, Batı demokrasilerinde asgari standart olarak kabul edilen, hukukun üstünlüğü, yürütme gücünün denetimi, muhalefete örgütlenme ve propaganda özgürlüğünün tanınması gibi konularda pek bir ilerleme kaydedilemedi. Buna karşın seçimler demokratik bir deneyim olarak halklar nezdinde yönetime katılma arzusunu artırdı. 2011 yılında Ortadoğu'da tanıklık ettiğimiz halk hareketleri Arap halklarının kendi kaderlerini tayin etme isteklerini yansıtıyordu. Seçimler tek başlarına yönetimler üzerinde bir

baskı kuramamış, tedrici bir demokratikleşmeye neden olmamış olsalar da seçim süreçlerinde yaşanan mücadeleler siyasal katılımın önemi konusunda siyasal duyarlılığı artırdı. Tunus'ta protestocular devlet başkanı Bin Ali'nin yönetimden çekilmesiyle sonuçlanan isyan dalgasının ilk günlerinden itibaren, başkanın yönetimden çekilmesini ve hemen devlet başkanı seçimlerinin yapılmasını talep ediyorlardı. Tunus'un yeni anayasasını hazırlayacak Ulusal Komisyonun üyelerini belirlemek için Ekim ayında yapılan seçimlere %90'ın üzerinde bir katılım gerçekleşti. Birçok Batılı gözlemcinin bildirdiğine göre seçimler uzun yıllardır demokratik seçimleri gerçekleştiren ülkelerle aynı standartlarda gerçekleştirildi. Mısır halkı da Tahrir meydanında benzer talepleri seslendiriyorlardı. Hüsnü Mübarek'in devrilmesinin ardından seçim kanununda değişikliklerin yapılması için gösteriler düzenlenmeye başladı. Mübarek'in ardından yönetimi ele geçiren Mısır Askeri Yüksek Konseyi, tüm gönülsüzlüğüne rağmen, ülkenin çeşitli yerlerinde yapılan gösteriler ve siyasal partilerin seçimleri boykot tehditleri karşısında mevcut seçim kanununda değişikliğe gitmek zorunda kaldı (*Al Arabiya* 2011). Mısır'da 2011-12 yıllarında düzenlenen parlamento ve başkanlık seçimlerinde seçmen katılımı üç aşamalı karmaşık seçim sistemi nedeniyle düşük kaldıysa da milyonlarca Mısırlı ülke tarihinin ilk serbest seçimlerinde oy kullandı.

Muhalefete Yönelik Böl ve Yönet Stratejileri

Muhalefeti seçim sistemi düzenlemeleriyle siyasal kurumların dışında tutmak otoriter rejimler açısından kısa dönemde etkili bir yöntem olsa da toplumsal muhalefetin bu yolla kontrol edilmesi güçtür. Muhalefet hareketleri toplumdaki hoşnutsuzluğu kullanarak geniş halk kitlelerini siyasal iktidara karşı seferber edebilirler. Böyle geniş bir tabana sahip, farklı toplumsal grupların/sınıfların dahil olduğu bir muhalefet hareketinin oluşması otoriter rejimler için en büyük endişe kaynağıdır. 1979 İran İslam devrimi ve 2011 yılının Arap isyanları bu tarz geniş tabanlı muhalefet hareketleridir.

Muhalefet partilerinin siyasal sistemin dışında tutulması otoriter hükümetleri kısa vadede rahatlatırsa da, muhalefete yönelik dışlayıcı

politikalar uzun vadede daha radikal hareketlerin oluşmasına zemin hazırlar. Otoriter hükümetlerin muhalefeti bir bütün olarak siyasal süreçlerden dışlaması muhalefet içinde, mağduriyet temelinde bir bütünlük duygusu oluşturur. İktidarın farklı muhalefet hareketlerini eşit düzeyde sindirmeye çalışması/dışlaması muhalefet gruplarının ortak düşmanla mücadele etmek için aralarındaki ideolojik farklılıklara rağmen birleşmelerine yol açar. Buna karşın, farklı muhalefet gruplarıyla farklı düzeylerde ilişki geliştirmek muhalefet içi bölünmelerin derinleşmesine neden olur. Muhalefet içinde görece ılımlı grupların siyasal sisteme katılımlarının sağlanması muhalefetin yekvücut olmasını zorlaştırır. Sisteme yasal bir zeminde katılım hakkına sahip olan ılımlı muhalifler bu haklarını kaybetmek istemeyeceklerdir. Aslında ılımlı muhalif gruplar iktidarla üstü örtük bir uzlaşma içindedir. İktidara karşı toplumda oluşan öfkenin, rejimi istikrarsızlaştırmadan sistem içinde soğurulmasına katkıda bulunurlarken bunun karşılığında yasal bir zeminde siyaset yapma hakkını elde ederler. Sistemle uzlaşmaya girenlerin, sistemin krize girmesi durumunda, sistem dışı kalanlara nazaran kaybedecekleri daha çok şeyleri vardır. Ayrıca kurumsal bir yapıya sahip yasal muhalefetin rejim tarafından denetlenmesi ve cezalandırılması çok daha kolay olacaktır.

Muhalefetin ılımlılar ve radikaller olarak bölündüğü ve ılımlıların sisteme katılmasına izin verildiği siyasal ortamlarda, iktidara karşı toplumsal bir muhalefet hareketinin oluşumu, iktidarın muhalif hareketleri topyekûn karşısına aldığı durumlara göre oldukça farklı olacaktır. İlk durumda, ılımlı muhalefet toplumsal hoşnutsuzlukları iktidarla gireceği pazarlıklarda elini güçlendirmek için koz olarak kullanmak isteyebilir. Toplumda iktidara karşı oluşan kabarma belirli sınırlar içinde bir protesto hareketine dönüştürülerek iktidara baskı yapılabilir. İlimli muhalefetin muhalefet etme sınırları ancak sistemin sarsılıp ama yıkılmayacağı noktaya kadar genişletilebilir.

Radikaller içinse durum daha farklıdır. Sistem içinde yasal bir düzlemde muhalefet etme hakkına sahip olmayan radikal hareket için kitlesel bir muhalefet hareketine öncülük etmenin maliyeti daha fazladır. Çünkü böyle bir durumda, daha en baştan rejim tarafın-

dan şiddetli bir şekilde bastırılma ihtimaliyle karşı karşıyadırlar. Oysa ılımlılar tarafından başlatılmış bir protesto hareketine sonradan katılmak ve hareketi yönlendirmeye çalışmak çok daha az maliyetli bir iştir. Kitle hareketi rejim tarafından bastırılrsa bile rejimin ilk hedefi radikaller değil, harekete öncülük eden ılımlılar olacaktır. Fakat ılımlı muhalefet de, radikallerin hareketi ele geçirmesinden ve kendileri için çeşitli imkânlar sağlayan sistemin istikrarsızlaşmasından korktukları için, talepleri henüz karşılanmamış olsa bile hareketten geri çekileceklerdir.

Yukarıda ana hatlarıyla özetlemeye çalıştığım analiz biçimi, Ellen Lust Okar'ın, Ürdün ve Fas'ta, 1980'lerde yaşanan ekonomik krizin tetiklediği protesto gösterilerinin iki ülkede neden birbirlerinden farklı sonuçlar doğurduğunu açıklamaya çalıştığı makalesinde geliştirilmiştir (Okar 2004). Lust Okar'ın analizi, her ne kadar daha sonra değineceğim bazı sorunlarla malul olsa da karşılaştırmalı bir analizin otoriter iktidar stratejilerini açığa çıkarmadaki üstünlüğünü göstermesi bakımından değerlidir.

İlmliler ile Radikaller Karşı Karşıya

Ekonomik kriz dönemleri iktidara karşı toplumsal bir kalkışmayı örgütlemek için muhalefete uygun zemin hazırlar. Ekonomik krizlere eşlik eden fiyat artışları, işsizlik ve refah hizmetlerindeki azalma geniş halk kesimlerini olumsuz etkiler. Böyle zamanlarda hem hükümetler hem de halk için gelecek biraz daha belirsiz hale gelir. 1980'li yılların krizi, Ürdün ve Fas halkları için bu tür bir dönemin yaşandığı yıllardı. Her iki ülkede de ekonomik kriz işsizliği, fiyat artışlarını ve temel yaşam gereksinimlerini karşılayan ürün ve hizmetlerde uygulanan devlet desteklerinin azalmasına yol açtı. Her iki ülkenin rejimleri de krizin yarattığı ödemeler dengesi açıklarını kapatmak için IMF'yle kredi anlaşmaları imzaladı. Yapılan anlaşmalar krizin yıkıcı etkisini (en azından kısa dönemde) artıran yapısal düzenleme programları öngörüyordu. Kriz dönemi ekonomi politikaları her iki ülkede de geniş toplumsal huzursuzluğa neden oldu.

Böyle bir ortamda, sivil toplumun daha güçlü, sendikaların daha etkin ve siyasal partilerin hükümete taleplerini dayatma konusunda

daha deneyimli olduğu bilinen Fas'ta, rejimin devrilmesiyle ya da en azından mevcut politikaların terk edilmesiyle sonuçlanacak bir kitle hareketinin oluşması beklenirdi. Fakat bu olmadı. Önde gelen muhalif seçkinler belli bir süre sonra geri adım atarak hükümetle uzlaşmak zorunda kaldılar. Buna karşın Ürdün'de iktidara karşı güçlü bir toplumsal seferberlik sağlanabildi.

Lust Okar'a göre, kriz döneminde iki ülkede muhalefet hareketinin farklı hareket tarzını anlayabilmek için bu ülkelerde siyasal sistemle muhalefet hareketi arasındaki ilişkiyi incelememiz gerekiyor. 1970'lere kadar her iki ülkede de muhalefet partilerine izin verilmeyen çok katı bir otoriter sistem mevcuttu. Fakat 1971'de Fas Kralı 2. Hasan'a karşı yapılan bir darbe girişiminin ardından Fas'ta siyaset alanının kuralları değişikliğe uğradı. Siyasal partilerin rolleri tekrar düzenlenirken, yerel ve ulusal seçimlere izin verildi. Aynı yıllarda Ürdün Kralı Hüseyin de benzer siyasal krizlerle baş etmeye çalışıyordu. Fakat onun siyasal krize cevabı Faslı mevkidaşının tam aksine, siyaset alanını daha da daraltmak şeklinde oldu. Parlamento kapatıldı ve seçimler 1989 yılına kadar ertelendi (Okar 2004: 164).

Fas'ta resmi parti seçkinleri gayriresmi muhalefetten tamamen koptular. Kralın iktidarını koşulsuz kabul ettiler. Bunun karşılığında yasal zeminde siyaset yapma hakkını, ekonomik alanda hükümetin desteğini ve sarayla imtiyazlı ilişkiler geliştirme imkânını elde ettiler. Bu arada Ürdün Kralı da muhalefeti kendi arasında bölüp güçsüzleştirmek için çeşitli politikalara başvurdu. Filistinli seçkinleri Ürdünlü seçkinlere karşı, İslamcı muhalefeti seküler muhalefete karşı kullandı. Fakat Faslı mevkidaşının aksine muhalefet içinde Krala bağlı ılımlılar ve radikaller biçiminde bir farklılaşma yaratmadı.

Fas'ta ekonomik krizin neden olduğu protestoların ilki 1981 yılında yaşandı. Krizden zarar gören halk, krizi hükümetten çeşitli siyasal ve ekonomik ödümler koparmak için kullanmak isteyen ılımlı muhalefetin öncülüğünde sokaklara döküldü. Hükümet siyasal taleplere cevap vermeyeceğini açıkça ortaya koyarken, bazı ekonomik iyileştirmeler için açık kapı bıraktı. Grev taleplerine ise yalnızca hükümet yanlısı sendikaya grev hakkı tanıyarak karşılık verdi. Buna karşın tüm sendikalar ülkede genel grev ilan ettiler. Hükümet

gösterilere silahlı kuvvetlerle müdahale etti. Askerin müdahalesi çok sayıda göstericinin ölümü ve binlercesinin tutuklanmasıyla sonuçlandı (Okar 2004: 163).

Bu ilk dalga gösteriler tamamen ılımlı muhalefetin desteğiyle başlamıştı. Gösteriler boyunca radikal gruplar önplanda değildi. Topluluğun genel talepleri karşılanmamış olsa da ılımlı muhalefet hükümetten bazı ödünler koparmayı başardı. İlimlilerin lideri devlet bakanı olarak atandı ve ekonomik konularda belirli kazanımlar elde edildi. Ayrıca muhalefet bu sınırlamalarla hükümetin sınırlarını sınıamış oldu. Hükümetle benzer bir çatışmayı göze alamayan ılımlılar 1983 seçimleri için hükümetle ortak çalışma kararı aldılar.

Fas'ta ikinci isyan hareketi 1984 yılında öğrenciler tarafından başlatıldı. Hükümetin gıda fiyatları ve öğrenim harçlarına yaptığı zamları protesto eden öğrencilerin gösterileri elli kente yayıldı. Çok farklı toplumsal kesimlerin seferber olduğu gösteriler üç hafta sürdü ve yüzlerce kişinin öldüğü binlercesinin de yaralandığı bir müdahale sonucu güvenlik güçleri tarafından bastırıldı. Bu ikinci isyanın başlamasında muhalefet partilerinin bir rolü olmamıştı. Kendiliğinden gelişen bir hareketti. Kral, İslamcılar ve komünistleri isyandan sorumlu tuttu. Yaşanan olaylar hem krala hem de ılımlı muhalefete radikallerin devreye girmesi halinde protestoların nerelere gidebileceğini gösterdi. Birçok parti mensubunun tutuklanması karşısında ılımlılar sessiz kaldılar ve seçimlerin iki yıl ertelenmesini kabul ettiler (64).

1990 yılı gecekondü mahallelerinde başlayan üçüncü bir isyana tanıklık etti. Geniş halk kesimlerinin katıldığı isyan yine sert bir şekilde bastırıldı. Yasal partilerin hiçbirisi isyana açıktan destek vermemişti. Yasal muhalefetin sol kanadını temsil eden *Confédération Démocratique du Travail* – CDT'nin genel grev çağrılarına diğer partiler destek vermediler. CDT tek başına böyle bir riski alamayacağından grevi ertelediğini açıkladı. Bu gelişmelerin üzerine Kral partilerle görüşmeyi kabul etti ve bazı anayasal değişikliklerin sözünü verdi. 1980'ler ve 1990'larda yaşanan isyan dalgası boyunca yasal siyaset partiler radikallerin olaylara dahil olması endişesiyle taleplerini yükseltmekte hep çekingen davrandı. Çünkü radikallerin olayların kontrolünü ele geçirmesi durumunda rejimin sert müdahale-

sinden en çok zarar görecektir olan kesim yasal muhalefetti. Örneğin 1995 yılında demiryolu işçilerinin grevlerine hiçbir yasal parti destek vermedi. Bu sebeple hiçbir talepleri karşılanmayan işçiler grevi sonlandırmak zorunda kaldılar (166).

Krizin derinleştiği yıllarda yasal muhalefet sistemin radikaller tarafından istikrarsızlaştırılabileceği korkusuyla toplumsal talepleri kitle hareketlerine dönüştürmekte çekingen davranırken İslamcı hareket üniversite kampüslerinde ve sokaklarda güçlendi. İslamcı hareket tüm siyasal sisteme ve partilere karşı çıkan radikal bir hareketti. Fakat onlar da öncülük ettikleri bir isyan hareketinde hükümet güçleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılacaklarını görmüşlerdi.

Muhalefetin ılımlılar ve radikaller olarak ayrıştığı Fas'ta yasal muhalefet, radikallerin süreci ele geçirmesi endişesiyle kitleleri hükümete karşı örgütlemeyi başaramazken, siyasal iktidar karşısında bu tür bir bölünme yaşamayan Ürdünlü muhalifler daha büyük kitleleri seferber etmeyi başarabildiler. Aslında Ürdün'de muhalefet kendi içinde Filistinli-Ürdün kökenli, İslamcı-Laik şeklinde oldukça bölünmüş durumdaydı. Özellikle İslamcılar'la seküler muhalifler arasında uzlaştırılması mümkün görünmeyen ideolojik ayrılıklar mevcuttu. Ne var ki siyasal sistem içindeki konumları bakımından bütün muhalif gruplar eşitler. Ürdün'de Kral kimi hallerde İslamcıları laiklere, Ürdün kökenlileri Filistinlilere karşı kullanmaya çalıştıysa da siyasal açıdan muhalif gruplar arasında, Fas'taki gibi sisteme yasal olarak dahil edilen ılımlılarla sistemin dışladığı radikaller şeklinde bir bölünme yaşanmamıştı.

Ürdün'de bütün muhalefet grupları yasadışı faaliyet gösteriyorlardı. Taleplerini çoğu kez meslek örgütleri ve yeraltı faaliyetleri aracılığıyla dile getiriyorlardı. Kral krizin ilk zamanlarında muhalefetin taleplerine çok sınırlı bazı iyileştirmelerle cevap verdi. Talepleri karşılanmayan muhalifler seslerini daha çok çıkarmaya başladılar. Kralın buna cevabı Müslüman Kardeşler'in önde gelen figürlerinin tutuklanması şeklinde oldu. 1986 senesinde Yarmouk Üniversitesi'nde İslamcı öğrencilerce başlatılan isyan yayıldı. 1.500 öğrencinin katıldığı gösteriler üç öğrencinin ölümüyle sonuçlandı. Polis sekiz yüz öğrenciyi tutukladı.

1980'ler boyunca gösteriler artarak devam etti. 1988'de Filistin intifadasına destek gösterileri Kralı protesto gösterilerine dönüştü. Tüm muhalif grupların desteklediği gösteriler yine kanlı bir şekilde bastırıldı. Meslek örgütleri ve basın tehdit edilerek susturuldu. 1989 senesinde IMF ile yapılan anlaşma hane halkı gelirlerinde altı yıllık bir süreçte %50'lik bir azalma öngörmekteydi. Birçok temel tüketim maddesinin fiyatları artırılmıştı. Bu duruma karşılık ülkenin güneyinde büyük bir isyan başladı. Bütün muhalif grupların katıldığı gösteriler yine kanlı bir şekilde bastırıldı. Muhalif gruplar, sivil toplum temsilcileri bireysel özgürlük, siyasal eşitlik, sıkıyönetim kanununun kaldırılması, partilerin yasallaşması, başbakanın istifası gibi bir dizi talebin dile getirildiği bir bildiri yayımladılar (Okar 2004: 169).

Gösterilere katılan her kesimden insan bir bütün olarak sisteme karşı çıkmaktaydı. Kral artık toplumsal taleplere kayıtsız kalamazdı. Hükümetin değişmesi, siyasi tutuklulara af, basının sınırlı da olsa özgürleştirilmesi, partilerin yasallaştırılması gibi önemli kazanımlar elde edildi. Kitlelerin direnişinin getirdiği değişim göz alıcı olsa da Kral gücünden hiçbir şey kaybetmedi. Siyasal alanın kurallarında bazı değişiklikler meydana gelmişti ama aktörler arası güç dağılımı olduğu gibi korundu.

Reformlar muhalefeti uzun vadede tatmin etmekten uzaktı. 1990'lı yıllarda İslamcı ve sol muhalefet daha çok özgürlük ve parlamentonun gücünün artırılması talepleriyle büyük gösteriler tertiplemeye başladılar. Ekonomik kriz de gittikçe derinleşiyordu. 1996 senesinde ekmek fiyatlarındaki sübvansiyonlar kaldırılınca fiyatlar %300 arttı. Parlamentodaki muhalefet partileri uygulanan politikaları şiddetle eleştirdiler. Kral eleştirilerin dile getirildiği parlamento oturumuna son verdi, sokağa çıkma yasağı ilan edildi. Basının üzerindeki baskı tekrar artırıldı. 1998 yılı Şubat ayını sarsan gösteriler tekrar kanlı bir şekilde bastırıldı. Ne var ki Ürdün muhalefeti tüm bu kanlı müdahalelere ve kendi iç çatışmalarına rağmen bölünmeden hükümetin karşısında durmaya devam etti (171).

Lust Okar'ın analizi toplumsal hareketleri, seçkinlerin tercihleri üzerinden okuyan sosyal bilim literatürünün eksikliklerini barındırıyor. Bu literatürün geneli için öne sürebileceğimiz eleştiriler Lust Okar'ın makalesi için de geçerli. Seçkinler teorisi, ilk olarak, içinde

bulunduğu şartlar hakkında eksiksiz bilgi sahibi olan ve kararlarını rasyonel bir kâr-zarar hesabı temelinde bağımsız olarak verebilen aktörler varsaymaktadır. Bizim incelediğimiz makalede de böyle farazi bir ideal siyasal seçkin tipi üzerinden analiz yapılmaktadır. Radikaller olaya karışırsa sistem istikrarsızlaşır ve kazanımlarımızı kaybederiz korkusuyla protesto hareketinden geri çekildiği öne sürülen Faslı ılımlı muhalefet seçkinleri bu ideal tipin varsaydığı şekilde hareket etmektedir. Toplumsal hareketleri seçkinlerin tercihleri üzerinden okumak şüphesiz anlamlı bir çabadır. Ne var ki karar verme süreci rasyonel tercih yaklaşımlarının varsaydığından çok daha karmaşıktır. Siyasal aktörlerin tercihlerini/seçimlerini etkileyen içsel ve dışsal başka faktörler mevcuttur. Aktörlerin kendi ideolojik yönelimleri, inançları, eğilimleri karar verme sürecinde önemli rol oynar. Bu sebeple karar verme sürecinde kâr-zarar hesabı somut maddi kazanımlar ya da kayıplar üzerinden kolayca hesaplanabilir bir şey değildir. Bunun yanında, hiçbir aktör yaşanan süreçle ilgili kusursuz bilgiye sahip değildir. Karar verme süreci birçok belirsizliğin bulunduğu bir çevrede gelişir. Başka aktörlerin seçimlerinin ne yönde gelişebileceğini kestirmek çok güçtür. Seçkinler teorisi karar verme sürecini aşırı basitleştirmesinin yanı sıra esas olarak toplumsal mücadelenin temeline seçkinleri yerleştirmesiyle açıklama gücünü zayıflatır. Topluluğun kararlılığı ve iradesi seçkinleri belli yönlerde davranmaya zorlayıcı etkiye sahiptir. Seçkinlerle toplum arasındaki ilişki diyalektik bir ilişkidir. Seçkinlerin kararları toplumsal hareketlerin yönünü belirleyebileceği gibi toplumsal hareketlerin de seçkinlerin davranışları üstünde hem sınırlayıcı hem de dönüştürücü etkisi vardır. Aslında toplumsal hareketlerin kişilerin kimliklerini dönüştürücü bir etkisi vardır. Seçkinler ve topluluk üyeleri, toplumsal hareket içinde ortak bir kimlik inşası sürecinin parçasıdırlar ve seçimleri bundan etkilenir.

Paralel Kurumlar, Bölünmüş Seçkinler

Siyasal rejimlerin sürekliliğini ve toplumsal devrimleri konu alan sosyal bilimlerin literatürü dikkatimizi seçkinler arasındaki uzlaşıya veya bölünmelere vermemiz gerektiğini söyler. Theda Skocpol, seç-

kinler arasında statükonun korunmasına yönelik uzlaşının, rejimlerin sürekliliğini sağladığı görüşündedir (Skocpol 1979). Bu argümanı tersten okursak, seçkinler arası bölünmelerin ve derin anlaşmazlıkların bulunduğu siyasal rejimlerin yıkılmaya ya da dönüşmeye daha yatkın olduklarını söyleyebiliriz. Demokratik geçiş üzerine gelişen literatürün önemli bir bölümü bu iddiayı açık veya örtük bir şekilde kabul eder. Dankwart A. Rustow, demokrasiyi kültürel faktörlerle ya da ülkelerin ekonomik kalkınma düzeyleriyle ilişkilendiren demokrasinin ön şartları literatürüne karşı çıkarak, demokratik geçişin farklı sınıfsal veya kurumsal çıkarları temsil eden seçkinler arasında uzun süreli bir mücadelenin sonucu olarak gerçekleşebileceğini vurgulamaktadır (Rustow 1970). Demokratik geçiş üzerine 1990'lı yıllarda ufuk açıcı çalışmalar yapan Adam Przeworski ise Rustow'un görüşlerini belli noktalarda eleştirmekle birlikte, radikaller ve ılımlılar şeklinde bölünmüş bir toplum ile şahin ve reformcu seçkinler arasındaki mücadeleyi kendi analizinin merkezine yerleştirir (Przeworski 1991). Fakat bu görüşün en veciz ifadesini sanırım Guillermo O'Donnell ve Phillippe Schmitter dile getirmiştir: "Hiçbir [demokratik] geçiş yoktur ki, başlangıcı —doğrudan ya da dolaylı bir şekilde— otoriter rejimin kendi içindeki ciddi bir bölünmenin, bilhassa uzlaşmaz ve reformcu seçkinler arasındaki derin ayrılıkların sonucu olmasın" (1986: 19).

Rejimlerin sürekliliği ve demokratik geçiş konusunda yaygın kabul gören bu görüşler, öyle görünüyor ki İran örneğinde açıklayıcılıklarını yitirmektedir. İran'da seçkinler arası bölünme adeta siyasal alanın yapısal bir özelliği halini almıştır. Bölünme yalnızca yönetici seçkinler ile muhalif seçkinler arasında değildir. Yönetici seçkinler arasında da ciddi bölünmeler söz konusudur. Bunun yanında reformcu hareket de kendi içinde bir bütünlük oluşturmamaktadır. Siyasal seçkinlerin kendi içinde bu denli bölünmüş olduğu İran'da rejimin nasıl olup da ayakta kaldığı ilk bakışta şaşırtıcı bir durumdur. Muhalefet hareketinin son yirmi yılda kitleleri defalarca iktidara karşı harekete geçirdiği İran'da birçok Batılı gözlemcinin beklentisi, seçkinler arasındaki bu bölünmelerin ya bir toplumsal devrimi önlemek için uzlaşıyla sonuçlanacağı ya da bölünmenin daha da şiddetlenmesiyle bir tarafın diğerine galebe çalacağı şeklindeydi.

Ne var ki geçtiğimiz yirmi yılda İran'da siyasal alanın parçalanmış yapısı değişmedi. Reformcu lider Muhammed Hatemi'nin 1997 yılında Cumhurbaşkanı seçilmesi, muhalefet hareketinin 2004 ve 2009 yıllarında büyük kitleleri iktidara karşı seferber etmesi rejimin temel parametrelerinde hiçbir değişikliğe neden olmadı. İran rejimi bu yıllarda, ayrıca, ciddi dış baskılarla ve ekonomik sorunlarla da mücadele etmek zorundaydı. Büyük oranda rantıye bir ekonomiye dayanan İran rejimi, petrol fiyatlarındaki dalgalanmalara rağmen toplumsal muhalefet karşısında bir zafiyet göstermedi.

Peki, boğuştuğu bunca soruna ve seçkinler arasındaki derin ayrılıklara rağmen İran rejiminin gücü nereden geliyor? Bu soruya şüphesiz İran devriminin ideolojik gücü ve bu sembolik gücün rıza yaratma kapasitesi kabilinden çeşitli cevaplar verilebilir. Fakat İran'daki güçlü muhalefet hareketi düşünüldüğünde rejimin toplumu ideolojik araçlarla kendine tabi kılma gücünün sınırları da ortaya çıkmaktadır. Bu durum muhalefet hareketinin İran rejiminin ideolojik temellerine karşı olduğunu iddia etmeyi de gerektirmez. Rejimin ideolojik çerçevesi korunmak suretiyle de seçkinler arası güç dengesinde ve siyaset alanının kurallarında önemli değişimler sağlanabilir. Bu nedenle ideolojik boyut, İran rejiminin sürekliliğini açıklamak için yeterli bir perspektif sunmamaktadır. Bunun yerine dikkatimizi devletin kurumsal konfigürasyonuna çevirmek daha öğretici olacaktır.

İran'da devlet, görev ve yetkileri birçok alanda birbiriyle kesişen kurumlardan oluşmaktadır. Öte yandan devletin kurumsal yapısındaki bu bölünmüşlük seçkinler arasındaki bölünmelerin sürekli olarak yeniden üretilmesine neden olmaktadır. Rejimin gücü ve sürekliliği de bu bölünmüş siyasal topografyanın korunmasından geçiyor (Keshavarzian 2005: 63). İran'da devletin kurumsal mimarisi farklı kurumlar arasındaki güç dağılımını sürdürecektir şekilde tasarlanmıştır. Dini kurumlar, cumhuriyet kurumları üzerinde bir denetleme ve dengeleme işlevi görerek bu kurumların bağımsız hareket etmelerini engeller. Dini kurumlar ve cumhuriyet kurumları arasında oluşturulmuş hiyerarşik denetleme mekanizmasının yanı sıra İran'da rejimin istikrarını sağlayan unsurlardan bir diğeri de birbirine paralel devlet kurumları arasında kimi zaman bilinçli olarak tasarlanmış ki-

mi zaman ise kendiliğinden oluşmuş olan gayriresmi bir denge halidir. Mehran Kamrava bu durumu farklı devlet kurumları arasında var olan "askıya alınmış denge hali" olarak tanımlar (Kamrava ve Yari 2004: 497).

İran'da kurumların böyle parçalı bir yapı oluşturmalarının iki önemli nedeni var. Bunlardan ilki İran İslam Devrimi'ni gerçekleştiren toplumsal hareketin heterojen yapısından kaynaklanır. Diğeri ise Humeyni tarafından formüle edilen ikili egemenlik anlayışının bir sonucudur.

İran devrimi farklı toplumsal kesimlerin Şah'ın devrilmesi paydası altında toplandıkları geniş bir halk hareketiydi. Kitle hareketi milliyetçileri, solcuları, İslamcıları, liberalleri ortak bir amaç etrafında bir araya getirebilmişti. Fakat devrim gerçekleştikten sonra, ülkenin nasıl bir siyasal çerçevede yönetilmesi gerektiği konusunda aralarında çok az ortak nokta bulunan bu kesimler hızla kutuplaşmaya başladılar. Devrim sonrasında Humeyni'nin karizmatik liderliği ve Irak'la yaşanan savaşın içerideki birleştirici gücü, farklı kesimler arasında asgari düzeyde bir uzlaşmayı mümkün kıldı. Bu yıllarda İran İslam Cumhuriyeti kendisini yeni hukuki düzenlemeler ve kurumsal yapılarla tahkim etti (500). Birbirine paralel kurumsal yapılanmalar ilk kez bu dönemde ortaya çıktı. Pehlevi rejiminden miras kalan devlet kurumlarına duyulan güvensizlik yeni rejimin bunlara paralel kendi kurumlarını oluşturmaya sona erdi. Ayrıca bu güvensizlik yalnızca eski rejimin kurumlarına yönelik değildi. Devrimin ilk yıllarından itibaren İslamcılar arasında görüş farklılıkları bulunuyordu. Devrimin ardından bu görüş farklılıkları yerini güvensizliğe terk etti. Reformistler ve gelenekçiler olarak tarif edebileceğimiz iki kesim arasındaki rekabet farklı devlet kurumlarında kendine yer buldu. Reformcuların güçlendikleri her alanda gelenekçi seçkinler kendi üst kurumlarını oluşturdu.

Gelenekçiler güçlerini Humeyni'nin formüle ettiği Velayet-i Fakihi doktrininden almaktaydı. Buna göre, 12. İmam kayıp olduğu müddetçe İran'da devlet ve milletin yönetimi halkın çoğunun liderliğini kabul ettiği, İslami kuralları uygulayacak olan yönetici fakihe (İslam âlimine) aittir. Anayasada kendisine yer bulan Velayet-i Fakihi kaidesi ülkenin dini liderini tüm konularda geniş yetkilerle do-

natıyordu. Dini lider, ülkenin genel politikasını belirleme, rejimi denetleme, başkomutan olarak savaş ve barış ilan etme, yargı, aske-riye ve polisin üst düzey yöneticilerini atama ve görevden alma gi-bi yetkilerinin yanı sıra, parlamento dahil tüm devlet kurumlarının faaliyetlerini de denetleyebilmektedir (Zubaida 1988).

Velayet-i Fakih kavramı İran'da ikili egemenliğin dini kaynağı-nı oluştururken, egemenliğin diğer kaynağını cumhuriyetçilik oluş-turmaktadır. Rejimin dini kurumları ile cumhuriyetçi kurumları ara-sındaki çatışmalar kurumların meşruiyetlerini aldıkları farklı ege-menlik alanlarından kaynaklanır. Cumhuriyetçi kurumlar seçilmiş kişilerden oluşurken, dini kurumlar dini liderin doğrudan veya dolaylı olarak atadığı temsilcilerden oluşmaktadır. Cumhurbaşkanı, hükümet ve meclis halk tarafından seçilir. Buna karşın parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinde kimlerin aday olabileceğine, yi-ne üyelerinin büyük bölümü dini lider ve onun atadığı yüksek yar-gıçlarca belirlenen Koruyucular Konseyi karar vermektedir. Ayrıca, Koruyucular Konseyi parlamentonun yasama faaliyetlerini doğru-dan denetleme yetkisine sahiptir.

İran anayasasına göre, İran İslam Cumhuriyeti'nin siyasal siste-mi birbirlerinden bağımsız yasama, yürütme ve yargı organlarından oluşur. Fakat anayasanın 57. Maddesi, bu üç organın Velayet-i Fa-kih'in denetimine tabi olduğunu belirtir. Gerçekte her anayasal orga-nın yetkileri başka kurumlarca paylaşılmaktadır. Yürütme yetkisi cumhurbaşkanı ve dini lider arasında, yasama yetkisi İslami Şuura Meclisi ile Koruyucular Meclisi arasında, yargı yetkisi ise başlıca Devrim Mahkemeleri, Ruhban Mahkemeleri ve Kamu Mahkemele-ri arasında paylaşılmaktadır. Bu sistemde her cumhuriyetçi kurum dini otorite tarafından başka bir kurumla dengelenmiştir. Bunun dı-şında, her devlet kurumunda dini liderin özel temsilcileri bulunmak-tadır. Bu temsilciler sorumlu oldukları kurumların, liderin görüşleri ve direktifleri doğrultusunda hareket edip etmediklerini denetle-mekle görevlidir. Ordudan bakanlıklara, hatta üniversitelere kadar sivil-askeri bütün kurumlar dini liderin temsilcileri tarafından de-netlenir. Bu kurumların çoğunda temsilcilerin kendi özel büroları bulunmaktadır. Bu sayede denetim işlevi rutinleşmiştir.

Resmi kurumların yanı sıra dini liderin otoritesi *Bonyad* adı verilen yarı-resmi vakıflar aracılığıyla da topluma nüfuz etmektedir. Yöneticileri ve temsilcileri dini lider tarafından atanan bu kurumlar toplumsal hayatın her alanında paralel güç merkezleri oluşturur. Bu vakıfların büyük bölümü hükümet kurumlarıyla paralel görevleri yerine getirmekte, fakat çok nadir hallerde birlikte hareket etmektedir. Örneğin, hükümete bağlı bir İskân Bakanlığı mevcutken aynı sorumluluk alanında bir de İskân Vakfı, Eğitim Bakanlığı'na paralel faaliyet gösteren Eğitim Hareketi, Kültür ve İslam Bakanlığı'na paralel olarak Kültürel Devrim Yüksek Konseyi bulunur. *Bonyad*'lar sahip oldukları büyük siyasal ve ekonomik güçle iktisadi ve toplumsal yaşam üzerinde önemli etki sahibidir. Ülkenin en büyük *Bonyad*'ı olan Mazlumlar Vakfı'nın 10 milyar doların üzerinde bir bütçeyi kontrol ettiği ve kendisine bağlı olan diğer şirketlerdeki dahil yaklaşık 400.000 çalışanın olduğu tahmin edilmektedir (*Forbes* 2011). *Bonyad*'lar sadece kendi alanlarında değil, kendilerine bağlı çok sayıda şirket aracılığıyla ilaç, gıda, inşaat, kimya gibi birçok alanda ticari faaliyet yürütürler.

Dini lidere bağlı kurumlara karşın hükümet kurumları da kendi güçlerini artırma çabası içindedir. Alt kurullar, araştırma merkezleri, ofisler şeklinde bir kurumsal yapılanma her geçen gün hem dini otoriteye bağlı kurumlarda hem de hükümet kurumlarında çoğalmaktadır. Kurumsal yapının bu derece parçalanması ve farklı güç merkezlerinin etrafından gelişiyor olması seçkinler arasındaki ayrılıkları derinleştirmektedir. Her kurum kendi kadrolarını ve kurumsal kültürünü geliştirirken diğer kurumlarla olan mücadele kurum içi birliğin artmasına katkıda bulunur. Yasal siyasetin imkânlarının sınırlı olduğu ve muhalif görüşlerin kamusal alanda kendini ifade etmekte güçlük çektiği bir ortamda bu kurumlar görece korunaklı adacıklar olarak farklı görüşlerden seçkin grupların örgütlenmelerine ve varlıklarını sürdürmelerine imkân tanır. Örneğin bugün reformist harekete önderlik eden birçok isim Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Stratejik Araştırmalar Merkezi'nde yetişmiştir. Daha önce Devrim Muhafızları ve İstihbarat ve Ulusal Güvenlik Bakanlıklarında çalışan ve geliştirdikleri farklı İslami hükümet düşüncesiyle muhafazakârları zorlayan genç kuşak devrimciler 1982-92 yılları arasında

Muhammed Hatemi'nin başında bulunduğu Kültür ve İslam Bakanlığı'nda bir araya gelip fikirlerini geliştirme olanağı buldular (Keshavarzian 2005: 78).

İran'da farklı toplumsal çıkarları temsil eden veya farklı siyasal görüşlere sahip seçkinlerin farklı devlet kurumları tarafından içerilmeleri hem seçkinler arası ayrılıkların sürmesine hem de seçkin mücadelesinin kurumsal bir çerçeve içinde seyretmesine yol açıyor. Öyle görünüyor ki İran'daki kurumsal parçalanmışlık ve seçkinler arası bölünmeler rejime karşı mücadelenin ortak bir siyasa temelinde kitleselleştirilebilmesini engelliyor. Keshavarzian'ın bu analizi Lust Okar'ın bir önceki başlıkta incelediğimiz analiziyle yakınlık içinde. İran'da da muhalefet tıpkı Fas'ta olduğu gibi bölünmüş bir siyasal ortamda hareket ediyor. Fakat Fas'ta bölünme ılımlılar-radikaller temelinde ve ılımlıların rejim tarafından içerilmesi şeklindeyken, İran'da bölünme çok daha parçalı ve mücadele devlet kurumları içinde yürütülüyor. Ayrıca İran'daki ikili egemenlik ilkesi, sistem üzerinde ikinci bir kontrol mekanizması işlevi görüyor. İran ve Fas örnekleri otoriter yönetimlerin ayakta kalabilmek için hassas kurumsal düzenlemelere ihtiyaç duyduklarını gösteriyor.

DEVLETİN ŞİDDET AYGITI VE SAVAŞIN ROLÜ

Güçlü Ordu, Güçlü Devlet

Siyasetbilimciler otoriter rejimleri incelerken genellikle demokrasi yokluğunu bu ülkelerin sahip olmadıklarını varsaydıkları bazı özellikler üzerinden açıklamaya çalışırlar. Bu yaklaşım, otoriter rejimlerle yönetilen toplumlarda neyin "eksik" olduğunu tespit edebilmek için Batı Avrupa demokrasileri ideal tip haline getirilir ve sahip oldukları bazı özellikler önplana çıkartılır. Ortadoğu özelinde düşündüğümüzde, iktisadi geri kalmışlık, ekonomide devletin ağırlığının fazla olması, canlı bir sivil toplumun olmayışı, kişiler arası güven eksikliği, hatta coğrafi olarak Avrupa'nın uzağında olmak bile Ortadoğu toplumlarını demokratikleşmeden alıkoyan birer eksiklik olarak değerlendirilmiştir (Bellin 2005). Bu vasıfların demokrasiyle ne derece ilişkili oldukları, Ortadoğu toplumlarının bu özellik-

lerin ne kadarına sahip oldukları ayrı bir tartışmanın konusudur. Ne var ki demokratikleşme yaklaşımının örtük iddiası, sayılan bu vasıfların bir ya da birkaçının toplumda demokratikleşmeye yönelik bir eğilim yarattığı şeklindedir. Bu noktadan Ortadoğu toplumlarına baktığımızda "eksiklik" aramanın anlamsız bir uğraş olduğunu görürüz. Çünkü Ortadoğu toplumlarında otoriter rejimlere karşı kuvvetli bir damar 20. yüzyılın başından beri hep var olmuştur. İşçiler, köylüler ve orta sınıf siyasal ve ekonomik hak talepleriyle iktidarlara karşı seslerini yükseltmişlerdir. Bir önceki bölümde, 1980 ve 1990'larda ekonomik yapısal dönüşüm programlarına karşı Ürdün ve Fas'ta halkın nasıl seferber olduğunu ve ekonomik ve siyasal taleplerle iktidarlara nasıl sarstığını görmüştük. Bu durum şüphe yok ki sadece Ürdün ve Fas'a özgü değil. Mısır'da, Tunus'ta, Suriye'de, Irak'ta insanlar değişim talepleriyle Ortadoğu sokaklarını doldurmuşlardı. 2011 yılı Ocak ayında, Arap sokaklarında yeni bir isyan dalgası başladı. Demokrasi, özgürlük, adalet sloganlarıyla meydanları dolduran halk diktatörlerin gitmesine yönelik çok daha kararlı bir irade ortaya koyuyor artık. Ne var ki yıllardan beri Ortadoğu bölgesinde insanlar ne zaman değişim, demokrasi talepleriyle ortaya çıksalar karşılaştıkları şey hep fütursuz bir devlet terörü olmuştur. Rejimler, ordu, polis ve milis güçleriyle halk ayaklanmalarına çok şiddetli bir şekilde mukabele ettiler. Sokaklarda binlerce insan öldürüldü, çok daha fazlası da hapse atıldı.

Eva Bellin'e göre, Ortadoğu'yu kültürel, ekonomik, toplumsal bakımdan "istisnai" olarak tanımlayan ve bu istisnai şartlar altında demokrasinin gelişmesinin mümkün olmadığını söyleyen "uzmanlar" esas istisnai durumu otoriter rejimlerin kontrolleri altındaki güçlü güvenlik aygıtında aramaları gerektiğini fark edemediler. Dünyanın her yerinde otoriter rejimler varlıklarını sürdürebilmek için şiddete başvururlar. Fakat bunlardan çok azı Ortadoğu bölgesindeki rejimler kadar güçlü güvenlik aygıtlarına sahiptir. Burada inceleyeceğimiz iki çalışma da, bu tespitten hareket ederek, benzer sonuçlara farklı iki kuramsal izlekten ulaşıyor. Eva Bellin, Theda Skocpol'un toplumsal devrimler üzerine geliştirdiği tarihsel sosyolojik yaklaşımı otoriter rejimlerin sürekliliğini anlamak için kullanabileceğimizi söylüyor (Bellin 2004). Jason Brownlee ise patrimonyal rejim-

lerde, rejim değişikliği üzerine yapılmış çalışmalara bakarak, rejim değişikliğiyle değil, ancak rejimlerin kendilerini tekrar tahkim etmeleriyle sonuçlanan toplumsal kriz hallerini inceliyor (Brownlee 2003). Brownlee böyle bir karşılaştırmayla rejimlerin sürekliliğini sağlayan etmenleri bulabileceğimizi öne sürüyor. Bellin ve Brownlee'nin tezlerini tek cümleyle özetlemek gerekirse, güvenlik aygıtının güçlü ve kendi içinde bütünlüğe sahip olduğu ve kendini rejimle özdeşleştirdiği hallerde rejim değişikliği mümkün değildir.

Theda Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler*'de işlevselci ve Marksist yaklaşımları, devrim sürecini incelerken devlete tali bir rol atfetmekle eleştiriyordu. Skocpol'a göre hem Marksistler hem de Charles Tilly ve Ted Gurr gibi siyasal çatışma teorisyenleri, devleti toplumsal çatışmanın yaşandığı ve çözüldüğü bir arena olarak görmekteydiler. Bu analizde devlet, hâkim sınıf veya grupların tabi olanlar üzerindeki tahakkümlerini sürdürmelerinin bir aracıydı (Skocpol 1979: 26-27). Oysa devlet, hâkim sınıflardan potansiyel olarak özerk bir kurumsal organizasyondur. Devletin özerkliğinin derecesi, içinde bulunduğu toplumsal siyasal bağlama ve tarihsel uluslararası koşullara göre değişmekteydi. Bu sebeple devrimleri incelerken hem sınıflar arası ilişkilere, hem devletle hâkim sınıflar arasındaki ilişkiye, hem de uluslararası düzeyde devletlerarası mücadelelere odaklanmak gerekiyor. Fakat Skocpol bu ilişkiler ağı içinde en büyük önemi devletin iç organizasyonuna ve devlet kapasitesine atfediyor. Bütün toplumsal devrimler, farklı grupların devletle bir hesaplaşma içine girdiği dönemlerdir. Devrimlerin gerçekleşmesinde devletin politikalarının etkisi olduğu gibi her devrim de devlet üstünde dönüştürücü bir etkiye sahiptir. Başka ülkelerle yürütülen savaşları finanse etmek için artırılan vergiler, hâkim sınıfların çıkarlarını tehlikeye sokan ekonomik reform politikaları devrim müsaait bir ortam yaratır. Fakat devletin şiddet aygıtı (ordusu, polisi) güçlü olduğu müddetçe, kitle hareketi ne ölçüde büyük, rejimin meşruiyeti dayandığı sınıflar/gruplar nezdinde ne derece azalmış olursa olsun devrim gerçekleşmez (32).

Eva Bellin, Skocpol'un analizinin demokratik rejim değişiklikleri için de uygulanabileceği görüşünde. Buna göre, demokratik bir dönüşüm için toplumda ne kadar büyük bir seferberlik olursa olsun

devletin şiddet aygıtı güçlü, kendi içinde bütün ve demokratik dönüşüme karşıysa demokratik değişim meydana gelmez (Bellin 2004). Jason Brownlee de Skocpol'a referans vermeden, aynı sonuca ulaşıyor. Brownlee, Ortadoğu diktatörlerinin halk ne zaman demokratik taleplerle ortaya çıksa onları zor kullanarak bastırdığını belirtiyor. Bu nedenle dünyanın farklı yerlerinde gerçekleşmiş üçüncü dalga demokratikleşme hareketleri Ortadoğu rejimlerinin güvenlik güçlerince geri püskürtülüyor. Buna göre, rejimlerin baskıcı kapasiteyle rejim değişiklikleri arasında ters bir orantı bulunuyor (Brownlee 2005).

Brownlee bu sonuca, Richard Snyder'in neopatrimonyal diktatörlüklerde meydana gelen rejim değişikliklerini incelediği çalışmasından hareketle varıyor. Snyder, patrimonyal rejimlerde rejim değişikliğinin ancak devrimlerle mümkün olduğu görüşüne karşı çıkarak, değişim için askeri darbe, demokratik geçiş ve devrim şeklinde üç yol tespit ediyor (Snyder 1992). Ardından bu üç yolun gerçekleşebilmesi için gerekli kombinasyonları oluşturacak yapısal (devlet ve toplum arasında patrimonyal bir ağın var olması, dış destek) ve siyasal faktörleri (değişimin failleri, ılımlı ve radikal muhalefetin pozisyonları) belirliyor. Snyder'in analizinde değişim hareketi ya demokratik geçişle ya devrimle ya da askeri darbeyle gerçekleşiyor. Fakat Snyder, değişimin gerçekleşmediği, yani rejimlerin değişim hareketini püskürtüp iktidarlarını pekiştirdikleri durumları analizine dahil etmiyor. Brownlee, Snyder'in bu tutumunu demokratik geçiş literatürünün genel bir eksikliğine bağlıyor. Snyder gibi demokratik geçiş çalışan diğer araştırmacılar da (örneğin O'Donnell ve Schmitter) analizlerinde değişim yanlılarına imtiyazlı bir pozisyon tanıyorlar. Rejim değişikliği ihtimali veya gerçekleşmiş rejim değişiklikleri reformistlerin hareketleri üzerinden okunuyor, buna karşın rejim yanlılarının reform hareketi karşısındaki tutumu dikkate alınmıyor. Brownlee rejim değişikliği ve demokratik geçişin anlaşılabilmesi için, rejimlerin reform hareketini püskürtüp kendilerini güçlendirdikleri durumlara, bunun için de rejim yanlılarının kapasite ve tutumlarına bakılması gerektiğini düşünüyor. Brownlee'nin bu düşüncesi, Skocpol'un Marksistlere ve çatışma analizcilerine getirdiği, "devletin karşı koyma kapasitesini görme-

me" eleştirisiyle aynı noktada buluşuyor. Her iki durumda da yazarlar rejim değişikliklerinin, değişime direnenlerin kapasite ve iradelerinin hesaba katılmadan anlaşılamayacağı görüşündeler.

Bu açıklamalara göre Ortadoğu'yu farklı kılan nedir? Birçok otoriter rejim kontrolü altında güçlü ordular ve iç güvenlik unsurları barındırmaktadır. Ortadoğu bölgesinde otoriter rejimlerin bu derece yoğunlaşmasını şiddet aygıtının kapasitesiyle açıklayabilir miyiz? Bu soruların cevaplarını verebilmek için daha ayrıntılı bir analize girişmek zorundayız. İlk olarak, rejimlerin kendilerine karşı ayaklanmaları bastırabilmeleri için iki unsurun bir arada bulunması gerektiğini belirtmeliyiz: kapasite ve irade (Brownlee 2003: 44; Bellin 2004: 143). Bir rejimin devrim hareketini bastıracak şiddet kapasitesi olabilir fakat devlet içinde bunu gerçekleştirecek bir irade ortaya konulamıyorsa rejimin yıkılması kaçınılmazdır. Ortadoğu rejimlerini kapasite ve irade yönünden incelediğimizde, bölgenin bazı özelliklerinin otoriter rejimleri her iki unsur bakımından da avantajlı kıldığını görüyoruz. Şiddet aygıtının gücü ve bu gücün devamlılığı devletin ekonomik gücüyle yakından ilişkilidir. Bir ordunun modern teçhizatla donatılması, çok sayıda personelin istihdam edilmesi büyük bütçeler gerektirir. Ordu personelinin maaşlarının ödenememesi veya yüksek rütbelilerin ekonomik şartlardan memnun olmamaları, ordunun bütünlüğünü bozucu bir nitelik arz eder. Şiddet aygıtının kapasitesi sadece devletin ekonomik gücüne değil uluslararası destek kanallarına da bağlıdır. Güçlü devletler bölgesel çıkarlarını korumak için daha zayıf devletleri askeri yönden desteklerler. Bu destek doğrudan para yardımı şeklinde olabildiği gibi teçhizat, personel ve eğitim şeklinde de olabilir. Uluslararası desteğin yitirilmesi halinde otoriter devletlerin ordularının kısa sürede bölünüp rejimden kopabileceğini Soğuk Savaş'ın ardından Doğu Avrupa ve Latin Amerika rejimlerinde görmüştük. Sovyetler'in ve ABD'nin desteğini yitiren ordular kısa sürede mevcut rejimlerden kopup dağılmaya başlamışlardı.

Ortadoğu rejimlerini ekonomik güç ve uluslararası destek yönünden incelediğimizde çoğunun oldukça iyi bir durumda olduklarını görüyoruz. Birçok Ortadoğu ülkesi sahip oldukları petrol gelirleri sayesinde ordularını finanse edecek muazzam kaynaklara sahip-

ler. Petrol gelirleri, petrol ihracatçısı ülkeleri ayrıcalıklı bir konuma yerleştiriyor. Ülkenin üretim kapasitesi ve ekonomik durumu ne olursa olsun petrol gelirleri sayesinde büyük askeri harcamalar, vatandaşlar vergilendirilmeksizin karşılanabiliyor. Ortadoğu'nun otoriter rejimleri bu sayede bütçelerinin büyük bölümünü güvenlik harcamalarına ayırabiliyorlar. Ortadoğu rejimleri uluslararası destek bakımından da oldukça şanslı görünüyorlar. Soğuk Savaş yıllarında Ortadoğu ülkeleri SSCB'den ve ABD'den para ve silah yardımı aldılar. Pek çok bölgenin aksine Ortadoğu ülkeleri Soğuk Savaş'ın bitmesinin ardından uluslararası mali ve askeri destek almaya devam ediyorlar. Halihazırda Körfez ülkeleri ve Mısır ABD'nin askeri bakımından büyük desteğini görmekteler.

Toplumsal kriz durumlarında orduların rejimleri korumak için güçlü bir irade ortaya koyabilmeleri, güvenlik bürokrasisinin kurumsallaşma düzeyiyle yakından ilişkilidir. Bu noktada, kurumsallaşmayı Weberyen anlamda rasyonel bir bürokratikleşme olarak anlamamız gerekir. Liyakate dayalı ve belirlenmiş kurallara sıkıca bağlı bir işe alma, görevlendirilme ve yükselme düzeni olan, işleyişini kendi içinde düzenleyen, bu anlamda siyasal müdahaleden uzak, özel çıkarlar ile kamusal çıkarların ayrı tutulduğu rasyonel askeri bürokrasiler, kriz zamanlarında, patrimonyal askeri bürokrasilerden farklı davranırlar. Patrimonyal bürokrasilerde, kurumsal çıkarlar ile kişisel çıkarlar birbirine karışmıştır. Birçok yüksek rütbeli asker siyasetle yakın çıkar ilişkileri içindedir. Bürokrasinin yüksek mevki-leri siyasal iktidara yakın kimselerce doldurulmuştur. Göreve alma, atama gibi süreçler siyasetin müdahalesiyle gerçekleşir. Bu nedenle patrimonyal askeri kurumlarla siyaset arasında çok yakın çıkar ilişkileri gelişmiştir. Bu durum otoriter rejimleri kriz durumlarında daha avantajlı kılmaktadır. Otoriter rejimin askerin özerkliğini yok ettiği durumlarda toplumsal kalkışmanın bir rejim değişikliğiyle sonuçlanması oldukça düşük bir ihtimaldir. Brownlee'ye göre iktidarın devlet kurumlarına nüfuz etme derecesi arttıkça devrim ya da rejim değişikliği ihtimali azalmaktadır (2003: 41). Bunun nedeni patrimonyal askeri yapıların rejim değişikliği durumunda kaybedecek çok şeyleri olmasında yatar. Rejimle iç içe girmiş, yozlaşmış askeri bürokrasi rejim değişikliği halinde yeni rejim tarafından tasfiye edi-

lecektir. Üst düzey rütbelilerin sadece çıkarları değil, canları da tehdit altındadır. Bu yüzden, rejimle iç içe girmiş ordular rejimi korumak adına sonuna kadar savaşacaklardır. Buna karşın, şiddet aygıtının kurumsallaştığı hallerde rejim değişikliği ihtimali çok daha fazladır. İlk olarak rasyonel bürokrasiler rejimin dışında kurumsal bir kimliğe sahiptirler. "Askeriye"nin bir kurum olarak birlik ve bütünlüğü rejimin devamlılığından daha fazla önemsenir. Karşılaşılabilecek en kötü senaryo askeriye içinde bir bölünme olması ve bu şekilde bir iç savaşa gidilmesidir. Ayrıca askerlerin rejim değişikliğinden kaybedecekleri çok az şeyleri vardır. Kendilerine ait bir kariyer, yükselme, emeklilik sistemleri olduğundan ve siyasetle patronaj ilişkisine girmediklerinden yeni rejim altında da çıkarlarını koruyabileceklerdir. Bu nedenle, rejime karşı girişilmiş büyük bir kalkışma halinde askerin reformistlerin safına geçip rejim değişikliğine destek olmaları daha olası görünmektedir. Bununla birlikte, kurumsallaşmış askeri yapıların, halk ayaklanmasını fırsat bilerek iktidarı ele geçirip uzun süre bu mevkide kalmalarına az rastlanmaktadır. Çünkü uzun süreli siyasal iktidar asker içinde siyasal ayrışmalara ve bölünmelere neden olacaktır. Bu durumun uzun vadede bir iç çatışmaya yol açmasından korktukları için askerler iktidarı sivillere terk edip kışlarına çekilme eğilimindedir (Geddes 1999).

Ortadoğu ülkelerinde rejimlerin ordularla ne ölçüde patronaj ilişkisine girdiği ve orduların özerkliklerini ne derece yitirdikleri ancak her bir örneğin tek tek incelenmesiyle anlaşılabilir. Rejim ile ordu arasındaki ilişkinin mahiyeti her ülkede farklılık gösterebileceği gibi, farklı tarihsel dönemlerde de farklı düzeylerde gerçekleşmiş olabilir. Konu üzerine mevcut literatür, bütün Ortadoğu ülkelerinde şiddet aygıtının rejimlerin az ya da çok nüfuzu altına girdiğini söylüyor. Bu durum aslında çoğu "Üçüncü Dünya" ülkesinde görülen bir durum. Joel Migdal'a göre bunun nedeni iktidarlarını sağlama almak isteyen yöneticilerin kendilerine rakip bir güç merkezi oluşmasını engellemek için bürokrasilere müdahale etmesi ve kendi adamlarını önemli görevlere yerleştirerek bu kurumları kontrol altında tutmak istemesidir (2001). Örneğin Mısır'da her başkan değişiminde askeri ve sivil bütün üst düzey bürokratlar görevden alınıp yerlerine başkanın yakın çevresinden isimler atanmıştır. Buna karşın Mı-

sır ordusu 1970'lerden itibaren önemli bir yeniden yapılanma sürecine girmiş, profesyonelleşmiş ve kurumsal otonomisini artırmıştır (Harb 2003). Suriye'de ise ordu ve bürokrasideki üst düzey yetkililerin hemen hemen hepsi sayıca ülkede azınlık durumunda bulunan Nusayri kökenli insanlardan oluşmaktadır. Bahreyn'de nüfusun büyük kısmı Şii olmasına rağmen idari kadrolar Sünnilerin kontrolündedir. Ürdün'deyse, Kral Abdullah'ın Filistin kökenlilere duyduğu güvensizlik nedeniyle devlet kadroları Bedevi aşiretlerinden kimselelere emanet edilmiştir (Migdal 2001: 72-78). Bu siyasal stratejiler devlet kurumlarının kurumsal bütünlüğe ve rasyonel bir işleyişe kavuşmasını önlediği gibi, toplumda farklı etnik gruplar arası çatışmaların yaşanmasına da zemin hazırlamaktadır.

Petrol gelirleri, dış yardımlar ve patrimonyal askeri bürokrasiler, Bellin ve Brownlee'ye göre Ortadoğu rejimlerine reformist ve devrimci hareketleri bastıracak irade ve kapasiteyi sağlamaktadır. Ortadoğu halklarının otoriter rejimlere karşı başkaldırı tarihine baktığımızda yazarların iddialarını destekleyen birçok örneğe rastlamak mümkün. Bunlar içinde en çarpıcılarından biri 1982 yılında Suriye'de Hama kentini ele geçiren isyancıların ordu tarafından kanlı bir şekilde bastırılmasıdır. Hafız Esad rejimine karşı ayaklanan Müslüman Kardeşler mensupları kısa sürede Hama kentinin kontrolünü ele geçirmişlerdi. Rejimin isyana tepkisi çok sert oldu. Hafız Esad'ın emriyle ordu 20.000 kadar askerle Hama kentini kuşattı. Müslüman Kardeşler'in direnişi karşısında kuşatma iki haftaya kadar uzayınca bu sefer ordu kenti top, helikopter ve savaş gemileriyle ateş altına alarak direnişe son verdi. Rakamlar net olmamakla birlikte 10.000 ila 35.000 kişi ordu güçlerince öldürüldü. Esad rejimi, orduyla bütünleşmiş, askeri bürokrasiyi kendine tabi kılmıştı. Hama katliamı sırasında Genelkurmay Başkanı, Hafız Esad'ın kardeşi Rıfat Esad'dı. Esad rejiminin bütün icracı bakanları Nusayri kökenliydi. Ayrıca Esad rejimine önemli miktarda dış yardım akmaktaydı. Ordunun silah, ekipman ve eğitim ihtiyacı Sovyet yardımıyla sağlanıyordu. Bunun yanı sıra Suriye İsrail karşısındaki stratejik pozisyonu dolayısıyla diğer Arap ülkelerinden senelik takribi 600 milyon dolar mali yardım alıyordu (Brownlee 2005: 50).

Irak'taki Saddam Hüseyin rejimi de 1991 yılında ülkenin birçok bölgesinde farklı gruplarca başlatılan büyük ayaklanmayı kanlı bir şekilde bastırıp kendini sağlamlaştırmayı bildi. Farklı etnik ve dini kimlikte topluluklardan oluşan Irak'ta Saddam Hüseyin Sünni Arap bir diktatörlük kurmuştu. Ülkedeki Şiiler ve Kürtler rejim tarafından yabancılaştırılmıştı. Saddam Hüseyin, ordu ve diğer devlet kademelerine kendi aşireti olan Tikriti aşireti mensuplarını yerleştiriyordu. Baas rejimi petrol gelirleri sayesinde büyük bir finansal kapasiteyi elinde bulunduruyordu. Bu sayede rejim hem orduyu güçlendiriyor hem de çevresinde bir patronaj ağı örüyordu. Patronaj ilişkileri aile ve mezhepsel bağlar üzerinden işlemekteydi. Irak'ın Kuveyt'i işgalinin ardından ABD'nin Çöl Fırtınası harekâtıyla ordunun geri çekilmek zorunda kalması ordu içinde rejime karşı çatlak seslerin yükselmeye başlamasına neden olmuştu. Basra kentinde bir askerinin Saddam Hüseyin'in duvarda asılı posterine tank ile ateş etmesiyle olayların fitili ateşlendi. Şiiler Necef ve Kerbela kentlerinde isyan başlattılar. Şiilerin başlattığı isyan, ülkenin kuzeyindeki Kürtleri cesaretlendirerek onların da isyana katılmalarına yol açtı. İsyan kısa sürede onlarca şehre yayılmıştı. Kuveyt'ten Amerikan müdahalesiyle çekilmek zorunda kalmış, gururu kırılmış ve örgütsel bütünlüğü bozulmuş Irak ordusu, her şeye rağmen rejimin yanında durdu. Çünkü birçok ordu mensubunun çıkarları rejimin çıkarlarıyla iç içe girmişti. Dört ordu birliği isyanlara çok sert bir şekilde müdahalede bulundu. Napalm bombaları, Scud füzeleri, helikopterler, tanklar ve savaş gemileriyle yapılan müdahaleyle isyan bastırıldı (Brownlee 2005: 55).

Brownlee, dışarıdan bir güç tarafından kısıtlanmadığı takdirde patrimonial bir orduya sahip otoriter rejimlerin isyancıları zor kullanarak bastıracağı ve bu nedenle rejim değişikliğinin mümkün olmayacağı görüşünde. Brownlee analizinde dış güçlerin rejim üzerindeki etkisine büyük önem veriyor. Verdiği örneklerde otoriter rejimlerin isyanları bastırıp güçlerini tekrar pekiştirmelerini, bu rejimlerin dış bir güç tarafından kısıtlanmamasına bağlıyor. Brownlee makalesinin hemen her sayfasında buna değinmesine karşın, bu iddiasını güçlendirecek karşılaştırmalı bir analize başvurmuyor. Otoriter rejimlerin güçlü bir devlet veya uluslararası koalisyon tarafın-

dan baskı altına alınması isyancıların kazanma şanslarını artırabilir. Fakat bu baskının ne şekilde yapılacağı, dış güçlerin farklı sınırlandırma girişimlerinin ne gibi sonuçlar doğurabileceği ayrı ayrı yanıtlanması gereken sorular. Son dönemde Ortadoğu'da yaşadığımız olaylar bu bakımdan önemli veriler sunuyor. Örneğin Libya'da NATO birliklerinin günler süren bombardımanı sonucunda hükümet güçlerinin bütün askeri altyapısı çökertilmiş, bu sayede isyancıların Kaddafi rejimini devirmesi sağlanabilmişti. Mısır örneğinde ise ABD, AB ve Türkiye gibi diğer dış güçlerin yönetimi devretme çağrılarına olumsuz cevap veren Hüsnü Mübarek rejimi kendi ordusunun isyancılardan yana tavır alması sonucu devrilebilmişti. Ordunun saf değiştirmesinde teçhizat ve mali destek bakımından ABD yardımına bağımlı olması, ABD'nin de Mübarek'in devrilmesinin ardından kurulacak bir askeri rejimin ABD'nin bölgesel çıkarlarına zarar vermeyeceğine inanıyor olması etkili olmuş olabilir. Buna karşın herhangi bir dış güce bağımlı olmayan ve Mısır'a kıyasla rejimle çok daha iç içe geçmiş bir orduya sahip olan Suriye'de bütün dış baskılara rağmen ordu halihazırda rejimin yanında yer almaya devam ediyor. Bu örneklerle bakarak, Mısır'daki gibi, ordunun rejimden daha özerk, kurumsallaşmanın görece daha yüksek olduğu hallerde, dış güçlerin rejime uygulayacağı yaptırımların ve orduyu rejim karşısında tavır almaya teşvik etmelerinin etkili olacağını düşünebiliriz. Buna karşın Libya örneğindeki gibi, patrimonyal ilişkilerin daha güçlü olduğu hallerde rejimin çökertilebilmesi için dış güçlerin doğrudan askeri müdahaleleri mi gerekmektedir? Burada kullandığımız analiz çerçevesine göre askeri altyapısı doğrudan müdahaleyle çökertilmediği takdirde Suriye ordusunun rejimin yanında yer alacağı ve rejimin isyancıları alt edeceğini söylemek sanırım yanlış olmayacaktır.

Rejim ve asker arasındaki ilişkiyi incelerken yukarıda kullandığımız analitik çerçeve şüphe yok ki bir açıklama gücüne sahip. Rejimin orduya nüfuz ettiği hallerde, orduyla rejim arasında kurulan çıkar ilişkileri veya ideolojik bütünlük, orduların toplumsal muhalefet karşısında rejimin yanında yer almasına neden olabilir. Ayrıca mevcut örnekler incelendiğinde, kurumsal özerkliğe sahip askeri bürokrasilerin rejim karşıtı toplumsal bir ayaklanma karşısında rejim

min saflarını kolayca terk edebileceğini söyleyebiliriz. Orduların ve rejimlerin kurumsal kimliklerini inceleyen literatür bize bunları söylüyor. Fakat asker-siyaset ilişkisinde meselenin yalnızca kurumsal boyutuna eğilerek bütünlüklü bir analiz geliştirmek ne yazık ki mümkün değil. Örneğin bu analizlerde asker ve siyaset arasında kurulan çıkar ilişkilerine fazlaca vurgu yapılırken, asker ile yerel ve küresel sermaye arasındaki çıkar ilişkilerine bigane kalınıyor. Birçok Ortadoğu ülkesinde ordu önemli ekonomik varlıkları kontrol ediyor. Bunun yanı sıra küresel ve bölgesel sermaye grupları krizleri fırsata çevirmek için devlet içinde ve dışında kendi çıkarlarına uygun düşen farklı grupları destekleyebiliyor. Öte yandan küresel ve bölgesel güçlerin, toplumsal kalkışmalar karşısında rejimleri sadece kısıtlayıcı değil destekleyici bir rol de oynayabildiklerini biliyoruz. 2011 yılında Bahreyn'de halk rejime karşı ayaklandığında Suud rejimi bizzat kendi askerlerini göndererek isyanın bastırılmasında önemli bir rol oynadı; yine bugünlerde Mısır'ın demokratik yollarla seçilmiş ilk cumhurbaşkanı olan Muhammed Mursi'yi deviren Mısır ordusunun en büyük destekçisi olduğunu görüyoruz. Son olarak toplumsal isyanın niteliği ve büyüklüğü de orduların ve dış aktörlerin davranışlarını belirlemede önemli bir rol oynuyor. Hareketin bir sınıf koalisyonu mu olduğu yoksa sınırlı bir toplumsal tabana mı dayandığı, sokaklara dökülen kitlelerin büyüklüğü, örgütlülüğü, kararlılığı ve talepleri diğer aktörlerin hesaplarını etkileyen unsurlar. Toplumsal hareketlerin büyüklüğü, kararlılığı ve talepleri zaman içinde değişebileceğinden kitle hareketinin ordu ve dış güçlerin hesapları üzerine yapacağı etkiyi önceden kesin olarak öngörmek neredeyse imkânsız görünüyor.

Toplumsal Kontrol Mekanizması olarak Savaş ve Savaş Hazırlıkları

Savaş hali demokrasiler için istisnai bir durum olarak anlatılır. Bu anlatıya göre savaş, siyasetin askıya alındığı bir olağanüstü hal rejimidir. Olağanüstü hal, hayatiyeti tehdit altına giren ulusun varlığının ve âli çıkarlarının korunabilmesi için birçok hak ve özgürlüğün kamu otoritesi tarafından ihlal edilebilmesine yasal düzlemde meş-

ruiyet kazandırır. Beklenen, tehdidin bertaraf edilmesi ve savaşın sona ermesinin ardından demokrasinin normal koşullarına geri dönülmesidir. Bu anlatı siyaset-toplum-iktidar ilişkisinin fazlaca idealize edilmiş bir temsilini sunar. Savaş, toplumların tarihinde bir işaret, normallığe verilmiş ara değildir. Savaş siyasetin ve normalliğin doğasını yeniden tanımlar. Bu yönüyle olağanüstü hal bir istisnailik durumu değildir. Siyasetin yeni parametreleri olağanüstü halin istisnailiği altında yeniden tanımlanır. Böylece, ilk başta istisnai olan zaman içinde normalin kendisi halini alır. Savaşın bu yönünü, belki de en açık bir biçimde, geçtiğimiz on yıl içinde dünyada ve ülkemizde "teröre karşı savaş" adı altında toplum ve iktidar ilişkilerinin nasıl yeniden tanımlandığına bakarak anlayabiliriz. Terörle mücadele retoriği, salt tanımlayıcı bir söylem olmanın ötesinde, dönüştürücü, *performatif* bir iktidar stratejisi olarak işlev görüyor. Savaş söylemi, vatandaş ile devlet arasındaki sınırları yeniden belirliyor ve olan bitene ilişkin kamusal tartışmayı başlamadan susturmaya yarıyor. Savaşın, devlet toplum ilişkisi üzerine etkisi söylemsel gücünden gelse de bununla sınırlı kalmıyor. Devletin kurumsal konfigürasyonu, kurumların görev ve yetkileri, yeniden düzenleniyor. Bu yeniden yapılanma en fazla şiddet ve kontrol aygıtlarında kendini gösteriyor. Savaşın istisnailiği, toplumu kontrol etmenin bir aracına dönüşüyor.

Bu bölüme böyle bir giriş yapmamın nedeni, birazdan Ortadoğu özelinde anlatacaklarının Ortadoğu'ya has gelişmeler olmadığının altını çizmek içindi. Savaş her yerde olduğu gibi Ortadoğu ülkelerinde de devlet-toplum ilişkilerini yeniden düzenliyor ve iktidarlara toplumu kontrol etmek için yeni imkânlar sağlıyor. Yalnız bu sürecin otoriter rejimler altında daha şiddetli yaşandığını belirtmek gerek. Bu bölümde Suriye ve Irak örneklerinden hareketle, savaşın ve savaş hazırlığının otoriter yönetimler tarafından nasıl toplumu kontrol etme, ona yeni bir biçim ve kimlik verme ve devletin nüfuzunu artırmanın aracı olarak kullanılabileceğini anlatmaya çalışacağım.

Hafız Esad'ın 1970 senesinde Baas partisi içinde gerçekleşen kansız bir darbe sonucu iktidara gelmesi Suriye'de otuz yıl sürecek yeni bir dönemin başlangıcıydı. Suriye'de, son Fransız askerinin de ülkeden çekilip bağımsızlığın fiilen elde edildiği 1946'dan Hafız

Esad'ın başa geçtiği 1970'e kadar sekiz hükümet darbesi yaşandı. Böyle bir siyasal ortamda başa geçen Hafız Esad'ın ilk işi kendini sağlama alacak düzenlemeler yapmaktı. Esad ilk önce hükümeti ve parlamentoyu kendine tabi kılan yasal düzenlemelerle iktidarının anayasal zeminini oluşturdu. Ardından, ordu ve iç güvenlikle önemli mevkilere, başta kendi akrabaları olmak üzere, Nusayriler arasından güvendiği isimleri getirdi. Esad, Sünnilerin de yeni rejime tamamen yabancılaşmalarını istemiyordu. Bu yüzden kentli Sünni nüfustan kimseleri bürokrasi ve parti kadrolarına yerleştirdi. Son olarak köylüleri ve işçileri Baas partisi saflarında mobilize ederek, partiyle araları hiç de iyi olmayan burjuvazi karşısında özerklik elde etti (Hinnebusch 2001: 63-73). Esad, yaptığı reformlarla iktidarını güvence altına alırken ülkesini bir güvenlik rejimine dönüştürdü. Sonu gelmeyen bir seferberlik hali, ordunun gücünde meydana gelen büyük artış ve günlük hayatın militarizasyonu, rejimin toplumu kontrol etme araçlarından en önemlileriydi. Volkar Perthes'e göre Suriye'de Esad döneminde devletin güçlenmesi, rejimin konsolidasyonu ve ülkeye aktarılan önemli miktarda dış rant bu militarizasyon projesinin ürünleriydi (2000: 150).

Dış tehdit ve ulusal güvenlik Esad rejiminin en güçlü söylemsel araçlarıydı. Şüphesiz, Suriye'nin bir güvenlik endişesi taşımasını gerektirecek yeterli sebep her zaman mevcuttu. En önemlisi, Suriye topraklarının bir bölümü, Golan Tepeleri, 1967'den beri İsrail işgali altındaydı. Suriye 1973'te Yom Kippur Savaşı'nda Golan Tepeleri'ni geri almaya çalıştıysa da savaşın sonunda topraklarını genişleten taraf İsrail olmuştu. Bunun yanında Suriye'nin Irak ve Türkiye gibi komşularıyla sıcak çatışmanın her zaman ihtimal dahilinde bulunduğu gergin ilişkileri vardı. Fakat Esad rejimi dış tehditlerin yarattığı güvensizlik halini, içeride yürüttüğü siyaseti meşrulaştırmak için kullanıyordu. Ülke, Esad yönetimi altında sonu gelmeyen bir savaş hazırlığına başladı. Savaşa hazırlanmak rejim için kendi içinde bir amaç haline gelmişti. Bu sayede rejim farklı unsurları bir arada tutabiliyor, toplumla ilişkilerini yeniden düzenliyor ve önemli miktarda dış yardım alabiliyordu.

Esad'ın militarizasyon siyasetinin en önemli ayağını ordunun asker ve ekipman bakımından güçlendirilmesi oluşturuyordu. Suriye

ordusunun asker sayısı 1970'te 80.000 iken 1990'a gelindiğinde bu rakam 430.000'i bulmuştu. Gayrisafi yurtiçi hasıladan orduya ayrılan pay da yıllar içinde sürekli artış gösterdi. Orduda yaşanan değişiklik sadece kapasite artışıyla sınırlı değildi. Bu süre zarfında ordu teknik olarak hızla profesyonelleşti ve siyaseten etkisiz kılındı. Ordunun görevleri ülkeyi ve rejimi korumak şeklinde yeniden formüle edildi. Rejim Hafız Esad'ın kişiliğiyle bütünleştiği için, rejimin korunması Esad yönetiminin korunması anlamına geliyordu. Bağımsızlık sonrası Suriye tarihinde ilk defa ordu rejime karşı bir tehdit olmaktan çıkmış, onun emri ve komutası altına girmişti (Perthes 2000: 153). Şiddet aygıtının rejimin kontrolü altında tekelleşmesi Suriye'de otoriteryanizmin kurumsal bir nitelik kazanmasını sağladı.

Militarizasyon sadece hükümetle ordunun iç içe geçmesi ve askerinin rejime tabi kılınmasıyla sınırlı değildi. Militarist projenin mimarları toplumun genelini sürece dahil etmek niyetindeydiler. Farklı sınıflardan, etnik gruplardan insanlar militarizmin tezgâhından geçirilerek rejimle bütünleşik bir topluluğun yaratılması amaçlanıyordu. Fakat bu siyaset totaliter bir rejime varacak ölçüde bir şiddetle uygulanamazdı. Suriye bunun için oldukça heterojen bir toplumdur ve Esad, pragmatik bir lider olarak gerektiğinde ödün vermesini biliyordu. 1970'ten itibaren rejim ve toplum militarist bir biçimde yeniden örgütlenmeye başladı. İlk değişiklik parti içinde yaşandı. Parti askeri hiyerarşik bir yapıda yeniden düzenlendi. Çeşitli parti kadrolarına seçimle gelme uygulaması son bularak bunun yerini merkezden yapılan atamalar aldı. Parti içi merkezileşme, partinin özerk bir kimliğe kavuşacağı bir kurumsallaşmadan çok Esad'ın nüfuzunun en alt kademelere kadar ulaşmasını amaçlıyordu (Perthes 2000: 154). Esad, parti ve rejim arasındaki çizgiler silikleşti.

Toplumun militarizasyonunda en önemli rolü güvenlik kurumları oynadı. Her yıl 60.000 civarı genç erkek iki buçuk yıl sürecek bir zorunlu askerlik uygulamasına dahil ediliyordu. 100.000 polis ve istihbarat mensubu (muhaberat) ve 60.000 memur Savunma Bakanlığı bünyesinde istihdam edilmekteydi. Güvenlik kurumlarında istihdam edilen kişi sayısı, devletin istihdam ettiği işgücünün yarısına, ülkenin toplam işgücünün %15'ine tekabül etmekteydi. Orduda ve diğer güvenlik birimlerinde iş bulmak genç Suriyeliler için en

güvenli kariyer planı olmuştu. Özellikle kır kökenliler için Ordu, şehre gitmenin, bir meslek edinmenin en kolay ve güvenli yolu haline gelmişti. Ayrıca, orduda ya da Muhaberat'ta görevli olmak bir prestij meselesiydi. İnsanlar güvenlik memurlarıyla iyi ilişkiler kurmanın Suriye'de rahat bir hayat sürmek için zorunlu olduğunun farkına varmışlardı.

Militarizasyon sadece partiden ve ordudan geçmiyordu. Okullarda, meslek birliklerinde, gençlik örgütlerinde her kesimden insan sürece katılıyordu. Orta dereceli okullar ve üniversitelerin askeri okullardan çok bir farkı kalmamıştı. Müfredatlarında zorunlu askerlik eğitimlerine yer veriyorlardı. Askeri eğitimlerde başarılı olan gençlere üniversiteye girerken ya da polis olmaları için kolaylıklar sağlanıyordu. Gençlerin militarizasyon sürecine bu şekilde dahil edilmeleri rejim için çok önemliydi. Son birkaç on yılda nüfus ve şehirleşme artmış, okuma yazma bilen, siyasallaşmaya daha yatkın genç bir nüfus oluşmuştu. Rejim bir yandan, her an patlak verebilecek olan bir savaşın korkusunu salarak, kendini sağlama almak adına başvurduğu uygulamaları halk nezdinde meşrulaştırmaya çalışıyor bir yandan da halkı savaş hazırlığı sürecine katıp insanlar arasında bir ortaklık duygusu yaratarak ulusun inşasına katkıda bulunuyordu.

Bu büyük toplumsal seferberlik halini sürdürebilmek, Suriye ekonomisi için önemli miktarda kaynağın savunma ve güvenlik harcamalarına aktarılması anlamına geliyordu. Bu miktar bütçenin %30-35'ine tekabül etmekteydi. Diğer Arap ülkeleri gibi petrol zengini olmayan Suriye'nin normal şartlarda böyle bir miktarı silahlanmaya ayırması mümkün değildi. Fakat Esad yönetimi ülkenin askeri kapasitesini artırmak için yaptığı bu harcamaların kendi kendisine finanse olmasının yolunu bulmuştu. Suriye, askeri olarak güçlendikçe bölge siyasetinde stratejik önemi artıyordu. Bu sayede silahlanmaya ayrılan para boşa gitmiyor, ülkenin uluslararası alandan stratejik rant elde etmesini sağlıyordu. Körfez ülkeleri ve SSCB, rejimin ihtiyaç duyduğu kaynakları Suriye'nin artan gücünü kullanmak adına ülkeye akıtıyorlardı (Perthes 2000: 158). Esad rejimi bu sayede hem istediği militarizasyon siyasetini yürütebiliyor hem de bunu yaparken yurtiçi kaynaklara başvurmadığından topluma he-

sap vermek zorunda kalmıyordu. Hatta bu yolla alınan kaynakların bir bölümünü topluma refah harcamaları olarak da dağıtabiliyordu.

Perthes, Suriye'de savaş hazırlığının, toplumu kontrol edip rejim güvenliğini sağlamak için başlı başına bir amaç haline geldiği ve bir dış düşmanla yaşanacak çatışmaya yönelik olmadığı görüşünde. Gerçekten de Perthes'in vurguladığı gibi, 1973 Arap İsrail Savaşı'nın ardından Suriye herhangi bir ülkeyle savaşmış değil. Ne var ki Suriye'nin Lübnan'daki askeri varlığı ve Golan Tepeleri'nin hâlâ İsrail işgali altında olduğu düşünüldüğünde bu tatmin edici bir argüman teşkil etmiyor. Buna karşın Perthes ikna edici başka argümanlar ileri sürüyor. İlk olarak, Suriye ordusunun organizasyonu ve kompozisyonu göz önünde bulundurulduğunda savaş hazırlıklarının dış bir düşmanla savaşmaya yönelik olmadığı iddia edilebilir. Suriye ordusu 1974'ten bu yana daha çok savunma amaçlı silahlarla donatılmış durumda. Hava savunma silahları ve orta menzilli füzeler savaşmaktan çok İsrail'i olası bir saldırıdan caydırmaya yönelik sistemler. Buna karşın ordunun saldırı sistemleri (saldırı uçakları ve tankları) birçok Batılı gözlemciye göre oldukça zayıf durumda. Ayrıca ülkenin en eğitimli ve donanımlı birlikleri sınır bölgelerinde değil, başkent Şam çevresinde konuşlanmış durumda. İkinci olarak, Esad rejimi ülkede bir savaş ekonomisi oluşturmaya yönelik herhangi bir adım atmış değil. Militarizasyon geleneksel askeri kurumların güçlendirilmesi ve toplumun kültürel olarak sürece dahil edilmesiyle sınırlı kaldı. Oysa İsrail ve Irak örneklerinde gördüğümüz üzere gerçek bir savaş hazırlığı, üretim sektörü içinde savaşın idamesini destekleyecek bir işbölümünü gerektirmektedir. Silah ve mühimmat alanında üretim ve teknoloji geliştirmeye yönelik bir çabaya Suriye'de rastlamıyoruz. Bunun nedenini Suriye'nin yeterli ekonomik kaynaklara sahip olmaması şeklinde açıklayamayız. Çünkü Suriye'ye finans yardımı yapan Körfez sermayesi Irak ve Mısır'ın askeri endüstri geliştirme çabalarını desteklemişti. Bu nedenle Suriye'nin sahip olduğu finansal kaynakları bilinçli bir şekilde silah sanayisini geliştirmeye ayırmadığını düşünebiliriz. Son olarak, Suriye dışarıya karşı çatışmacı bir dış politika izlememiştir. Hafız Esad döneminde İsrail, Ürdün ve Türkiye ile yaşanan gerginliklerde Suriye çok geçmeden geri adım atmış ve karşı tarafın şartlarını kabul etmiştir.

Irak, Suriye'nin aksine, gerçek savaş koşullarının otoriter rejimlerce toplumu kontrol etmek ve kendilerini sağlama almak için nasıl kullanılabildiğini gösteren bir örnektir. Irak'ta Saddam Hüseyin 1976 yılında Genel Kurmay Başkanı, 1979 yılında ise devlet başkanı olmuştu. Saddam Hüseyin bu süre zarfında orduyu güçlendirmeye yönelik birçok adım attıysa da, rejimin şiddet kapasitesi esas olarak İran'la yapılan savaş sırasında muazzam ölçülere ulaştı. Irak ordusunun asker sayısı 750.000'i geçti. İslam devriminin oluşturduğu tehdit karşısında, başta Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri olmak üzere zengin Körfez ülkelerinin desteğini arkasına alan Irak, büyük bir silahlanma kampanyası başlattı. Savaş söylemi Saddam rejimi için meşrulaştırıcı bir işlev görüyordu. İçeride Şiiler ve Kürtlerle büyük sorunlar yaşayan rejim, Arap halklarının temsilcisi ve koruyucusu olduğu şeklindeki milliyetçi propagandayla ülke içinde ve bölgede profilini yükseltmeye çalışıyordu. Savaş zamanında yükselen militarist kampanyanın sonuçları savaşın bitmesinin ardından daha net ortaya çıkmıştı. Sekiz yıl süren savaşın sonunda iki taraf da savaş öncesi sınırlarına çekilmiş olsalar da, ilk dalga Irak saldırılarının atlatılmasının ardından İran Kuzey Irak içlerine kadar girerek önemli mevziler elde etmişti. Savaş sırasında Irak'ın askeri üstünlüğüne, Arap ulusunun koruyucusu olduğuna ve Iraklı askerlerin kahramanlıklarına yönelik söylem savaşın ardından yerini gerçeklere bırakmıştı. Savaş sırasında silah altına alınan 750.000 asker savaşın ardından onuru kırılmış işsiz insanlar olarak evlerine döndüler. Savaş sırasında zenginleşen üst düzey rütbeliler ve burjuvazinin belli kesimleri dışında herkesin yaşamı savaş öncesinden çok daha kötü bir hale gelmişti. Bu durum büyük bir toplumsal öfke dalgasını beraberinde getirdi. Bu öfke dalgasını yönetememenin Saddam rejimine büyük zarar vereceği aşikârdı. Savaşın ardından Basra ve ülkenin kuzeyinde patlak veren isyanlar durumun ciddiyetini gösteriyordu. Isam Al-Kafaji'ye göre Saddam rejimi kolaylıkla kendisine yönelebilecek toplumsal öfkeyi başka gruplara yönlendirerek yerini korumayı bildi (Al-Kafaji 2000: 271). Rejimin bu davranışından en fazla zararı kadınlar ve savaş sırasında işgücü açığını kapatmak için Mısır'dan getirilen göçmen işçiler gördüler.

Savaş sırasında Irak'ın işgücünü oluşturan yetişkin erkeklerin

büyük kısmı silah altına alınmıştı. İşgücü açığını kapatmak için Mısır'dan önemli sayıda göçmen işçi Irak'a kabul edildi. O yıllarda rejim bu durumu, Irak'ın Arapların hamisi olmasının ve Irak yardım-severliğinin bir örneği olarak dile getiriyordu. Bu nedenle işçilerin Irak'ta elde ettikleri gelirin yarısını döviz olarak memleketlerine transfer etmelerine izin verilmişti. Savaşın yarattığı ekonomik koşullar altında bu durum rejim için sürdürülemez bir hal aldı. Rejim ilk başta göçmen işçiler konusunu çok idealist bir söylemle kurgulamış olduğu için bundan geri adım atamıyordu. Ne var ki savaşın ardından göçmen işçiler konusundaki resmi söylem tamamen değişti. Savaş sonrası işsizliğin bir nedeni olarak Mısırlı işçiler gösterilmeye başladı. 1989 yılında en az 1000 Mısırlı işçi Irak sokaklarında katledildi. Kesin rakamlar bilinmemekle birlikte Mısır'da yayın yapan bir gazeteye göre 1989-90 yıllarında 5996 göçmen işçi katledilmişti (Al-Kafaji 2000: 389). Gelişmiş iç güvenlik ve istihbarat ağına rağmen Irak rejimi olayları önlemeye yönelik hiçbir adım atmadı.

Toplumsal öfkenin yönlendirdiği bir diğer grup Iraklı kadınlardı. Savaş söylemi çok yoğun eril bir dil taşıyordu. Onur, kahramanlık, savaşçılık, erkeklik gibi temalar rejimin resmi söyleminin alışlageldik öğeleriydi. Savaşın bitmesi rejimin inşa ettiği erkeklik kurgusunun yerle bir olmasına neden oldu. Böyle bir ortamda kadınlar, toplumsal öfkenin yöneltilebileceği en uygun gruba oluşturuyorlardı. Savaş yıllarında kadınlar işgücüne artan oranlarda katılmaya başlamışlardı. 1970 yılında işgücü içinde kadınların payı %17 iken 1980'lerin ortalarında bu oran %25'lere ulaştı. Irak rejimi, Batı kamuoyunda Irak'ı modern bir ulus olarak pazarlarken kadınların işgücü içindeki artan rolüne referans vermeyi ihmal etmiyordu. Fakat savaşın ardından yapılan yasal düzenlemeler, kadınları toplumun en korumasız grubu haline getirdi. İlk olarak, Iraklı erkeklerin sorumlusu oldukları kadınları, zina yapmaları halinde öldürmelerine yol veren bir kararname çıkarıldı. Ardından doğum kontrolünü ve kürtajı yasaklayan kanunlar geldi. Kadınlar resmi söylemde sürekli erkeklere bağlı bir konumda ifade ediliyorlardı. "Eğer biz savaşmasaydık kadınlarımız İranlı erkeklerin tecavüzüne uğrayacaklardı" söylemi oldukça yaygınlık kazanmıştı. Bu sayede, hem savaşçı er-

keklerin öfkeleri kadınlara yöneltiliyor hem de erkeklerin savaşta kaybettikleri onurları, kadınlar karşısındaki konumlarının rejim tarafından güçlü bir şekilde tasdik edilmesiyle tamir edilmeye çalışılıyordu.

OTORİTERYANİZMİN SEMBOLİK DÜNYASI

Bu bölümde, otoriter rejimlerin iktidarlarını sürdürebilmek için başvurdukları "sembolik" stratejileri inceleyeceğim. Rejimlerin sembolik stratejileri, toplumda yaygın olan veya bizzat rejimler tarafından yaygınlaştırılan kültürel kodların toplumdan rıza devşirmek ve toplumsal muhalefeti engellemek için manipülasyonunu, yeniden üretimini ve kontrolünü amaçlar. Burada yürüteceğim tartışma Ortadoğu özelinde otoriter rejimlerin, daha genel anlamda ise siyasal iktidarın işleyişine yönelik, siyasetbilim literatürü içinde ihmal edilmiş bir alana ışık tutma amacı taşımaktadır. Bu alan, siyasal iktidara gerçekliği kurma ve onu yönetme gücünü veren sembolik iktidar alanıdır (Bourdieu 1991: 166-70).

"İnsanlar otoriteye neden itaat eder?" sorusu, daha çok kişisel çıkar veya otoritenin meşruiyetiyle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu soruya cevap arayan siyasetbilim çalışmaları ekseriyetle iktidarı otorite ile tebaa arasında tek taraflı bir ilişki olarak ele alır. Bunun sonucu olarak siyasetbilim ilgisini otoritenin niteliklerine yöneltmiş, konuya tabi olanlar açısından yaklaşmamıştır. James Scott'un, 1987'de yayımladığı *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (Güçsüzlerin Silahları: Köylü Direnişinin Gündelik Biçimleri) kitabıyla öncülüğünü yaptığı direniş çalışmaları otorite merkezli iktidar kuramlarına bir tepki olarak doğdu. Direniş çalışmaları ezilenlerin tarihte oynadıkları rolün hakkının teslim edilmesini amaçlıyordu. Fakat bunu yaparken ezilenleri, otoritenin dışsal tahakkümü karşısında, rasyonel ve özerk bir şekilde direnen öznelere olarak kurguladılar (Mitchell 1990: 546). Direniş çalışmaları bu şekilde ezilenlerin tarihini akademinin gündemine taşıdı, ancak Timothy Mitchell'ın da belirttiği gibi iktidarı, tıpkı otorite merkezli çalışmalar gibi, akıl ve beden arasındaki Kartezyen ayrıma bağlı olarak bedensel şiddet ve düşünsel/ideolojik tahakküm şeklinde kur-

guladılar. Böylece, iktidarın fiziksel gücü karşısında boyun eğiyor görünseler de düşünsel olarak özerk kalabilen öznelere iktidar karşısındaki başkaldırısının tarihini yazmaya giriştiler. Şüphesiz ezen ve ezilen ilişkisi tek taraflı değildi ve ezilenlerin direnişi önceki tarih yazımlarında ihmal edilmişti. Ne var ki iktidar salt bir ezme/ezilme temelli tahakküm ilişkisine indirgenemez. İktidar günlük hayat pratikleriyle, direnişin de içinde geliştiği anlamsal evreni yapılandırmaktadır. Mitchell, modern iktidarın bu karmaşık mekanizmayı iki basit karşıtlığa indirgediği (beden/düşünce, ezen/ezilen, devlet/sivil toplum vb.) ve kendisini de bu teknik sayesinde var ettiği görüşünde. Yani Mitchell'in çerçeveleme (*enframing*) olarak adlandırdığı bu mekanizma, ikili karşıtlıkları iktidarın esas işleyişine perde ederek, herkesin iktidarın işleyişine farkında olmadan katılmasını sağlıyor. Bu durumda, ideolojik tahakküm altında olmadığı varsayılan özerk direnenler de iktidarın sembolik evrenini benimsemek suretiyle dolaylı bir yoldan da olsa iktidarın işleyiş düzeyine dahil olmuş oluyorlar. Mitchell'a göre iktidarı maddi ve ideolojik olarak iki boyuta indirgemek, iktidarın kendini yeniden üretim mekanizmalarının çok boyutlu ve karmaşık doğasını ortaya koymamıza engel oluyor.

Bu bölümde inceleyeceğim çalışmalardan Lisa Wedeen'inki mevcut literatüre alternatif bir analiz çerçevesi sunarken Mohammed Daadaoui'nin çalışması, meşruiyet tartışmalarına kültürel analiz aracılığıyla katkı yapmayı amaçlıyor. Her iki yazar da iktidarın sembolik üretim mekanizmalarına odaklanarak, Mitchell'in eleştirdiği bakış açısını aşmaya çalışıyorlar. Bu iki çalışmayı incelemeye geçmeden önce, sıkça başvuracağım bazı kavramlara açıklık getirmek istiyorum.

Meşruiyet, Hegemonya, Sembolik İktidar

Modern meşruiyet tartışmaları, birçok açıdan Weber'in otorite kavramından esinlenmiştir. Weber'e göre her otorite, minimum düzeyde de olsa, tabi olanların gönüllü rızasını gerektirir. Bu, itaat edenlerin açık ya da gizli bir şekilde, otoriteye boyun eğmelerinde bir çıkar görmeleriyle alakalıdır (Weber 1978: 212). Devlet otoritesi an-

cak ona tabi olanlar tarafından kabul ediliyor ve gönüllü olarak boyun eğiliyorsa meşrudur. Meşruiyet, otorite kavramına normatif bir anlam yükler. Meşruiyetin ileri sürülmesiyle otorite salt kaba güçle hükmetmenin ötesine geçmiş, tabi olanların otoriteyi nasıl algıladıkları otoritenin kurucu bir ögesi halini almıştır. Buradan hareketle Weber otoriteyi, meşruiyet iddialarına göre üç kategoriye ayırmıştır: geleneksel otorite, karizmatik otorite ve yasal rasyonel otorite (215). Geleneksel otorite, meşruiyetini otoriteye itaatin gelenekselleşmiş kabullerinden almaktadır. Otorite geleneğe yaptığı referansla, ancak gelenek içinde kaldığı müddetçe meşru kabul edilmektedir. Karizmatik otorite ise liderin kişiliğinde vücut bulan kahramanlık, ayrıcalıklılık, üstünlük gibi niteliklere dayanır. Bu otorite tipinde lider, başkalarının erişemeyeceği üstün özelliklere sahip biri olarak algılanır. Geleneksel otoritede olduğu gibi lider herhangi bir normatif kurallar sistemiyle bağlı değildir. Yasal rasyonel otorite ise otoritenin modern formudur. Burada otorite kişilere değil, rasyonel bir temelde oluşturulduğuna inanılan düzene aittir. Bu nedenle kişilerin lidere değil yasal düzene boyun eğdikleri varsayılır. Meşruiyetin kaynağı ne olursa olsun, Weber'in esas aldığı temel nokta otoritenin tabi olanlar tarafından nasıl algılandığıdır.

Max Weber'in meşruiyet tanımından yola çıkan birçok siyaset-bilimci günümüzde devletlerin meşruiyet kaynaklarının ne olduğu sorusunu sormuştur. Ana akım siyasetbilimin bu konuda geliştirdiği fikirler genel olarak, devletin ekonomik ve siyasal performansını esas almaktadır. Örneğin Seymour Martin Lipset meşruiyeti, bir siyasal sistemdeki kurumların toplum için en uygun kurumlar oldukları inancını oluşturma ve sürdürme kapasitesi olarak tanımlar (Lipset 1984: 88). Ancak Lipset hegemonya veya ideolojik manipülasyon ihtimalini hesaba katmadan bu kanaat üretim sürecini devletin düzen sağlama ve ekonomik refah üretme kapasitesiyle ilişkilendirir. Huntington da benzer bir şekilde, meşruiyeti prosedürel meşruiyet ve performans dayalı meşruiyet şeklinde ikiye ayırır. Prosedürel meşruiyet, siyasal iktidarın işbaşına gelme ve iktidardan ayrılma koşullarının liberal demokratik süreçlerine işaret eder. Buna karşın performans dayalı meşruiyet devletin ekonomik performansına ve kalkınma vaatlerine dayanır. Huntington, her iki meşruiyet

biçiminin de önemli olduğunu belirtmekle birlikte, ilkinin Batı demokrasileri için ikincisinin ise otoriter rejimler için daha önemli olduğunu vurgular (2011: 60-73).

Weberyen meşruiyet anlayışını benimseyen çalışmalar, ister meşruiyetin maddi kaynaklarını soruşturunsunlar ister otoriteye tabi olanların gözünden meseleye yaklaşılmaya çalışsınlar benzer hataları tekrarlıyorlar. İlk olarak, Weber dahil bütün meşruiyet literatürü otoriteye tabiiyetin özgür irade ve bilinçli bir seçim sonucu gerçekleştiğinde hemfikir görünüyor. Oysa Pierre Bourdieu'nun belirttiği gibi, otoriteye itaat ne dış bir güç karşısında mekanik bir boyun eğiş ne de düzene veya otoritenin iradesine gösterilen bilinçli bir rızadır (1994: 14). İktidar karşısındaki konumumuz, özerk olmaktan çok, iktidar ideolojisi ve sembolik şiddet aracılığıyla yapılandırılmıştır. İktidarın gücü de aslında tam burada, sembolik alanın kontrolünde yatmaktadır. İktidarlara bu sayede ürettikleri meşrulaştırıcı söylem ve sembollerle, gönüllü bir rıza üretmeseler dahi kaba kuvvete başvurmadan kitleleri kontrol altında tutabilirler. İktidarın ikili bir ilişki olarak ele alınması, devlet-toplum ikiliğini meşruiyet çalışmalarının merkezine oturtmuştur.⁶ Devlet kurumsal ve özerk bir yapı olarak şiddet kullanma tekeli elinde bulundurur ve sivil toplumdan rıza devşirerek meşruiyetini tesis eder. Bu bakış açısı devletin toplumsal karakterini ve sınıf egemenliğinin ideolojik etkilerini gözardı eder. Devlet toplum dışı bir varlığa dönüşür. Oysa toplumsal iktidarın kurumsallaşmış bir hali olan siyasal iktidar, kendisini oluşturan güç ilişkilerinden ve bu ilişkilerin ideolojik etkilerinden ayrı düşünülemez.

Siyasal iktidarın toplumsal kabulünde kültür ve ideolojinin önemini sorgulayan kimi antropolog ve kültür kuramcıları Gramsci'nin hegemonya kavramına başvurmuşlardır. Hegemonya, Gramsci'nin kapitalist bir düzen altında ezilen sınıfların, egemen sınıflar tarafından sisteme nasıl entegre edildiklerini, egemen sınıfların hangi stratejilerle kendi çıkarlarını tüm toplumun çıkarıymış gibi gösterebil-

6. Timothy Mitchell'a göre, devlet-toplum ikiliği, modern iktidarın kendini kurma şekillerinden biridir. Sosyal ve siyasal düzenin kurumsal mekanizmalarının yarattığı bu dışsal "etki" modern siyasal düzenin sürmesini temin eder (Mitchell 1991).

diklerini açıklamak için geliştirdiği bir kavramdır. Gramsci, hegemonya aracılığıyla klasik Marksist teorinin, sembolik alanı altyapının bir yansımasına indirgeyen ekonomizmini eleştirir ve kültürel alanın kontrol ve manipülasyonunun, egemen sınıfların toplumsal rızayı devşirebilmesindeki önemini vurgular. Hegemonyanın, meşruiyet tartışmalarındaki önemi, hem devleti sınıfsal bir egemenlik alanı olarak ele alması, hem de toplumsal rızanın oluşmasında kültürel stratejilerin önemine vurgu yapmasıdır. Hegemonya kavramı, bu analizin belirlenimci bir ideoloji anlayışına başvurulmadan yapılmasına imkân verir. Raymond Williams'ın vurguladığı gibi hegemonya, ne kültür gibi tahakküm ilişkilerinin dışında işleyen büyük bir sürece işaret eder ne de Marksist ideoloji kavramı gibi sınıf çıkarlarını temsil eden görüş ve düşüncelerden ibarettir. Hegemonya, dünyaya ve yaşama ilişkin algılara, anlamlara ve değerlere yönelik ve onları şekillendiren pratikler ve uygulamalar bütünüdür (Williams 1977: 108-10).

Stuart Hall'ın hegemonyaya ilişkin görüşleri ise, modern meşruiyet çalışmaları için yol gösterici özellikler taşır. Hall'a göre, bir toplumdaki egemen düşünceler kendilerini ezilen sınıfların zihinlerine doğrudan kazımazlar. Egemen görüşler dünyayı diğer insanlar için sınıflandırır ve haritalandırır. Dünyanın ne olduğu, nasıl işlediğine yönelik verili açıklamaların sınırlarını, insanlar için neyin rasyonel, makul, güvenilir, söylenebilir ve düşünülebilir olduğunu tayin ederek çizer (Hall 1988). Tüm bu sınıflandırma, sınırları belirleme faaliyetleri hegemonyayı oluşturur. Hegemonya kavramı modern kapitalist ülkelerdeki sınıf egemenliğini anlamak için kullanışlı bir kavram olmakla birlikte meşruiyet tartışmaları açısından belirli sınırlılıklar içerir. Hegemonyanın oluşabilmesi için alt sınıfların, egemen sınıfların uygulamalarına gönüllü bir şekilde "rıza" göstermeleri gerekir. Bu şekliyle rıza, kişilerin bilinçli ve gönüllü iradesine dayanmaktadır. Gönüllülük, düzenin gereklerinin insanlar tarafından içselleştirilmesi ve düzenin meşruiyet söylemlerinin kabulü anlamına gelir. Oysa rıza her zaman gönüllü bir kabule dayanmak zorunda değildir. Lisa Weeden'in Suriye örneğinde gösterdiği gibi, iktidarlar çeşitli sembolik araçları kullanarak (kültler, ritüeller, seremoniler) başkaldırıyı önleyip, meşruiyet olmadan da rıza üretebilir-

ler. Ayrıca hegemonya kavramı, egemen sınıfın hegemonyasını oluşturamadığı durumları dışarıda bırakmaktadır. Birçok gelişmekte olan ülkede, devlet formu kapitalist olsa bile toplumun geneline yayılmış bir kapitalist hegemonyadan söz etmek güçtür. Bu ülkelerde kapitalizm, Stuart Hall'ın belirttiği gibi "rasyonel, makul, güvenilir, konuşulabilir ve düşünülebilir" sınırlarını çizecek ölçüde topluma nüfuz edememiştir. Örneğin Körfez ülkeleri kapitalist sermayeye angaje olmuş iktidarlar tarafından yönetilmekle birlikte, geleneksel meşruiyet iddialarına sıkı sıkıya bağlı kalmaya devam etmektedirler. Körfez ülkelerinin yanı sıra, son otuz senede kapitalizmle bütünleşme adına önemli yol katetmiş olan Fas'ta rejimin rıza yaratma gücü, sınıf hegemonyasından değil, geleneksel ve dini meşruiyet iddialarından kaynaklanmaktadır.

Sembolik şiddet, toplumsal tahakkümün kültürel mekanizmalarını ortaya koyabilmek için Bourdieu tarafından geliştirilmiş bir kavramdır. Bourdieu sembolik şiddeti, kapitalizm öncesi ekonomik tahakküm biçimlerinden erkek egemenliğine, egemen sınıfların kültürel olarak kendilerini yeniden üretme pratiklerinden devletin meşruiyeti tartışmalarına kadar geniş bir alanda açıklayıcı bir araç olarak devreye sokmuştur. Sembolik şiddet, bir toplumsal düzende, çeşitli tahakküm mekanizmalarını gizleyen, toplumsal iktidar ilişkilerini normalleştiren ve tahakküm altındakilerin düzenin işleyişini tahakküm edenlerin gözünden görmelerini sağlayan süreçleri ifade eder. Sembolik şiddet, bir toplumda anlamların, sembollerin ve dilin, egemen gruplar tarafından düzenlenmesi, sınıflandırılması ve tahakküm altındaki sınıflara empoze edilmesini içerir (Swartz 1997: 83-84). Sembolik sistem içindeki bu düzenleme ve sınıflandırma pratikleri hâkim gruplara kendi içlerinde bir bütünlük kazandırırken, tahakküm altındaki gruplara toplumsal hiyerarşi içindeki yerlerini hatırlatır ve bu hiyerarşik yapıyı verili bir düzen olarak algılamalarını sağlar. İlk bakışta hegemonya kuramlarını andıran sembolik şiddet, bazı noktalarda hegemonyadan farklılaşır. Hegemonya da sembolik şiddet gibi, toplumsal tahakkümün kültürel işleyiş mekanizmalarını anlamak için kullanılan bir kavram olmakla birlikte, sembolik şiddetin aksine, toplumsal faillere bir bilinçlilik hali atfeder (Burawoy 2012). Oysa sembolik şiddet faillerin zihinlerini, algı-

larını, düşüncelerini ve zevklerini bilinçdışı bir yolla yapılandırılmaktadır. Gramsci'nin "hegemonya" kavramıyla "sembolik şiddet" kavramı arasındaki bir başka fark, hegemonyanın sınıf tahakkümü-nü, sembolik şiddetin ise bütün toplumsal tahakküm biçimlerinin sembolik karakterini ifade etmesidir. Diğer yandan, belirtmeliyiz ki Gramscici hegemonya kavramının kültürel çalışmalar içindeki kullanımları çoğu durumda sembolik şiddet ile hegemonya arasındaki farkları belirsizleştirmeye başlamıştır. Örneğin Stuart Hall'ın yukarıda bahsettiğimiz hegemonya tanımı, Bourdieu'nun sembolik şiddet tanımıyla neredeyse örtüşmektedir. Her iki tanım da, insanların düzene yönelik sorgusuz sualsiz kabul ettikleri gerçeklerin sınırlarının ve dünyaya yönelik algılarının, içinde bulundukları sembolik bağlam tarafından belirlendiğinde hemfikirdir.

Bourdieu'nun devlet analizi Weber'den esinlenmiştir. Bourdieu, devleti, "belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan halk üzerinde meşru bir şekilde fiziksel ve *sembolik* şiddet kullanımı tekeli elinde bulunduran X" diye tarif eder (1994). Bu tanımda sembolik şiddet hem devlete meşruiyetini kazandıran belirli bir anlam dünyasının yapılandırıcısı olarak, hem de belirli bir iktidar tekniği olarak ortaya çıkar. Sembolik şiddet kimi hallerde, Bourdieu'nun ifadesiyle, siyasi-polisiye şiddetten çok daha etkin bir işlev görebilir (Bourdieu ve Wacquant 2007: 164). Devlet, sembolik şiddeti etkin bir şekilde sürdürdüğü zaman, fiziksel şiddete başvurmak zorunda kalmaz veya bu ihtiyaç azalır (Bourdieu 1994: 15). Bourdieu'ya göre, toplumsal gerçekliğin üretim ve yeniden üretim araçları üzerinde devlet çok önemli, belirleyici bir role sahiptir. Örgütlü bir yapı ve düzenleyici bir araç olarak devlet, bütün toplumsal faillerin bedenleri ve zihinleri üzerine uyguladığı disiplin ve sınırlamalarla, faillerin eğilimlerini etkiler. Kurulu düzene boyun eğiş, kolektif tarihin ve kişisel deneyimlerin belirlediği bilişsel yapılar ile bu bilişsel yapıların uygulandığı, dünyanın nesnel koşulları arasındaki bir "bilinçdışı" uzlaşmanın sonucudur. Düzenin meşruiyeti bu bilinçdışı uzlaşıdan kaynaklanır. Bourdieu'ya göre meşruiyet, Weber'in düşündüğü gibi, zihnin özgür bir eylemi değil, yapılandırılmış eğilimlere ve kanaatlere dayanan bir boyun eğıştır (14).

Bourdieu'nun devlet iktidarının sembolik boyutunun incelen-

mesi için önerdiği yöntem ise, Max Weber'in din sosyolojisinde yaptığı gibi, sembolik şiddetin üretim sürecinde rol alan ve bu süreçte çıkarları bulunan kişi ve kurumların incelenmesine dayanıyor. Bu yöntemle örneğin eğitim, sanat, din, kültür ve yargı ile ilgili bürokratik kurumların incelenmesi yoluyla sembolik iktidarın devletin elinde nasıl tekelleştiğinin analizi yapılabilecektir. Bourdieu'nun kurumsal analiz önerisi, ilk başta, devlet merkezli ve tabi olan grupların bu süreçteki rolünü dışlayıcı bir yöntem olarak değerlendirilebilir. Oysa Bourdieu, devletin kurumsal yapısını "bürokratik bir alan" olarak nitelendirmektedir. Bourdieu'nun bürokratik alan (*field*) analizi, kurumları kapalı birer yapı olarak değil, farklı toplumsal sermayelere ve yapılandırılmış eğilimlere (*habitus*) sahip aktörlerin, alanın sınırları içinde ama diğer alanlarla da etkileşerek (ekonomi, kültür vb.) devlet sermayesine (*state capital*) erişmek adına giriştikleri bir mücadele öngörmektedir. Bununla birlikte, tabi grupların düzeni dönüştürme olanakları konusunda Bourdieu pek iyimser görünmemektedir. Daha ziyade, tahakküm ilişkileri altında yapılandırılmış toplumsal faillerin, bu ilişkiye karşı çıktıklarında bile kendilerini belirleyen etkinliğini yeniden üretmeye katkıda bulundukları görüşündedir (Bourdieu ve Wacquant 2007: 166).

"-miş gibi" Yapmak: Suriye'de Otoriteryanizmin Sembolik Siyaseti

Hafız Esad, 1971-2000 yılları arasında Suriye'de Ortadoğu'nun en istikrarlı otoriter rejimlerinden birini kurdu. Siyasi olarak oldukça istikrarsız bir dönemin ardından yönetimi ele geçiren Esad'ın önceliği kendisine sadık bir devlet aygıtı inşa etmektir. Devletin bütün önemli mevkileri Esad'ın akrabalarına ve yakın çevresinden kişilere emanet edildi. Önceki dönemde sık sık darbe yaparak yönetimi ele geçiren ordu rejime tabi kılındı. Buna paralel olarak ordu yeniden yapılandırıldı ve güçlü bir iç güvenlik teşkilatı oluşturuldu. 29 yıl süren Esad rejimi birçok önemli sorunla boğuşmak zorunda kaldı. Yom Kippur Savaşı'nda işgale uğrayan Golan Tepeleri İsrail'e bırakıldı. İslamcı muhalefetin yükselişi ise ancak 1982 Hama katliamıyla durdurulabildi.

Hafız Esad yönetimi mutlak otoriter bir rejimdi. Siyasi katılım Esad'ın her zaman %99'un üstünde oyla "zafer kazandığı" göstermelik seçimlerle sınırlıydı. Sünni halk kesimleri ve işçiler düzene yabancılaştırıldı. Bir otoriter rejimin sahip olabileceği bütün olumsuz sıfatları üzerinde barındıran rejim, buna rağmen, siyasal olarak gücünü ve istikrarını korudu. Suriye'de otoriter rejimin istikrarı ve gücü, yalnızca devletin maddi kapasitesiyle açıklanacak bir olgu gibi görünmüyor. Otoriter ya da demokratik bütün siyasi rejimler, sadece kaba kuvvete veya siyasal böl ve yönet stratejilerine dayanarak ayakta kalamazlar. Peki Suriye'de Esad rejiminin gücü ve istikrarı nereden gelmekteydi?

Esad rejimi bir yandan güçlü bir devlet aygıtı inşa ederken, me-saisinin önemli bir kısmını kendini söylemsel ve sembolik alanda yeniden üretmeye adanmıştı (Weeden 1999). Hafız Esad devlet söyleminde ülkenin kurtarıcısı, ebedi lideri, öğretmen, doktoru, avukatı ve ulusun babası olarak kültleştirilmişti. Ülkenin bütün cadde-leri, meydanları Esad'ı muazzam bilgi ve kudrete sahip biri olarak resmeden posterlerle, duvar resimleriyle ve heykellerle donatılmıştı. Rejim, bütün önemli ulusal günleri, Esad kültünün kutsandığı birer ayine dönüştürüyordu. Büyük stadyumlarda düzenlenen gösterilerde gençler karton şovları ve tiyatral performanslarla kültü yüceltici temsiller sunuyorlardı. Kültün temsilleri, yalnızca rejimin düzenlediği gösteriler ve kamusal alanı donattığı simgelerle de sınırlı değildi. Halk da dükkânlarının vitrinlerinde, arabalarının camlarında Esad'ı yüceltici yazı ve posterlere yer veriyordu. Suriye'de kamusal alan Esad kültünün egemenliği altına girmiş görünüyordu.

Esad'ın kişiliğinde somutlaşan Suriye rejiminin sembolik siyaseti otoriteryanizmin sürekliliğiyle ilgili önemli veriler sunar. İlk bakışta, Suriye'de uygulanan bu sembolik siyasetin, rejime meşruiyet kazandırdığı veya rejimin toplum üzerinde kültürel ve ideolojik araçlarla hegemonya kurmasını sağladığı düşünülebilir. Yine ilk bakışta, Esad kültünün ona karizmatik bir otorite, mitsel bir kişilik kazandırdığı, bunun da Suriye'de rejimin meşruiyetinin temeli olduğu ileri sürülebilir. Her iki açıklama biçimi de toplumun rejimin propaganda makinesinin etkisi altında, bilinçli veya bilinçsiz rejime gönüllü bir rıza gösterdiğini ifade eder. Oysa Lisa Weeden'e göre du-

rum bunun tam tersidir. Rejimin sembolik alandaki büyük etkinliği-ne ve Esad kültürünün ülkede her an her yerdeliğine rağmen, kültürün insanlar arasında gönüllü bir bağlılık ürettiğinden söz etmek mümkün değildir. İnsanlar kamusal alanda açıkça kültür eleştirmeseler veya açık bir itaatsizlik içine girmeseler de, evlerine çekildiklerinde veya rejimin kendilerine kulak kesilmediğinden emin oldukları hal-lerde külte karşı ilgisiz, alaya alıcı ve eleştirel bir tavır takınmaya başlamaktadırlar (Weeden 1999: 88). Rejimi ve Esad'ı alaya alan es-priler, fıkralar, insanlar arasında kaynağı belirsiz bir şekilde kulak-tan kulağa dolaşmaktadır.

Suriyeliler Hafız Esad kültürünün üretimine iştirak etmek zorun-daydılar. Stadyum gösterilerine ve rejimin diğer ritüellerine katı-lımcı sayısı genelde azdı. Katılanlar zorla getirilen devlet memurla-rından, askerlerden ve öğrencilerden oluşuyordu. Ayrıca büyük san-sür altında faaliyet gösteren gazete, dergi ve televizyonlarda Esad kültürünü çekingence de olsa hicveden yayınlara rastlamak mümkün-dü. Lisa Weeden'in gözlemlerine göre kültürün rejime karşı bir bağlı-lık veya meşruiyet yarattığını söylemek pek mümkün değil. Bu ha-liyle Esad kültürü, klasik meşruiyet anlayışlarına göre tamamen an-lamsız ve saçma görünüyor. Fakat Suriye'de rejimin, ilk bakışta an-lamsız, saçma ve maliyetli görünen bu faaliyetlerin sürdürülmesine neden bu derece önem verdiğinin de bir açıklaması olmalı.

Lisa Weeden'e göre siyasi sembollerin, ritüellerin, sloganların ve gösterilerin güçleri yalnızca bağlılık ve meşruiyet yaratmaları-yla sınırlı değil. Suriye'deki bütün bu siyasi-sembolik temaşa Suriye-liler nezdinde rejime yönelik alışılmış anlamda bir bağlılık ve meş-ruiyet yaratmıyor belki, ama insanların rejime boyun eğmelerini sağlayarak rejimin istikrarına katkıda bulunuyor. O halde Esad kül-tünü bir meşruiyet stratejisi olarak değil, bir itaat stratejisi olarak adlandırmak daha doğru olacaktır.

Esad kültürü, rejimin veya Esad'ın iktidarının bir göstergesi ol-maktan çok, iktidarın üreticisi gibi işliyor. Çünkü kültür, Suriyelilerin maruz kaldıkları bir gösteri olmanın ötesinde, üretimine doğrudan katıldıkları sembolik bir eylem. Köylüler, işçiler, gazeteciler, avu-katlar, doktorlar, öğretmenler, öğrenciler, üniversite profesörleri ve sanatçılar kültürün üretim süreçlerine bilfiil katılmaya zorlanıyorlar

(3). Suriye'de bütün vatandaşlar, hayatlarının belirli dönemlerinde sloganlarla, alkışlarla, gösterilerle külte ve rejime olan bağlılıklarını göstermek zorunda bırakılıyorlar. Rejim, insanları kültün yaratılma sürecine dahil ederek, onlara bir suç ortaklığı yüklüyor (Weeden 1998: 511). İnsanlar kendilerine saçma ve gülünç gelen faaliyetlerde bulunarak, aslında kültün anlamına inanıyorlar(mış) gibi yapıyorlar. Kolektif bir suç ortaklığı olarak *-miş gibi yapmak* Suriye'de bir yaşama stratejisine dönüşüyor. Rejim de kültün üretim sürecine katılmaları karşılığında, insanların siyasi hicivlerle külte olan inançsızlıklarını belli etmelerini bir yere kadar tolere ediyor. Rejimin derdi insanların kalplerini fethetmek değil, bedenlerini kontrol etmiş gibi görünüyor.

Rejimin bu stratejisini Wedeen "disipline edici sembolik iktidar" diye adlandırıyor (1999: 145). Disipline edici sembolik iktidar, insanları kültün absürdlüğü karşısında sinik bir tavır takınmaya zorlayarak, sinizmi ve kayıtsızlığı bir siyasi tavır haline getiriyor. Boş sloganlar, sıkıcı gösteriler, kültü yüceltmeye yönelik kimsenin inanmadığı hikâyeler ve analogiler siyasi alanı doldurarak insanların siyasal enerjilerini tüketiyor. İnsanlar inanmadıkları şeyleri icra ederek ve absürde gönülden bağlılar(-mış) gibi yaparak, aslında depolitize ediliyor. Riyakârlığın kolektif bir eylem olarak sürdürülmesi ve paylaşılması insanlar arasında bir "iktidarsızlık" hissinin de yaygınlaşmasına katkıda bulunuyor. Disipline edici sembolik iktidarın bir diğer işlevi siyasal olarak geçerli, kabul edilebilir söylem, sembol ve eylemleri belirleyebilmesi. Siyasal olarak kabul edilebilirin sınırları, günlük hayatta hemen her yerde sınanıyor.

Weeden'in bu konuyla ilgili olarak anlattığı asker M.'nin hikâyesi oldukça ilginç. M. üniversite mezunu bir genç olarak zorunlu askerlik görevini yerine getirmesi için silah altına alınıyor. Bir gün, mutat teftişlerden birinde komutan, sıraya dizdiği askerlerden bir gece önce rüyalarında ne gördüklerini anlatmalarını istiyor. Askerler sırayla, Esad'ı olağanüstü güçlerle donatılmış bir kahraman olarak resmettikleri rüyalarını anlatıyorlar. Her asker kendinden öncekinin rüyasını bastırabilmek için rüyasını abartıyor da abartıyor. Sıra M.'ye geldiğinde, M. rüyasında komutanını annesiyle seks yaparken gördüğünü anlatıyor. Bu olay sonrasında M.'nin uzun bir süre

hastanede yatmasını gerektirecek şekilde cezalandırıldığı anlatılıyor (Weeden 1998: 503-4).

M.'nin hikâyesi birkaç açıdan önemli. Bu hikâye bir yandan rejimin insanları absürdün üretimine katılmaya ne denli zorladığını anlatıyor, bir yandan da kültürün saçmalığının, itaatin yanında başkaldırının da tohumlarını içinde barındırdığını gösteriyor. Kültürün etkinliğinin bu gibi sorgulamalarla sınanması, muhalif olanların ortaya çıkarılmasına ve şiddetli bir şekilde cezalandırılarak ibretiâlem olmalarına da yarıyor. Sembolik evrenin rejim tarafından nasıl işgal edildiğini görmek için, M.'nin rüyasının içeriğine de bakmak gerekiyor. Esad rejimi ülkeyi bir "anne" olarak, Esad'ı ise ulusun babası olarak tasvir ediyor. Birçok posterde Esad kendi annesiyle birlikte yer alıyor. M.'nin rüyası ise rejimin ikonografisini tersine çeviriyor. Anne olarak ülke, komutanın kişiliğinde cismanileşen kültür tarafından fahişeliğe zorlanıyor. Ancak rejimin sahiplendiği vatan, annelik, namus gibi kavramlar muhalif eylemler aracılığıyla da yeniden üretilmiş oluyor.

2011 yılının ilk aylarında Ortadoğu'da başlayan isyan dalgası haftalar içinde Suriye'ye ulaştı. Suriyeli isyancılar rejimi protesto eden sloganlarla sokaklara döküldüklerinde, öfkelerini yönelttikleri ilk nesneler Esad'a ait heykeller ve posterler oldu. Bugün itibarıyla Esad kültürünün oluşturduğu korku duvarı aşılmış görünüyor. Weeden 1999 yılında kitabını tamamladığında Hafız Esad hâlâ hayattaydı. Hafız Esad sonrası dönem için Weeden, kitabında üç öngöründe bulunmuştu. Buna göre, Esad'ın ölümünün ardından rejim ya baskıyı artıracak, ya farklı bir toplumsal kontrol mekanizması olan serbest piyasa ekonomisine geçilecek, ya da rejim devrilecekti (153). Hafız Esad'ın ardından koltuğa oğlu Beşar Esad geçti. Beşar göreve geldiği ilk aylarda görece ılımlı bir görüntü çizdi. Siyasi tutukluların serbest bırakılması ve basın özgürlüğü konusunda belirli iyileşmelere, ekonomik alanda sınırlı liberalleşme adımları eşlik etti. Ne var ki ABD'nin Irak'ı işgaliyle uluslararası alanda da yalnızlaşan Suriye'de reformlar rafa kalktı. Bugün Suriye'de Hafız Esad kültürü yerle yeksan olmuş görünüyor. Ancak Esad'ın inşa ettiği otoriter rejim bütün kurumlarıyla ve farklı iktidar teknikleriyle hâlâ yaşamaya devam ediyor. Bu da siyasal rejimleri incelerken rejimlerin

kurumsal, ekonomik ve toplumsal kaynaklarını ve siyasal stratejilerini bir bütün olarak ele almamız gerektiğini gösteriyor.

İktidarın Ayinleri: Fas'ta Sembolik Meşruiyet

Fas Krallığı, otoriter rejimlerde rıza üretim mekanizmalarını anlamak için birçok açıdan ilginç bir örnek. İlk olarak, Fas 17. yüzyıldan bu yana aynı hanedan tarafından yönetiliyor. Fas monarşisi dini temelli geleneksel bir meşruiyet söylemine yaslanırsa da, yaşam tarzları itibarıyla oldukça modern bir görüntü veriyor. Ayrıca, Fas 1990'lı yıllarda, görece başarılı ekonomik ve siyasal liberalleşme adımları atmış bir ülke. Körfez monarşileri gibi rantıye bir ekonomiye sahip olmayan Fas monarşisi, Ortadoğu ülkelerine göre daha fazla halk desteğine sahip bir siyasal rejim. Fas'ın bir başka özelliği 2011 yılında başlayan Arap isyanlarından en az etkilenen ülke olması. Arap Baharı'nın ilk günlerinde çeşitli gösteriler yapıldıysa da bunlar değişim talepleri ve halk katılımı bakımından Tunus, Mısır, Libya ve Suriye'deki benzerlerinin çok gerisinde kaldılar.

Muhammed Daadaoui Fas monarşisinin başarısını ülkedeki siyaseten etkili kültürel anlamlar ve semboller üzerinde kurduğu hâkimiyete bağlıyor. Monarşi söylem ve ritüelleri kontrol ettiği ve yeniden kurgulayıp dolaşıma soktuğu geleneksel-dini meşruiyet sembolleri aracılığıyla halkın büyük desteğini sağlayabiliyor. Fas'ta iktidarın sembolik alanı kontrolü, halk desteği sağlamanın yanı sıra İslamcı muhalefetin kullanabileceği sembolik araçları tekeline alarak muhalefeti etkisizleştiriyor. Daadaoui, Fas hanedanının, dini ve kültürel sembolleri kontrol ederek, Weberyen anlamda bir karizmatik-geleneksel meşruiyet elde ettiği görüşünde (2011: 31). Yazar bu tespitini, Fas'ta yerel halk ve siyasal seçkinlerle yürüttüğü çok sayıda yüz yüze görüşme ve anket çalışmasından elde ettiği verilerle destekliyor.

Fas'ta rejimin meşruiyeti *Amir al-Mu'minin*, *Sharaf*, *Baraka* ve *Bay'a* gibi sembollerde somutlaşıyor. Fas'ın kültürel bağlamı içinde anlamlı olan bu sembolleri bire bir tercüme etmek mümkün olmasa da zihinlerde aslına en yakın çağrışımları yaptırabilecek bir şekilde yorumlayabileceğimi umuyorum. *Amir al-Mu'minin*, kelime anla-

mıyla inananların önderi (*halifesi*) anlamına geliyor. *Sharaf* ise "se-yitlik" olarak çevirebileceğimiz peygamber soyundan olmayı ifade ediyor. Bu iki kavram, Fas'ın siyasi kültürü için özel bir öneme sahip. Çünkü her iki özellik de geleneksel olarak Fas'ta yerel veya merkezi otoritelerde bulunması gereken niteliklere işaret ediyor. Fas'ta kırsal patrimonyal yapılar ve merkezi otorite (*makhzen*) yüzyıllardır bu iki kavramla meşruiyet oluşturmaya çalışıyorlar. *Amir al Mu'minin* ve *Sharaf*'in otoritenin *Baraka*'sını oluşturduğuna inanılıyor. *Baraka* günlük hayatta Türkçe "bereket" anlamında kullanılsa da, siyasal anlamda meşruiyet kaynağı ve yerel ve merkezi otorite arasında hiyerarşi oluşturan bir kavram olarak işlerlik kazanıyor. Örneğin, *Makhzen*'nin en yüksek *Baraka*'ya sahip olduğuna ve bu sebeple yerel patrimonyal grupların ona itaat etmesi gerektiğine inanılıyor. *Bay'a* (*biat*) ise iktidarın *Amir al Mu'minin*, *Sharaf* ve *Baraka* aracılığıyla devşirdiği dini/geleneksel otoritenin yeniden üretildiği ve sergilendiği ritüeli ifade ediyor. *Bay'a* bir ritüel olduğu gibi aynı zamanda Kral ile tebaa arasında bir tür sözleşme anlamına da geliyor. Her yıl düzenlenen *tajdid al wala* (sadakatin tazelenmesi) seremonisi, Kral ile tebaası arasındaki ilişkinin sembolik alanda yeniden üretilmesini sağlıyor. İnsanlar bu seremoniye bizzat katılarak veya televizyonlarda izleyerek yalnızca Fas'ta yüzlerce yıldır süren bir geleneğin icrasına tanıklık etmiyorlar, bedenleri ve zihinleriyle, iktidarı iktidar yapan anlamı bizzat üretiyorlar.

İlk *Bay'a* seremonisinin günümüzden yaklaşık 1300 yıl önce, Roma İmparatorluğu zamanında, Fas'ın ilk Arap kralı olan Moulay İdris adına düzenlendiği biliniyor. *Bay'a* o tarihten bu yana, kralın dünyevi ve dini otoritesinin toplumsal olarak idrak edildiği bir ritüel olarak sürmekte. Fas'ın bugünkü Kralı VI. Muhammed, babasının ölümünün ardından 1999 yılında tahta geçti. VI. Muhammed'in ilk *Bay'a*'sı 31 Temmuz 2000 günü büyük bir şölen şeklinde gerçekleştirildi. Kraliyet Sarayı'nın önünde rütbeli askerler, yüksek bürokrasi temsilcileri, milletvekilleri, ulema, yerel yöneticiler ve diplomatik temsilcilerin de dahil olduğu, krallığın dört bir yanından gelen 5000 kadar kişi sıraya girip kavurucu temmuz sıcağının altında saatlerce beklediler. Akşamüstü saat 5'te sarayın kapıları açıldı. Saraya yüzlerce yıldır köle olarak hizmet etmiş kimselerin soyundan

gelen, sarayın bugünkü hizmetkârları yanlarında soylu Arap atları olduğu halde bölük bölük yürümeye başladılar. Bütün bu merasim heyetinin ardından Kral sarayın kapısında geleneksel kıyafetleri ile ülkenin en kıymetli Arap atının üzerinde görüldü. Kral atının üzerinde geçişini gerçekleştirirken kenarlarda dizilmiş insanlar beş defa eğilerek Kralı selamladılar. Kralın ardından, yüksek sesle dualar eden sarayın diğer görevlileri gelmekteydi. Seremoni, 5000 kişi sırasıyla Kralın önünde eğilip bağlılıklarını gösterene kadar devam etti. Bir siyasetçinin belirttiği gibi *Bay'a*, halk ile Kral arasındaki bağlılığı pekiştiren bir iktidar sembolüydü (Daadaoui 2011: 84). Halk *Bay'a* aracılığıyla Krala hem bağlılığını sunuyor hem de aralarındaki sözleşmeyi onaylıyordu. Törenin tiyatral organizasyonu, kullanılan renkler, Arap atları, Kralın ve katılımcıların giydikleri geleneksel kıyafetler modern devletin etrafında dini/geleneksel bir aura oluşturmaktaydı. Böylelikle, *Bay'a* aracılığıyla kültürel olarak etkili bütün semboller, monarşinin elinde temerküz ediyor.

Daadaoui'nin Marakeş bölgesinde gerçekleştirdiği etnografik çalışmalar rejimin sembolik gücünün halk tarafından nasıl benimsendiğini ortaya koyuyor. Bu çalışmalar esas olarak halkın düşüncesini üç alanda keşfetmeyi amaçlıyor: hükümetin performansı, siyasal kurumlara güven ve monarşinin sembolik anlamı. Gelir, işsizlik, eğitim, sağlık, yolsuzluk, fiyatlar gibi alanlarda hükümeti değerlendirenleri istenen katılımcıların %75,6'sı hükümet performansını kötü veya çok kötü olarak değerlendiriyor. Hükümetin bu alanlarda iyi bir performans gösterdiğini düşünenlerse yalnızca %3,1'de kalıyor. Katılımcılara siyasal kurumlara duydukları güven sorulduğunda ise, katılımcıların %65,5'i Krala güvendiklerini beyan ederken, polise, siyasal partilere, yerel yönetimlere ve yargıya olan güven %7'nin altında kalıyor. Monarşinin sembolik iktidarına yönelik sonuçlara gelince, katılımcıların %74'ü Kralı dini önderleri (*Amir al Mu'minin*) olarak gördüklerini, %72'si Kralın *Baraka'sının*, %77'si ise Kralın peygamber soyundan oluşunun dini ve geleneksel olarak önemli olduğunu belirtiyor. *Bay'a* söz konusu olduğunda ise katılımcıların %56'sı bunun geleneksel ve dini bir sembol olduğunu, %30'u ise *Bay'a'nın* kendilerini Krala bağladığını belirtiyorlar (Daadaoui 2011: 90-91). Bu sonuçların gösterdiği gibi Fas'ta insanlar

Kral ile hükümet kurumları arasında bir ayrım gözetiyorlar. Kral halkın büyük desteğini ve sempatisini toplarken, siyasi ve ekonomik sorunların kaynağı olarak hükümet görülüyor. Daadaoui'nin yaptığı görüşmeler, halkın büyük çoğunluğunun siyasi ve ekonomik sorunlarla ilgili görüşlerini dile getirirlerken yozlaşmış kurumları ve yöneticileri suçladıklarını, Kralı bu sorunlardan sorumlu tutmadıklarını gösteriyor. Oysa biliyoruz ki Fas'ta anayasaya göre Kral hükümetlerin ve parlamentonun üzerinde yer alıyor ve siyasetin esas belirleyicisi konumunda.

Daadaoui, Fas'ta sembolik alanın monarşi tarafından fethedilmesinin, yalnızca hanedanlığa meşruiyet sağlamakla kalmadığını, aynı zamanda ülkedeki İslami muhalefetin gücünü yitirerek kadük kalmasına da neden olduğunu iddia ediyor. Siyasal İslam, 1970'lerden itibaren Ortadoğu'nun her yerinde olduğu gibi Fas'ta da yükselişe geçmişti. 1980'lerin ekonomik liberalleşme programları, devletin refah dağıtma işlevinin zayıflaması, İslamcı grupların toplumun geniş kesimlerine nüfuz etmesini sağlamıştı. O yıllarda İslamcı gruplar, rejim değişikliğine yönelik taleplerle ortaya çıkmışlar ve Kralın geleneksel otoritesini sorgulamaya başlamışlardı. Daadaoui, rejimin sembolik alanda kurduğu hâkimiyetin, İslamcı muhalefetin muhalefet etme araçlarını tükettiğini, bu nedenle İslamcıların siyasete yönelik iddialarından vazgeçerek toplumsal dönüşüme odaklandıklarını öne sürüyor. Bir başka şekilde ifade edecek olursak, rejimin sembolik egemenliğiyle baş edemeyen İslamcı muhalefet, rejimi yıkmak yerine bir tür "pasif devrim" stratejisine yönelmiş görünüyor. Yazar bu sonuca, ülkenin iki önde gelen İslamcı grubu 'Adl Wal Ihsane ve 'Adala Wa Tanıniye yöneticileriyle yaptığı görüşmeler sayesinde ve bu iki grubun yıllar içinde rejime yönelik söylemlerindeki değişimi inceleyerek varıyor. Bu gruplar ilk başlarda Fas'ın içinde bulunduğu durumu bir cahiliye dönemi olarak niteleyip rejimin meşruiyetini sorgularken, bu söylemleri halk arasında bir yankı bulamayınca rejimi eleştirmekten vazgeçip İslami kuralların ve yaşam tarzının toplum içinde yaygınlaşmasına yönelik politikalar yürütmeye başlıyorlar. 'Adl Wal Ihsane siyasetten tamamen çekilirken, 'Adala Wa Tanıniye seçimlere katılıp rejimle bütünleşme yolunu seçiyor.

Fas'ta İslamcı muhalefetin rejimle bütünleşmesinin kurumsal bir hikâyesini, "Siyasal Stratejiler" bölümünde Ellen Lust Okar'dan dinlemiştik. Lust Okar'a göre, rejimin muhalefete yönelik içirme/dışlama siyaseti, muhalefet arasında bir ılımlılar ve radikaller ayrımının oluşmasına neden olmuştu. Bunun sonucu olarak da kurumsal siyasetin imkânlarından yararlanmak isteyen ılımlılar rejimle bütünleşmiş, radikaller ise marjinalleşmişlerdi. Son tahlilde Lust Okar'ın gözlemi doğru olsa bile, İslamcılar içindeki siyasi kopuşu rejimin stratejilerine ve İslamcı seçkinlerin rasyonel hesaplamalarına bağladığı için sürecin dinamiklerini iyi analiz edemiyordu. Oysa Daadaoui'nin gösterdiği gibi, İslamcı muhalefeti rejim karşısında pes etmeye zorlayan süreçler, rejim karşıtı siyasetlerinin toplumda bir yankı bulamamasıydı. Her ne kadar monarşinin sembolik iktidarıyla baş edemediği için krize giren İslamcı hareketin iç bölünmelerini güçlendirmiş olsa da, rejimin siyasal stratejilerinin, İslamcıların strateji değişikliğinin asıl nedeni olmadığı görülmektedir.

Otoriter Rejimleri Yeniden Düşünmek

OTORİTER REJİMLERE YÖNELİK akademik ilginin son on yılda önemli bir artış kaydettiğini görüyoruz. Bunun birden fazla nedenini sayabiliriz. 11 Eylül saldırılarından sonra ABD'nin "haydut devletler" söyleminin ağırlık kazanması, Doğu Asya otoriter rejimlerinin kaydettikleri ekonomik başarılar ve dünya genelinde gözlenen otoriterleşme eğilimleri, otoriter rejimlere yönelik akademik ilginin nedenleri arasında sayılabilir. Bunların dışında, siyasetbilimin kendi içindeki bazı açıklama biçimlerinin zaman içinde cazibesini kaybetmesinin, akademisyenleri eski soruları farklı biçimlerde formüle etmeye zorladığını da belirtmek gerekir. 1990'ların demokratikleşme çalışmaları, 1980'lerde liberalleşme adımları atan birçok otoriter rejimin zaman içinde liberal demokrasiye evrileceği bir geçiş güzergâhına girdiklerini müjdeliyordu. Otoriter rejimlerin değişen iktisadi ve uluslararası şartlara uyum sağlamak amacıyla başlattıkları açılım politikaları, onları artık geri dönülmez bir yola sokmuştu. Seçkinler arasındaki bölünmeler, sivil toplumun gelişmesi, dünya ekonomisiyle bütünleşme ve halkın yönetime katılım talepleri, eninde sonunda demokrasiyi getirecekti. Bu anlayış, siyasetbilime yeni bir rejim kategorisinin dahil edilmesini zorunlu kıldı. Artık otoriter rejimler demokrasi yoluna girdiklerine göre, onlara "geçiş ülkeleri" (*transitional countries*) demek daha doğru olacaktı. Ne var ki, demokratikleşme okulunun bu ümitvar beklentileri en azından kısa

dönemde boşa çıktı ve demokratik geçiş bir türlü gerçekleşemedi. Thomas Carothers 2002 yılında yazdığı "The End of The Transition Paradigm" (Geçiş Paradigmasının Sonu) makalesiyle, siyasetbilimde bir dönemin sonunun geldiğine işaret ediyordu. Carothers, demokrasiye doğru yol aldıkları varsayılan fakat ne demokrasi ne de otokrasi olarak tanımlanabilen bu rejimlerin, aslında başlı başına bir rejim tipi oluşturduğunu öne sürüyordu. Carothers araştırmacılara ve bu ülkelere demokratikleşme yardımı yapan kuruluşlara, bu rejimleri artık özgün bir rejim tipi olarak ele almaları gerektiğini salık veriyordu.

Yeni Otoriteryanizm Çalışmaları

Demokratikleşme okulunun bu alanda nefesinin tükenmesi, siyasetbilimcileri yeniden rejim çalışmalarına yöneltti. Fakat bu sefer de, ne Batı demokrasilerine ne de eskinin bildik (faşist, bürokratik otoriter, popülist otoriter, vb.) otoriter yönetimlerine benzemeyen, demokrasinin bazı şekilsel özelliklerini taşımakla birlikte, demokratik katılım ve insan hakları yönünden son derece otoriter bir tarza sahip olan bu rejimlerin ne şekilde adlandırılacakları sorunu ortaya çıkmıştı. Bu soruna çözüm bulmak amacıyla birçok otoriter rejim kategorisi geliştirildi. *Melez rejimler (hybrid regimes)* bu tanımlar içinde en kapsayıcı olanıydı. Kavram 1990'larda otoriter Latin Amerika rejimlerini tanımlamak için ortaya atılmış olsa da, son on yılda oldukça popülerleşti (Karl 1995; Diamond 2002). Artık prosedürel demokrasinin belirli özelliklerini taşıyan bütün otoriter rejimler için kuşatıcı bir kavram haline gelmişti. Diğer yandan, "melez rejimler" kavramı, kuşatıcı olduğu kadar bu rejimler arasındaki önemli farkların gözardı edilmelerine de neden olabilirdi. Bu kaygıyı taşıyan siyasetbilimciler yeni alt kategoriler oluşturmakta gecikmedi. *Rekabetçi Otoriteryanizm (Competitive Authoritarianism)* ve *Seçimli Otoriteryanizm (Electoral Authoritarianism)* kavramları rejim tartışmalarının kapsamını genişletti (Levitsky ve Way 2002, 2010; Schedler 2006). Artık, daha önce demokratik geçişte önemli merhale katettiği varsayılan birçok rejim, başlarına bir sıfat getirilmek kaydıyla da olsa, otoriter rejim olarak adlandırılmaya başlamıştı.

Rekabetçi otoriter rejimler, siyasal iktidarı elde etme ve onu uygulama pratiklerinin resmi demokratik kurumlar ve kurallar aracılığıyla gerçekleştiği, fakat bu resmi süreçlerin mevcut iktidarlar tarafından sıklıkla ve geniş ölçüde manipüle edilip kendilerine yontulduğu rejimlerdir (Levitsky ve Way 2002: 52). Bu rejimlerde, tamamen otoriter rejimlerin aksine, muhalefetin seçimlere katılması ve iktidara gelmesi önünde çoğu zaman hukuki hiçbir engel yoktur ve seçimler görece hilesiz bir şekilde hayata geçirilir. Seçim sisteminin işlerliği otoriter liderler için her zaman bir risk yaratır. Yasama organının yetkileri kısıtlanmış, yürütmenin gücü artırılmış olsa bile, parlamentolar muhalefetin iktidara karşı örgütlenip kamuoyu oluşturabileceği alanlardır. Muhalefet, iktidarın yasama organında üstünlüğe sahip olmadığı durumlarda, yasama gücünü daha etkin kullanabilir. Rekabetçi otoriter rejimlerde hükümetler, yargı erkini kendilerine tabi kılmak için çabalarlar. Bunda başarılı olamadıkları durumlarda, yüksek mahkemeler hükümet politikalarını engelleyecek kararlar alabilirler. Medya, rekabetçi otoriter rejimlerde siyasal mücadelenin sürdürüldüğü önemli alanlardan bir diğeridir. Gazeteler, dergiler, radyo ve televizyonlar tamamen devlet kontrolünde olmasalar da, hükümetler tarafından çeşitli yöntemlerle kendilerine tabi kılınmaya çalışılmaktadır. Demokratik süreçlerin ve kurumların varlığına rağmen hükümetler siyasal iktidarın onlara sağladığı imkânları kullanarak rüşvet, baskı, polis gücü ve yargılama tehdidiyle muhalefeti etkisizleştirip koltuklarını sağlama alabilirler. Rusya, Ukrayna, Arnavutluk, Ermenistan, Peru, Meksika ve Malezya birçok diğer ülkenin yanı sıra öne çıkan rekabetçi otoriter rejimlerdir.

Seçimli otoriteryanizm kavramı, devlet başkanı ve hükümet üyelerinin belirlenmesi için çok partili seçimlerin yapıldığı, buna karşın mevcut iktidar dışında kimsenin başa geçemediği otoriter rejimleri tanımlamak için geliştirilmiş bir kavram (Schedler 2006). Bu rejimler parlamento, anayasa ve mahkemeler gibi liberal demokratik kurumlara sahip olmanın yanı sıra görece özerk medya ve sivil toplum kuruluşlarına da sahiptirler. Buna karşın, muhalefete yönelik yoğun hükümet baskısı ve seçim yolsuzlukları sonucu, demokratik süreçlerin ve kurumların işlemesi engellenmektedir. Muhalefetin seçimlere katılmasına ve propaganda yapmasına izin ve-

rilse bile, yaygın seçim mühendisliği uygulamaları aracılığıyla, iktidara gelmelerinin veya parlamentoda çoğunluğu oluşturmalarının önüne geçilmektedir. Rekabetçi otoriteryanizmden farklı olarak, seçimli otoriter rejimlerde sistem doğrudan manipüle edilmekte ve muhalefetin seçimler aracılığıyla iktidarı devirmesi neredeyse imkânsız görünmektedir. Buna karşın Schedler'in seçimli otoriter rejimlerle rekabetçi otoriter rejimler arasındaki sınırı biraz belirsiz çizdiğini belirtmeliyiz. Seçimli otoriter rejimlerde seçimlerin siyasal mücadelenin esas arenasını oluşturduğunu söylerken, Levitsky ve Way'in çalışmalarına referans veriyor. Bu tespit rekabetçi otoriter rejimler için doğru görünürken, Schedler'in seçimli otoriter olarak tanımladığı rejimler için geçerli görünmüyor. Örneğin Schedler'in seçimli otoriter rejimlere örnek olarak gösterdiği Mısır, Cezayir, Yemen, Tunus gibi Ortadoğu ülkelerinde seçimlerin siyaset için ifade ettiği anlam, Rusya, Ukrayna gibi rekabetçi rejimlerden çok farklı. Bu ülkelerde muhalefetin seçimle mevcut iktidarı devirme ihtimali ve beklentisi olmakla birlikte, seçimli otoriter rejimlerde böyle bir olasılıktan söz etmek mümkün değil.

Melez rejimler, rekabetçi otoriteryanizm, seçimli otoriteryanizm gibi sınıflandırma çabaları, otoriter rejimlere yönelik ilginin ve incelemelerin artmasına neden oldu. Bu çalışmalar, demokratikleşme paradigmasından sıyrılıp, otoriter rejimleri kendi özgüllükleriyle ele almak gibi bir amaçla yola çıkmışlardı. Buna karşın, demokratikleşme paradigmasının önemli sorunlarını otoriter rejim çalışmalarına taşımaktan da geri durmadılar. 2000'li yılların otoriter rejim çalışmaları, demokratikleşme okulunun daha önceki, liberalleşme emareleri gösteren bütün rejimleri demokrasi yoluna girmiş ve er geç demokratikleşecek rejimler olduğu görüşüne karşı çıkıyorlardı. Demokratikleşme çalışmalarını bu tutuma iten nedenlerden en önemlisi, demokrasinin gerçek anlamları ve toplumsal koşulları üzerine düşünmeyi terk ederek liberal demokrasinin şekilsel özelliklerine odaklanmalarıydı. Bunun sonucu olarak, piyasasını liberalleştirmeye ve sınırlı da olsa liberal demokratik kurumları işletmeye başlayan otoriter rejimlerin gerçekten demokratikleştikleri sanısına kapıldılar. Yeni otoriteryanizm çalışmaları, demokratikleşme okuluna karşı çıkarken, karşı çıktıkları bakış açısını üreten te-

mel varsayımları kabullenmekten geri durmadılar. Tıpkı demokratikleşme çalışmaları gibi, liberal demokratik süreçleri nirengi noktası olarak kabul edip, otoriter rejimleri buna göre değerlendirmeye ve sınıflandırmaya tabi tuttular. Bu çalışmalar otoriter yönetimler altında seçimlerin nasıl manipüle edildiklerini ve bu sayede nasıl farklı bir otoriter rejim çeşidinin oluştuğunu göstermeleri bakımından şüphesiz önemli katkılar yaptılar. Ne var ki bu bakış açısı, otoriteryanizmin nedenlerine ilişkin çok az şey söylediği gibi, otoriter siyaseti salt seçim süreçlerine indirgeyerek, otoriteryanizmin toplumsal dayanaklarını da araştırma gündeminin dışına itmiş oldu. Oysa iktidarın kamusal pratiklerine ve toplumsal anlamlarına yönelmek, otoriter rejimlerle ilgili daha fazla şey söyleyebilme imkânına sahiptir.

Siyasal iktidarın toplumsal işleyiş mekanizmalarını ve kamusal karar alma süreçlerine geleneksel katılım biçimlerini incelemek, ilk bakışta birbirinin aynısı gibi görünen otoriter rejimlerin insanların deneyimleri bakımından ne derece farklılaşabildiklerine ışık tutabilmektedir. Örneğin Lisa Weeden'in Yemen'de yürüttüğü etnografik çalışma, Yemen'in kamusal demokratik pratikler bakımından diğer Ortadoğu otoriter rejimlerine nazaran önemli farklılıklar içerdiğini gösteriyor (Weeden 2004; 2008). Temsili demokrasinin prosedürel özellikleri ölçü alındığında, Yemen'in diğer otoriter rejimlerden pek farkı yokmuş gibi görünüyor. Yemen'i 1978'den bu yana Ali Abdullah Salih yönetmekte ve seçimler, tam da yeni otoriteryanizm çalışmalarının gösterdiği gibi, muhalefete başa geçme şansı tanımıyor. Oysa Yemen'de geleneksel bir kamusal faaliyet olan "kat çiğneme"¹ toplantıları, demokrasinin önemli koşullarından biri olan siyaset üzerine kamusal tartışma, muhalefetin örgütlenmesi ve siyasal süreçlere katılımı bakımından önemli işlevler üstleniyor. Kat çiğnemek, Yemen'de yerel halk tarafından kamusal olarak icra edilen bir faaliyet. Türkiye'deki kahvehanelere benzer ortamlarda veya evlerde, genellikle erkekler tarafından topluca gerçekleştirilmektedir. İnsanlar bir yandan ağızlarına aldıkları kat yapraklarını çiğnerken bir yandan da siyasal, toplumsal, ekonomik konulara ilişkin

1. Kat, yaprakları keyif verici maddeler barındıran bir bitki türü.

münazaralar yürütürler. Bu toplantılara hükümet yetkilileri, muhalefet mensupları ve siyasal aktivistler ayrı ayrı veya bir arada katılabiliyorlar. Weeden'in gözlemlerine göre birçok önemli siyasal karar bu toplantılarda yürütülen hararetli tartışmalar sonucu alınıyor. Siyasal gruplar ve aktörler arasında ne gibi ittifakların oluşacağı, hükümetin uygulamaları karşısında ne gibi siyasal tutumlar benimseceği çoğunlukla bu toplantılarda yürütülen münazaralar sonucunda şekilleniyor. Örneğin muhalefet liderleri, hükümetin anayasal düzenlemeleri karşısında ne gibi bir strateji izleyeceklerini kat çığneme toplantılarında vatandaşlara sorarak belirleyebiliyorlar. Bu tartışmalar siyasal seçkinler ile vatandaşlar arasında belirli bir sorgulama/hesap verme mekanizması oluşturduğu gibi, canlı siyasal tartışmaları körükleyerek siyasal farkındalığı da artırıyor (Weeden 2008: 114). Temsili demokrasi anlayışını esas alırsak, Yemen'i dört başı mamur bir demokrasi olarak, hatta bir demokratik geçiş ülkesi olarak tanımlamak bile mümkün görünmüyor. Dahası, iktidara gelme süreçleri, muhalefete karşı yürütülen baskıcı siyaset dikkate alındığında, Yemen'i otoriter rejimlerin kusursuz bir örneği olarak sunmak pekâlâ mümkün. Oysa rejim çalışmalarının girmekten imtina ettikleri bir alana, siyasetin kamusal pratiklerine eğildiğimizde, karşımıza çok daha karmaşık bir tablo çıkıyor. Yemen'de rejim, her ne kadar iktidara gelme ve onu elinde tutma uygulamaları yönünden diğer otoriter rejimlerden farklı görünmese de, siyasetin yapılma tarzı ve toplumun bu sürece katılımı açısından kendine özgü demokratik bir kamusal siyaset içeriyor.

Yeni otoriteryanizm çalışmalarının eksiklerinin farkında olan Richard Snyder, seçimlerin rejimler üzerindeki etkisinin ancak seçim dışı faktörlerin analize dahil edilmesiyle aşılabileceği görüşünde. Snyder bunun için daha önceki otoriter rejim çalışmaları için merkezi önem taşıyan *Kim yönetiyor? Nasıl yönetiyor? Niçin yönetiyor? Ne süreyle yönetiyor?* sorularının tekrar sorulmasını öneriyor. Snyder'e göre bu soruların sorulması, yeni çalışmaların hem derinleşmesini hem de geçmiş çalışmaların birikimiyle zenginleşmesini sağlayacak (2006). Örneğin bu rejimlerin askeri oligarşik rejimler mi, personalist rejimler mi, yoksa geleneksel monarşiler mi oldukları, rejimleri ayakta tutan faktörlerin ve rejimlerin stratejile-

rini anlayabilmek için zorunludur. Ayrıca askeri rejimlerde, seçimlerin yönetim için oluşturduğu risk personalist rejimlere göre çok daha azdır. Şiddet aygıtının bütün gücünü ellerinde bulunduran askeri oligarşiler, seçimleri kaybetmeleri durumunda bile, 1990'da Burma'da, 1993'te Cezayir'de yaşandığı gibi iktidarı devretmeyebiliyorlar. Mısır'da Mübarek'in devrilmesinin ardından tanık olduğumuz süreç de, askerin konumunun seçimler üzerindeki etkisini göstermesi bakımından ilginç bir sınaıma imkânı sunmaktadır. Mübarek'in devrilmesinin ardından yönetimi devralan Yüksek Askeri Konsey, seçim süreci üzerinde doğrudan etkide bulunmuştu. Eski seçim kanununun değişip değişmemesi, siyasal partilerin hareket alanlarını belirleyen kanunların akıbeti Yüksek Askeri Konsey ile muhalefet hareketleri arasında süren pazarlık sonucu belli oldu. Buna karşın askerin rejim üzerindeki etkisinin Mısır'a göre oldukça sınırlı olduğu Tunus'ta seçim süreci çok daha sorunsuz atlatılabildi. Richard Snyder rejim çalışmalarında seçimlere odaklanmanın bir başka zafının, seçimlerin hiç yer almadığı otoriter rejimlerin kapalı otoriter rejimler olarak adlandırılarak araştırma gündeminin dışında tutulması olduğunu belirtiyor. Yeni otoriteryanizm çalışmaları bu rejimlerin tümünü bir başlık altında toplayarak aralarındaki farklılıkları gözardı ediyor. Örneğin Çin gibi post-totaliter bir rejimle Suudi Arabistan gibi teokratik monarşiler aynı kategoride ele alınabiliyor. Seçimleri merkeze almak, seçimli otoriter olsun kapalı otoriter olsun, rejimin karakteri sorusunu dışarıda bırakıyor.

Richard Snyder, yeni otoriteryanizm çalışmalarının eksikliklerini giderip otoriter rejimleri daha iyi anlayabilmek için, önceki otoriteryanizmin çalışmalarının önemseydiği fakat son zamanlarda ihmal edilen soruların tekrar sorulması gerektiği görüşünde. Bu soruların araştırma gündemine tekrar dahil edilmeleri kuşkusuz yeni otoriteryanizm çalışmalarını zenginleştirecektir. Fakat bu soruların nasıl bir perspektifle ele alındıkları da önemli. Snyder makalesinde bu soruları daha çok siyasal seçkinler ve rejimin kurumları bakımından ele alıyor. Gerek yeni otoriteryanizm çalışmaları gerek Snyder'in onları tadil etmek için önerdiği perspektif, açıkçası, aşmaya çalıştıkları 1990'ların demokratikleşme çalışmalarının bazı sorunlarını taşımaktan kurtulamıyor. Demokratikleşme çalışmaları, bilhassa O'Donnell

ve Schmitter'in *Transition From Authoritarian Rule*'da (Otoriter Yan Yönetimden Geçiş) çizdikleri, seçkinleri merkeze alan analizden çok etkilenmişti (1986). Bu çalışmalar rejimlerin akıbetini, seçkinler arası ayrışmalara ve seçkinlerin seçiliş biçimlerine göre analiz etmekteydi. Rejim çalışmaları da benzer bir yaklaşımı benimsedi. Rasyonel seçim kuramlarının artan popülerliği, rejim çalışmalarında kendine çeşitli uygulama alanları buldu. Kurumsalcı analizle, rasyonel seçim kuramlarının evliliği, araştırmacıları sınanabilir niceliksel analizlere yöneltti.² Fakat bu analiz düzeyi, siyasal rejimlerin toplumsal kaynaklarını, meşrulaştırma mekanizmalarını ve sembolik dünyalarını açıklamaktan çok uzak görünmektedir. Bu faktörler hesaba katılmadan yapılacak kurumsalcı analizler bize seçkinlerin motivasyonunu, kurumların neden öyle işlediklerini, rejimlerin sürekliliğini ve belki de en önemlisi rejimlerin toplum nezdinde nasıl algılandığını söyleyemeyecektir.

Ana akım rejim çalışmaları, Ortadoğu'da otoriter rejimlerin sürekliliğiyle ilgili çok az şey söylemektedir. Bunun nedenlerinden belki de en önemlisi, giriş bölümünde değindiğimiz gibi, Ortadoğu çalışmalarının karşılaştırmalı siyasetbilim içinde hak ettiği yere gelememiş olmasıdır. Buna karşın burada kuramsal sorunlara değinmeye çalışacağım. Rejim çalışmaları geçtiğimiz yirmi yılda, rejimlerin toplumsal kaynaklarını araştırmaktan vazgeçip, daha mikro ölçekli sorular sormaya başladı. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından sosyal bilimler daha çok faşizmin, totaliteryanizmin, diktatörlüklerin ve demokrasinin toplumsal koşullarını araştırmaya yönelik sorulara yönelmişti. 1970'lerde ise otoriter yönetimler diğer baskıcı rejimlerden ayrıştırılarak araştırma gündemini meşgul etmeye başladı. Juan Linz 1975'te yayımladığı ve rejim çalışmalarının elkitabı kabul edilen *Totaliter ve Otoriter Rejimler*'de rejimleri sınıflandırırken çoğulculuk, toplumsal mobilizasyon ve ideoloji gibi üç kriteri esas almaktaydı. Linz'in analiz düzeyi, siyasal rejimleri toplumla kurdukları ilişki temelinde değerlendiriyordu. Siyasal katılım, rejimin toplumsal temeli, meşrulaştırma söylemleri bu tanımda ön plana çıkıyordu. 1990'larda ise siyasal rejimler daha sınırlı bir çerçeve-

2. Rejim çalışmalarında dönemin bir bilançosu için bkz. Geddes 1999.

de incelenmeye başladı. Büyük toplumsal ve ekonomik yapıların analizi yerine araştırmacılar siyasal rejimlerin mikro ölçekli analizlerini geliştirmeye başladılar. Bu dönemin çalışmaları, yönetici seçkinler ve kurumsal yapılar üzerine odaklandılar. Bu şüphesiz değersiz bir çaba değildi. Askeri rejimler, tek parti rejimleri, personalist rejimler arasındaki farklılıklara dikkati çekerek siyasal rejimlere yönelik bakış açımızı zenginleştirdi. 2000'li yılların yeni otoriteryanizm çalışmaları ise, az önce tartıştığımız gibi, dikkatini ve mesaisini melez rejimlerin sınıflandırılmasına yöneltti.

Rejim çalışmalarındaki bu "ölçek küçültme" eğilimi Ortadoğu'daki otoriter rejimlerin direncini ve sürekliliğini anlamamıza yarayacak araçlar üretilmedi. Ortadoğu rejimlerini inceleyen araştırmacılar daha çok alan çalışmalarına ve belirli ülkeler özelinde açıklamalar geliştirmeye odaklandılar. Egemen karşılaştırmalı siyaset okullarının Ortadoğu'ya olan ilgisizliği ve kuramsal olarak nicel ve mikro ölçekli analizlere yönelmiş olmaları sebebiyle alan araştırmalarıyla aralarında iyi bir iletişim kurulamadı. Ortadoğu çalışmaları, ampirik ve tarihsel bilgi birikimini daha geniş ölçekte toplumsal bir teori inşasına tahvil edemedi.

Önceki bölümlerde incelediğimiz literatür, spesifik olarak odaklandıkları meselelerle ilgili önemli katkılar yapmış olsa da, maalesef rejim meselesini daha etraflı bir çerçevede ele almamıza yardımcı olacak teorik araçları geliştiremedi. Böyle bir teori inşası bu incelemenin vaatleri arasında olmamakla birlikte, şimdiye kadar yürüttüğümüz tartışmalar ışığında siyasal rejim meselesinin nasıl ele alınması gerektiği hususunda bir fikir egzersizi teşebbüsünde bulunmak istiyorum.

Rejimleri Toplumsal İktidar Perspektifinden Okumak

Bu çalışma gösterdi ki, siyasal rejim meselesi salt hukuki, kurumsal yapılara veya prosedürel süreçlere indirgenemez. Rejimleri salt bir yönetim biçimi, devlet aygıtı ile toplum arasında kurulan tek taraflı bir ilişki olarak görmek yanıltıcı olacaktır. Bunun yanında, otoriter rejimleri "ne olmadıkları" (demokrasi değil) üzerinden tarif edip

anlamlandırmaya çalışmak da, otoriter rejimlerin farklı toplumsal koşullarda büründükleri özgün halleri hafife almak demektir. Ben, ilk olarak, otoriter rejimleri bir toplumsal/siyasal iktidar meselesi olarak ele almanın doğru bir başlangıç olacağını düşünüyorum. Siyaseti toplumsal iktidar perspektifinden okumak bizleri son dönem rejim çalışmalarının içine sıkıştığı formalist bakış açısından kurtaracağı gibi, siyasetin toplumsal kaynaklarını bütün veçheleriyle ele alabilmemize de olanak tanıyacaktır. Siyaseti bir toplumsal mesele olarak okumak şüphesiz yeni bir girişim değil. Marksizmin çeşitli okulları ve 1950-60'ların yapısal işlevselci veya sistem teorileri, siyasal alanı hep toplumsal yapı, süreç ve mücadelelere bakarak okumaya çalışmışlardı. Bunlar içinde Marksist yaklaşımlar siyasal alanı, nihayetinde, altyapı-üstyapı ikiliği içinde ekonomik olanın belirlemciliğine terk ederken, sistem teorileri siyasetin özerkliğini, siyaseti toplumsal taleplerin bir yansımasına indirgeyerek yok etmişti. Oysa siyasal olanı bir toplumsal iktidar meselesi olarak görmek, hem toplumsal mücadeleyi hem iktidarın kurumsallaşmış tezahürlerini hem de iktidarın sembolik yeniden üretim mekanizmalarını bir arada düşünmemize olanak verebilir.

Bu noktada, Pierre Bourdieu ve Michael Mann'ın çalışmalarıyla gireceğimiz bir diyalogun, meselenin somutlaşmasına katkıda bulunacağını düşünüyorum. Her iki sosyal bilimci de toplumu iktidar perspektifinden ele alıp inceler. Bourdieu geliştirdiği alan (*field*) teorisiyle toplumsal olanı, çeşitli yapılandırılmış eğilimlerin (*habitus*) aralarındaki ilişkilerin oluşturduğu bir ağ olarak tanımlar. Bu eğilimlerin taşıyıcısı olan failer veya kurumlar farklı düzeyde sahip oldukları toplumsal sermaye birikimine göre diğer failer ve kurumlarla ilişkiye girerler. Toplum ekonomisi, kültür, bürokrasi, vb. çok sayıda alandan mürekkeptir. Toplumsal aktörler bu alanlarda, o alanda geçer akçe olan toplumsal sermaye birimini artırmaya çalışarak iktidar, statü ve güç elde etmek için uğraşırlar. Bir alan içinde sermayenin dağılımı, o alandaki iktidar hiyerarşisini gösterir (Swartz 1997: 117-20). Alan teorisi çeşitli uygulamalara imkân tanıyan esnek bir yaklaşımdır. Her alanın karakteri kendine mahsustur ve o alandaki aktörlerin oluşturdukları davranış örüntüleriyle yakından ilişkilidir. Yine her alanda bu davranış örüntüleri çeşitli düzeylerde

kurumsallaşma gösterebilir. Örneğin hukuk alanı, bu örüntülerin en fazla kurumsallaştığı alandır. Alan, Bourdieu sosyolojisinde toplumsal tahakkümün ve mücadelenin beşiği olarak kurgulanır. Fakat toplumsal aktörlerin alanda oluşmuş davranış örüntüleri tarafından yapılandırılmış eğilimleri alana hâkim olan tahakküm ilişkilerinin yeniden üretilmesini sağlar. Bu nedenle toplumsal eyleyiciler için alana hâkim olan yapısal sınırlardan kurtulmak imkânsız olmasa da oldukça güçtür.

Rasyonel seçim ve tarihsel kurumsalcı (*historical institutionalism*) analiz modellerinin varsayımlarıyla, alan teorisinin varsayımlarını kısaca karşılaştırmak, bu yaklaşımın daha iyi anlaşılabilmesi için faydalı olabilir. Örneğin rasyonel seçim temelli yaklaşımlar, genellenebilir modellere ulaşmak amacıyla toplumsal failer hakkında evrensel varsayımlarda bulunurlar. Toplumsal failerin eylemleri, çıkar maksimizasyonu varsayımıyla açıklanmaya çalışılır. Buna göre failer içinde bulundukları şartlarda çıkarlarını maksimuma yükselecek kararları güderler öncelikli olarak. Bu çıkarlar da ekseriyetle maddi temelde tanımlanır. Failerin sınırlılıkları ve öncelikleri, içinde bulundukları kurumsal bağlam tarafından belirlenecektir. Buna karşın tarihsel kurumsalcı yaklaşımlar, rasyonel seçim kuramının temel varsayımlarını kabullenmekle birlikte, çıkarlarını güden toplumsal eyleyiciyi, içinde bulunduğu tarihsel bağlamın kendisine sunduğu sınırlamaları ve öncelikleri dikkate alarak analiz etmeyi doğru bulur (Thelen 1999). Bu analiz biçimi salt rasyonel seçime dayanan modellemelere göre, tarihsel toplumsal bağlamı işin içine katması bakımından üstünlükler taşımakta ve gitgide daha fazla benimsenmektedir. Alan teorisi ise failerin seçimlerini salt tarihsel, toplumsal ve kurumsal sınırlılıklar içinde değerlendirmez. Failerin eylemleri bu faktörlerin de nasıl yorumlanacağını belirleyen yapılandırılmış eğilimler, yani kişilerin habitusları tarafından belirlenir (Bourdieu 1990: 52-53). Habitus hem mevcut davranış örüntüleri tarafından yapılandırılmıştır hem de toplumsal eylemin belirleyicisi olarak alanı yapılandırma ve yeniden üretme işlevi görür. Habitus hem kişisel hem de kolektif tarihin bir ürünü olarak kişilerin ve toplumsal kolektivitelerin eylemlerini yönlendirir (54).

Bourdieu, siyasal iktidarın kurumsallaşmış bir tezahürü olan devletin de bir alan şeklinde düşünülebileceği görüşündedir. Bourdieu düşüncesinde devlet, iktidar alanı içinde kurumsallaşmış bir bürokratik alan olarak ortaya çıkar (Wacquant 2004: 7; Bourdieu 1994). Buna göre devlet, farklı toplumsal sermaye biçimlerinin yoğunlaşma süreçlerinin bir sonucudur. Bu sermaye biçimlerini başlıca, fiziksel güç (şiddet araçları), ekonomik, kültürel ve sembolik sermaye oluşturur. Farklı sermayelerin bir mücadele sonucu yoğunlaşması ve bu farklı sermaye grupları arasındaki çekişmeler devlet alanına kimliğini kazandırmaktadır. Bu sürecin sonunda devlet alanı, kendine has devlet sermayesine kavuşur ve bu alan içindeki mücadele bu sermayeyi ele geçirmek üzere devam eder. Devlet sermayesine sahip olmak, fiziksel ve sembolik şiddet araçları üzerinde meşru bir tekel kurma hakkını beraberinde getirdiği için, bu sermayeyi ele geçiren veya kontrol eden grupların kendilerini yeniden üretme olanaklarını artırarak, onlara toplumsal mücadelede büyük avantaj sağlar. Bourdieu ve Passeron örneğin, üst sınıfların devlet sermayesi aracılığıyla eğitim alanını kontrol ederek, sınıfsal pozisyonlarını nasıl yeniden üretilip toplumsal hiyerarşiyi devam ettirdiklerini Fransa özelinde yaptığı incelemelerle göstermiştir (1990).

Alan teorisi siyasal iktidarı dinamik, yaratıcı, kısıtlayıcı, maddi ve sembolik anlamda kendini yeniden üretme mekanizmaları olan, toplumsal mücadelenin bir ürünü olarak görüyor. Bu bakış açısını rejim çalışmalarına yansıtmak, siyasal rejimleri oluşturan toplumsal süreçleri, bu sürece etki eden farklı toplumsal sermayelere farklı oranlarda sahip olan aktörlerin konumlarını ve devlet sermayesini elde etmek için girilen bu mücadele zarfında oluşan davranış örüntülerini, birbirleriyle ilişkili ve birbirini destekleyen süreçler olarak ele almamıza yardımcı olacaktır. Bu kuramsal yaklaşımda iktidarın kaynaklarını maddi ve kültürel-ideoloji şeklinde ayırma tutmak gereksizdir. Sembolik alan ideoloji kuramlarında olduğu gibi ne ekonomik altyapının bir tezahürü ne de salt iktidarın söylemlerine indirgenebilecek bir şeydir. Weeden'in gösterdiği gibi, sembolik alan, toplumsal aktörlerin eylemlerinin dil ve diğer sembolik sistemlerle etkileşimi sonucu oluşan bir anlam üretimi etkinliğinin sonucunda ortaya çıkar (2002). Bu sürece aktörlerin habitus-

ları, alanın sınırlayıcı örüntüleri ve mücadeleler damgasını vurur. Toplumdaki bütün gruplar kendi sembolik sermayelerini artırmaya çalışırlar. Yalnız devlet sermayesinin sahipleri, bu anlam üretimi süreçleri üzerinde daha fazla söz sahibidir. Örneğin, Mohammed Daadaoui'nin gösterdiği gibi, Fas rejimi, birçok toplumsal grup tarafından elde edilmeye çalışılan geleneksel dini sermayeyi, ritüeller, semboller ve söylemler aracılığıyla tekeline almış ve böylece kendi iktidarını, rakip gruplar karşısında, sembolik alanda pekiştirebilmiştir.

Alan teorisi, önceki bölümlerde incelediğimiz literatüre önemli katkılar sunabilir. Örneğin Ellen Lust Okar, Fas'ta muhalefetin rejimle bütünleşmesini yalnızca siyasal seçkinler perspektifinden değerlendirmiş ve rejimin kurumsal olarak oluşturduğu teşvik ve caydırma mekanizmaları sonucu, muhalefetin eski politikalarını terk edip rejimle uzlaşmaya gittiği sonucuna varmıştı. Oysa Mohammed Daadaoui bu sürecin, muhalefetin rejimle sembolik alanda yürüttüğü meşruiyet mücadelesinde başarıya ulaşamamasından kaynaklandığını göstermişti. Rejim geleneksel meşruiyet sembollerini tekeline alarak İslami muhalefetin söylemlerini etkisizleştirmişti. Her iki yazarın da tespitleri doğru olmakla birlikte, iktidarın kurumsal stratejileri ile kültürel stratejilerini birbirinden ayrı süreçler olarak ele almaları, gerçeğin kendilerine görünen yüzünün hikâyesini, gerçeğin tamamı gibi anlatmalarına neden olmuştur. Halbuki bunlar birbirlerinden ayrılacak süreçler değildir. İşin aslı, Fas'ta rejim bir yandan kurumsal düzenlemelerle muhalefeti saf dışı bırakmaya çalışırken, bir yandan da sembolik alanın kontrolüne yönelik politikalarından taviz vermiyordu. Çünkü bu düzenlemeleri yapma gücünü sembolik alandaki hâkimiyetinden devşiriyordu. Örneğin rejimin hangi İslamcı grupların seçimlere katılıp hangilerinin katılamayacağına dair kararı ancak sembolik alandaki hâkimiyeti sayesinde toplumun geniş kesimlerince meşru görülebilirdi. Kurumsal süreçleri alan teorisi ve habitus gibi kavramlarla incelemek iktidar stratejilerini çok boyutlu ve daha geniş perspektiften incelememize olanak verebilir. Çünkü bu sayede rejimlerin kurumsal stratejilerin, iktidar alanındaki diğer toplumsal sermaye biçimleriyle ve sürece etki eden aktörlerin eğilimleriyle birlikte ele almak mümkün olacaktır.

Alan teorisi, siyasal iktidarın çeşitli düzeylerde (askeri, siyasal, ekonomik, sembolik) kendini yeniden üretme mekanizmalarını incelemeye elvermesi nedeniyle, otoriter rejimlerin sürekliliğini anlamak için yardımcı olabilir. Bunun yanında rejim değişikliklerini incelemek için de elverişli bir teorik araç olarak görünmektedir. Bu değişiklik, otoriter bir rejimden demokratik bir rejime geçiş şeklinde olabileceği gibi, otoriteryanizmin bir türünden başka bir türüne geçiş şeklinde de olabilir. Örneğin, neoliberal dönemde otoriter rejimlerin geçirdikleri dönüşümü popülist otoriteryanizmden post-popülist otoriteryanizme geçiş olarak adlandırmıştık. Alan teorisi ile ekonomik alanda farklı sermaye sahipleri arasında yaşanan mücadelenin rejim üzerindeki etkilerini, rejimin bu süreçte oynadığı rolü ve rejimin diğer sermaye (şiddet, kültür vb.) türlerini kontrol ederek bu süreci nasıl meşrulaştırdığını inceleyebiliriz. Örneğin neoliberal ekonomik yapılanmanın şiddet aygıtı, hukuk sistemi ve eğitim sisteminde ne gibi değişikliklere neden olduğu, bunun rejim tarafından ne şekilde kotarıldığı böyle bir incelemenin konusu olabilir.

Önceki bölümlerde incelediğimiz, Stephen J. King'in çalışması, neoliberal yeniden yapılanma döneminde, rejimlerin farklı toplumsal koalisyonlarla yerlerini nasıl sağlama aldıklarını göstermişti. Rejimlerin geçirdikleri dönüşümleri, ekonomik değişim ve toplumsal koalisyonlar temelinde incelemek, rejimlerin toplumsal kökenlerini ortaya koyması bakımından faydalı bir yaklaşımdır. Ne var ki, toplumsal mücadeleyi ve değişimi seçkinler koalisyonlarını merkeze alarak incelemek, en az onlar kadar önemli başka faktörlerin gözardı edilmesine neden olacaktır. Koalisyon yaklaşımı yerine alan teorisini ikame etmek bu sorunu giderebilir. Koalisyon yaklaşımı, örneğin, ekonomik yeniden yapılanmanın ve piyasa ekonomisinin doğurduğu yeni tahakküm ve toplumsal kontrol biçimlerini anlamamız için uygun araçlara sahip değildir. Oysa piyasa ekonomisi, rejimler için yeni sınıf koalisyonlarının imkânlarını yaratmanın yanı sıra bir toplumsal kontrol işlevi de görmektedir. Kalkıncı sanayileşme döneminde korporatist örgütler içinde siyasallaşan köylülerin ve işçilerin oluşturdukları toplumsal gruplar neoliberal dönemde depolitize olmaya başlamışlardı. Bu durum neoliberal dönemde, çok daha dar bir toplumsal koalisyona dayanan siyasal rejimlere

karşı gelişebilecek olan toplumsal muhalefeti törpülemiştir. Piyasa ekonomisine geçiş, başlı başına yeni bir toplumsal kontrol tekniğini rejimlere sunmaktaydı belki ama rejimler için uzun vadede yıkıcı sonuçlar doğurabilecek gelişmelerin tohumlarını da içinde barındırıyordu. Neoliberal dönemde "kitlelerin depolitizasyonu" diye adlandırılan süreç belki de yeni bir siyasallık biçiminin habercisiydi. Bugün bu yeni siyasallığın, rejimler için ne denli büyük bir tehlike oluşturabileceğini Ortadoğu şehirlerinin meydanlarını dolduran kitlelerin öfkesinden anlayabiliyoruz. Koalisyon yaklaşımları, formel siyasetin stratejilerini ortaya koymakta önemli bir işlev görürken, ekonomik değişimin neden olduğu yeni tahakküm biçimlerini ve yeni toplumsal siyasallaşma hallerine kör kalmaktadır. Oysa iktisadi değişimin sosyolojik analizi, hem rejimlerin dayandığı siyasal koalisyonların toplumsal kökenlerinin hem de bu koalisyonlar etrafında oluşan yeni tahakküm ve siyasallaşma biçimlerinin analizine olanak tanımaktadır. Böylelikle, ekonomik alanda yaşanan dönüşümün ve bunun sonucu olarak devlet alanında yürütülen iktidar mücadelesinin sembolik mekanizmaları ve toplumsal muhalefetin yeni siyasallaşma biçimleri incelenebilir.

Bourdieu'nun teorisini, rejim çalışmaları içinde daha spesifik sorulara yöneltebilmek için Michael Mann'ın geliştirdiği bazı kavramsal araçlardan faydalanabiliriz. Örneğin devlet kapasitesini ve devlet sermayesini elinde bulunduranların toplumla kurdukları ilişkiyi anlayabilmek için yaygın iktidar, despotik iktidar ve altyapısal iktidar kavramlarını devreye sokabiliriz. Metodolojileri farklı olmakla birlikte, Mann da toplumu Bourdieu'ya benzer şekilde, çoklu, üst üste binen, birbirini kesen iktidar ağları olarak görüyor. Toplumsal iktidarın ideolojik, askeri, ekonomik ve siyasal olmak üzere başlıca dört kaynağın birbirleriyle etkileşimi sonucu ortaya çıktığını düşünüyor (Mann 1986). *Yaygın iktidar*, merkezi olmayan, birisi tarafından dikte edilmeyen, bilinçdışı uyulan bir iktidar türüdür. Yaygın iktidar bilinçaltı bir şekilde toplumsal gruplara nüfuz ederek kendine karşı koymanın faydasız olduğu hissini yaratmaktır. Mann yaygın iktidara en iyi örneğin kapitalist piyasa mekanizması olduğunu belirtiyor. *Despotik iktidar*, devlet seçkinlerinin toplumla herhangi bir müzakereye girmeden kararlarını şiddet kullanarak veya

şiddet kullanımı tehdidiyle dayatmalarını ifade ederken; *altyapısal iktidar*, siyasi kararların devletin topluma nüfuz etmesi sonucu zora başvurmadan uygulayabilme kapasitesini ifade ediyor (Mann 1984). Altyapısal iktidar kavramı, Bourdieu'nun kavramsallaştırmasında bilgi sermayesinin (*information capital*) devlet elinde birikmesi ve yoğunlaşmasıyla yakından ilgilidir (1994: 7). Günlük hayatla ilgili devletin kontrol ettiği bilgiler (nüfus, gelir, vergi, vb. istatistikler) ve dil, kültür, ekonomi alanında yaptığı düzenlemeler bilgi sermayesini oluşturuyor. Bu aslında Weberyen geleneğin sıklıkla üstünde durduğu bürokratikleşme sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıkıyor. Mann da, altyapısal iktidar sayesinde devletin modern dönemde vatandaşlara sormadan, belki onların haberleri bile olmaksızın, vergilendirme, emeklilik sistemi, sosyal hizmetler adına düzenlemeler yaptığını, haklarında geniş bir alanda bilgi toplayabildiğini belirttikten sonra bu, faaliyetler sayesinde modern devletin tarihte hiç olmadığı kadar hayatlarımıza nüfuz ettiğinin altını çiziyor. Altyapısal iktidar arttıkça devletin kural koyma, karar verme, düzenleme yapma kapasitesi artıyor. Michael Mann, modern öncesi bazı imparatorlukların gelişmiş altyapısal iktidarlara sahip olduklarını, fakat altyapısal iktidardaki esas gelişmenin modern çağda yakalandığı görüşünde. Buna göre, sanayileşmenin yol açtığı toplumsal gelişmeler altyapısal iktidarın gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Devletler ise, bu noktada oynadıkları rolle hem altyapısal iktidar tekniklerinin gelişmesine hem de altyapısal iktidarın devlet elinde tekelleşmesine neden olmuştur. Devlet içinde faaliyet alanlarına göre işbölümünün ve uzmanlaşmanın artması vergilendirme, eğitim, maliye, ordu gibi alanlarda daha etkin kontrolü beraberinde getirmiştir. Eğitim kurumlarının yaygınlaşması ve okuma yazma oranlarındaki hızlı artış, yazılı hukuk kurallarının yaygınlaşmasına ve birçok alanda ilişkilerin hukuk kuralları biçiminde kodlanmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca, devletin ulaşım ve iletişim alanında yaptığı yatırımlar, merkezi devletin gücünün ve mesajlarının ülkenin en ücra köşelerine kadar ulaşmasını sağlamıştır. Son olarak, para sisteminin gelişmesi ve ağırlık ve ölçülere getirilen standartlar, ürünlerin piyasada, devletin garanti altına aldığı mali değer ve standartlara göre alım satımına olanak tanımıştır. Mann'a göre bütün bu geliş-

meler, modern dönemde devletin altyapısal iktidarında meydana gelen muazzam artışın nedenleridir.

Michael Mann, siyasal rejimleri bu iktidar tanımlarına göre sınıflandırır. Buna göre, örneğin, demokratik devletler toplum karşısında yüksek düzeylerde, yaygın ve altyapısal iktidara sahiplerken despotik iktidarlar düşük düzeyde seyrederek. Bunun nedeni modern demokratik devletin despotik iktidarı uygulayacak şiddet araçlarından veya şiddet kullanma iradesinden yoksun olması değil, gelişmiş altyapısal iktidar teknikleri sayesinde topluma nüfuz edebilmesidir. Bu sayede devletler birçok uygulama ve düzenlemeyi şiddete başvurmadan topluma kabul ettirebilirler. Aslında Mann, demokrasilerde altyapısal iktidarın gelişimiyle despotik iktidarın gerileyişi arasında bir paralellik olduğunu varsayar. Devletin altyapısal iktidarı gelişip topluma nüfuz etme kapasitesi arttıkça, toplumun da devlete aynı oranda nüfuz etmesinin yolunun açıldığını belirtir. Toplumdaki güçlü gruplar (modern demokrasilerde kapitalist sınıf) bu sayede devlet üzerinde nüfuzunu artırabilmektedir. Bu süreci, Bourdieucu bir okumaya tabi tutarsak, ekonomik sermayeyi elinde bulunduran grupların, devlet sermayesini ele geçirme mücadelesinde diğerlerine üstünlük sağlayıp devlete nüfuz etmeleri şeklinde ifade edebiliriz. Mann, otoriter rejimlerde hem despotik iktidarın hem de altyapısal iktidarın yüksek olduğunu belirtiyor. Bu noktada, modern demokrasilerde altyapısal gücün yükselişine eşlik eden, despotik iktidarda meydana gelen düşüşün neden otoriter rejimlerde meydana gelmediği sorusu gündeme geliyor. Mann bu durumu, otoriter devletlerde despotik iktidarın daha kurumsallaşmış olmasına, bu sayede de, sivil toplumda mücadele yürüten grupların altyapısal iktidarın açtığı kanalları kullanarak devlete nüfuz etmesinin engellenmiş olmasına bağlıyor (1984: 116). Fakat otoriter rejimlerde devlet-toplum ilişkilerine baktığımızda, Mann'ın bu tespitinden şüphe etmemiz için geçerli sebeplerimiz olduğunu görüyoruz. Joel Migdal'ın sıklıkla altını çizdiği gibi, "Üçüncü Dünya" ülkelerinde devlet-toplum ilişkisini devletin toplumdan bağımsızlaşması şeklinde okumak mümkün değil. Migdal verdiği sayısız örnekle, devletin toplumdaki gruplar karşısında politikalarını nasıl sürekli değiştirmek zorunda kaldığını ve bu grupların bir anlamda devletin "altya-

pısal ve despotik iktidarını" zorlayarak taleplerini devlete dayattığını gösteriyor (2001). Devletin yapmak istediği düzenlemeler toplumsal gruplar tarafından kabul görmeyince, çoğu zaman devlet geri adım atmak ve toplumdaki güçlü grupların istediği şekilde hareket etmek zorunda kalıyor.

Altyapısal iktidar kavramı, Ortadoğu'da otoriteryanizm çalışmalarının bazı bulgularını daha iyi kavramamıza yardımcı olabilir. Örneğin şiddet aygıtının ve savaş hazırlıklarının rejimlerin sürekliliğinde oynadıkları rolü altyapısal iktidar kavramıyla yeniden okuyabiliriz. Eva Bellin, incelediğimiz çalışmalarında, şiddet aygıtının güçlü ve rejimlere bağlı olduğu hallerde, rejimlerin kolay kolay yıkılmayacaklarını öne sürmüştü. Volkar Perthes de, Suriye'de savaş hazırlıklarını inceleyerek, rejimin yarattığı sürekli seferberlik halinin militarist bir toplumsal kontrol mekanizmasına dönüştüğünü iddia etmişti. Eva Bellin, devletin askeri örgütlenmesini yalnızca kendi içinde ve rejimle kurduğu ilişki dolayımında ve despotik şiddet uygulama kapasitesi bağlamında ele almıştı. Oysa Volkar Perthes'in gösterdiği gibi askeri yapılanma toplum üzerinde başka mekanizmalarla da etkili olmaktadır. Gerçekte, rejimlerin militarizm sayesinde toplumu kontrol edebilmelerini sağlayan en önemli etken, askeri örgütlenmenin ve savaş hazırlıklarının, rejimlerin topluma nüfuz etme kapasitelerini artırıyor olmasıdır. Bu süreçler hem ekonomik alanla hem sembolik alanla hem de rejimin üzerinde egemenlik iddia ettiği devlet alanıyla yakından ilişkilidir. Şiddet aygıtı topluma nüfuz ederken, toplumsal aktörlerle (etnik, ekonomik, dini) çeşitli işbirliklerine gitmekte ve çoğu durumda da çıkar çatışmaları yaşanmaktadır. Bunun yanında, bu çalışmada incelenmemiş olmakla birlikte, bölgesel ve küresel aktörler de (devletler, silah şirketleri) orduların siyasetlerine etki edebilmektedir. Bu nedenle, askeri örgütlerin salt kurumsal analizleri, asker/siyaset/toplum ilişkisini anlamak için epey dar bir çerçeveye sunmaktadır.

Mann'ın kavramlarını Bourdieu'nun alan teorisi içinde kullanmak, otoriter rejimleri anlamak için daha yararlı olabilir. Otoriter rejimler, altyapısal iktidarın ve despotik iktidarın yaygın olduğu, otoriter karakterini ise toplumda sınırlı sayıda grubun bu iktidar yöntemlerinin kontrolü, denetlenmesi ve uygulanması süreçlerinde söz

sahibi olduğu rejimler olarak tanımlanabilir. Devlet sermayesi ne kadar sınırlı sayıda grubun elinde tekelleşirse devletlerin otoriter özelliklerinin o derece arttığını iddia edebiliriz. Bu bakış açısı yalnızca otoriter rejimleri değil, son otuz yıldır Batı demokrasilerinde gözlemlediğimiz otoriterleşme eğilimlerini anlamamıza da yardımcı olabilir. Neoliberal politikalar ve post-fordist üretim süreçlerinin işçi sınıfının bir aktör olarak siyasal alandaki etkinliğini azaltması sonucunda Batılı sosyal demokrasilerin de gitgide otoriter eğilimler sergilemeye başladıklarını söyleyebiliriz.

Mısır ve Suriye'de Rejimlerin Toplumsal Kaynakları

MISIR'DA Hüsnü Mübarek rejiminin kolaylıkla devrilebilmesi, buna karşın Suriye'de rejimin gücünü koruması ve isyanın büyük bir iç savaşa dönüşmesi incelenmeye değer bir durum. Bu iki ülkede rejimlerin yapısını ve toplumsal kaynaklarını incelemek otoriter rejimlerin ve Arap Baharı'nın geleceğine yönelik ipuçları verecektir. Bu bölümde, bir önceki bölümde geliştirmeye çalıştığım kavramsal araçları kullanarak Mısır ve Suriye rejimlerinin Arap Baharı karşısında farklılaşan serencamlarını bu iki otoriter rejimin örgütlenme biçimlerindeki, toplumsal sermayelerindeki ve toplumsal yapılarındaki farklılık temelinde izah etmeye çalışacağım.

Mısır ve Suriye 1958-61 yılları arasında Birleşik Arap Cumhuriyeti çatısı altında birleşmeye gidecek kadar siyasal olarak birbirine yakın iki ülkeydi. 1961 senesinde Suriye'de gerçekleşen bir darbe sonucu Suriye birlikten ayrıldığını ilan etti. 1971'de Hafız Esad'ın başa geçmesine kadar geçen on yıl içinde ordu içindeki farklı fraksiyonların gerçekleştirdiği üç darbe yaşandı. Bu süre zarfında Mısır'da Nasır yönetimi İsrail karşısında alınan yenilgilerin yarattığı itibar kaybı ve ekonomik sıkıntılarla mücadele ediyordu. 1960'larda Mısır ve Suriye birbirine benzeyen popülist otoriter rejimlerle yönetildiler. Nasır'ın ölümünün ardından 1970 yılında yerine Enver Sedat geçti. Aynı yıl Suriye'de gerçekleşen bir darbe Hafız Esad'ı iktidara taşıyacaktı. Enver Sedat ve Hafız Esad Mısır ve Suriye'nin farklılaşan rejimlerinin mimarları oldular.

1970'lerde her iki ülkede yaşanan dönüşüm Mısır ve Suriye rejimlerinin geleceği için bir patika bağımlılığı oluşturdu. Sedat ve Esad'ın reformları siyasal iktidar ve rejim kurumları arasındaki ilişkinin niteliğini değiştirdiği gibi, rejimin toplumla kurduğu ilişkiyi de dönüştürdü. Enver Sedat Camp David Sözleşmesi'yle ülkesinin yörüngesini Batı kampına çevirmiş, Sovyetler'den uzaklaşmıştı. Buna karşın Hafız Esad Sovyetler Birliği'nin sadık bir müttefiki olmayı sürdürdü. Sedat yalnızca Mısır'ın uluslararası ittifaktaki konumunu köklü bir değişikliğe uğratmadı, Nasır döneminde oluşturulan korporatist ekonomik örgütlenme modelinden de vazgeçerek ekonomiyi liberalleştirmeye başladı. Öte yandan Hafız Esad rejimle Suriye toplumu arasında Baas partisinin merkezinde yer aldığı korporatist bir bütünleşme siyaseti gütmeye başladı.

Enver Sedat ülkesini dünya sistemiyle bütünleştirmeye çabalar-ken Mısır'da rejimin kaynaklarını köklü bir değişikliğe uğratacak reformlar gerçekleştirdi. Nasır döneminde rejim devlet sektörü etrafında örgütlenmiş bir ekonomiye dayanıyordu. Bir başka deyişle, siyasal sermaye ile ekonomik sermaye siyasal sermayenin egemenliği altında bütünleşmişti. Nasır'ın popülist otoriter rejimi toplumsal olarak köylü ve işçileri kendisine taban olarak seçmişti. Sedat'ın başlattığı ekonomik liberalleşme programı bu ittifakı bozdu. Kamu kuruluşlarının ve ihracat tekellerinin özelleştirilmesi özel sermaye kesimini güçlendirdi. Yalnız ekonomik kaynakların nasıl dağıtılacağı yine rejimin kararına bağlıydı. Köylü-işçi ittifakını kaybeden rejim özelleştirmeler yoluyla kendine bağımlı kapitalist bir sınıf oluşturdu. Kapitalist sınıf rejimin sağladığı kaynakları kullanarak geliştirse de zaman içinde dünya ekonomisiyle bütünleşerek rejimin siyasal sermayesine daha az bağımlı hale geldi. Rejim ve sermaye arasında kurulan bu yeni ittifak, haliyle öncekine göre çok daha sınırlı bir toplumsal tabana hitap ediyordu. Giderek yoksullaşan ve önceki dönemdeki kazanımlarını yitiren Mısır toplumu gitgide rejime yabancılaştı ve Tahrir'i oluşturacak öfkeyi biriktirmeye başladı.

Sedat'ın gerçekleştirdiği ikinci büyük reform orduyu depolitize etmektir. Bu yıllarda, Mısır'da iktidarın askeri kaynağı önemli bir dönüşüm geçirdi. Önceki dönemde ordu rejimle tamamen bütünleşmiş bir görüntü sergiliyordu. Nasır'ın 1952 yılında kansız bir dar-

beyle başa geçmesinin ardından kurulan bütün hükümetlerde önemli pozisyonların çoğunu asker kökenli kimseler doldurdu (Baker 1978: 48-49). Buna bağlı olarak bürokratik alanda askerlerin ağırlığı gitgide arttı. Ordu yönetimi Nasır'ın güvendiği yakın arkadaşlarından oluşturulmuştu. Ayrıca ordunun büyük kısmını oluşturan alt düzey subaylar ve erler köylü-işçi ittifakının parçası kırsal bölgelerden gelmekteydiler. Bu sayede ordunun rejim içindeki artan rolü Nasır iktidarına bir tehdit oluşturmuyor, aksine Nasır rejimine çok önemli bir destek sağlıyordu. İsrail'le yapılan savaşlar ve Nasır'ın bir komutan olarak karizması bu bütünleşmeyi güçlendirdi. Nasır döneminde siyasal sermaye ile askeri sermaye arasındaki bu bütünleşme rejimin despotik ve altyapısal iktidarının hızla güçlenmesine ve toplumu kontrol etmesine yol açtı. Sedat'ın rejimin dayandığı toplumsal tabanı değiştirme arzusunun önündeki en önemli engellerden biri ordu olabilirdi. Nasır dönemindeki ordu, rejim bütünleşmesi çok kolay rejimin aleyhine dönüp Sedat'ı devirebilirdi. Sedat ekonomik liberalleşmeye paralel olarak orduyu siyasetten arındırmaya yönelik reformları tedrici bir şekilde uygulamaya başladı. Önce ordu içinde kendisini destekleyen kişileri diğerlerinden ayırıştırarak bir bölünme yarattı ve kendisini destekleyen subayların ordu içinde yükselmelerini sağladı. Ardından aşama aşama ordunun siyasal etkinliğini azalttı (Hinnebusch 1985).

Mısır ordusunu rejimden özerkleştiren iki önemli gelişme daha yaşandı. 1978 Camp David Sözleşmesi'yle başlayan yeni süreçte Mısır ordusu ile ABD ordusu arasında mali yardımı da kapsayan stratejik bir ortaklık gelişti. Bu sayede Mısır ordusu rejimden görece bağımsız uluslararası bir aktör konumu elde etti. Ancak artan oranda ABD askeri yardımına ve teknolojisine bağımlı hale geldi. Mısır'da ordunun özerkliğini sağlayan çok önemli bir başka unsur ordunun 1980'lerden itibaren ülke ekonomisinin büyük kısmını kontrol eden devasa bir ekonomik aktör haline gelmesiydi. Birçok gözlemciye göre Mısır ordusu ekonominin %15 ila %40'ını elinde bulunduruyor (Said 2012: 402).

Suriye'de ise Hafız Esad, Sedat'ın tam aksi istikamette reformlar yapıyordu. Ekonomi tamamen devlet güdümündeydi. Devlet sektörü korporatist bir yapı içinde toplumu rejimle bütünleştirmeyi amaç-

lıyordu. Bu amaçla, Baas partisi ülke genelinde rejime bağlı bir patronaj makinesi gibi çalıştı. Parti mensubu olmak ekonomik kaynaklara ulaşmanın en kestirme yolu olmuştu. Etnik, mezhepsel ve sınıfsal olarak çokça bölünmüş Suriye toplumu bu yapı içinde görece bir bütünlük kazandı. 1980'lerde artan ekonomik zorluklar, rejimi ekonomik reforma zorlamaya başladı. Suriye'de ekonomik liberalleşme Mısır'ın aksine çok ihtiyatlı ve rejimin sıhhatine asla zarar vermeyecek bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışıldı. Ekonomik liberalleşmenin çok daha sathi olmasının yanı sıra, Suriye'de rejim hiçbir zaman dünya sistemiyle entegrasyon amacı taşımadı. Bu nedenle Suriye'de özel sermaye, Mısır'ın aksine, uluslararası kapitalizmle bütünleşemedi ve rejimin siyasal sermayesine bağımlı kaldı.

1980'lerin ortalarından itibaren Suriye'de rejim özelleştirmeler ve ihracat lisansları aracılığıyla özel sermayeyi desteklemeye başladı. Şam ve Halep gibi büyük şehirlerde devlete göbekten bağlı bir iş çevresi gelişmeye başladı. Bankacılık ve finans sektörü 2000'li yıllarda Beşar Esad'ın liberal ekonomik reformlarına kadar devlet kontrolünde kalmaya devam etti ve dışa açılmadı. Bu nedenle, Mısır'ın aksine özel sermaye finansman bakımından da devlete bağımlı kaldı. Bassam Haddad'a göre rejim ile özel sermaye arasında kurulan bu çok yakın ilişki Suriye'de post-popülist otoriteryanizmin en önemli dayanağını oluşturdu (Haddad 2012). Rejimin yürüttüğü strateji özel sermayenin siyasal sermayeden bağımsızlaşmasını ve alternatif bir güç merkezi oluşturmasını önledi. Oysa Mısır'da ekonominin dışa açılması, yurtdışı bağlantılı, rejimden özerk bir sermaye kesiminin oluşmasına imkân tanımıştı. Müslüman Kardeşler gibi muhalif toplumsal hareketlere yakın işadamları da bu süreç içinde önemli sermaye birikimi yaptılar. Rejimle kurduğu yakın ilişkiler sayesinde muazzam ekonomik güce ulaşan Naguib Saviris gibi işadamları, sahip oldukları bu özerklik sayesinde Mübarek'i kolaylıkla yüzüstü bırakabildiler. Buna karşın Suriye'de iş çevrelerinin önemli bir bölümü kaderlerinin rejimin kaderiyle bir olduğunu bildiklerinden rejime destek vermeyi sürdürdüler.

Enver Sedat'ın başlattığı, Hüsnü Mübarek'in de kısa süreli bir duraklama döneminin ardından 1990'larda radikal bir şekilde sürdürdüğü ekonomi politikaları Mısır'da rejimin ekonomik sermaye-

sini zayıflatırken, Hafız Esad'ın korporatist politikaları ve temkinli liberalleşme açılımı rejimin ekonomik sermayesini güçlendirdi, özel sermayeyi de rejime güdümlü kıldı.

Enver Sedat, Mısır'da rejimin sıhhatini ordunun siyasetten uzaklaştırılmasında bulmuştu. Hafız Esad ise bunun tam aksine orduyu rejimle iç içe geçecek şekilde yeniden düzenledi. Aslında Suriye ordusunun siyasete karışma sicili Mısır ordusuna kıyasla oldukça kabarıktı. Bunun için öncelikle ordunun rejime tabi kılınması gerekiyordu. Esad ordunun en üst kademesini çoğunluğu kendi ailesine mensup ve sadakatlerinden emin olduğu Alevi komutanlara emanet etti. Orta kademeli komutanlar ise kıdemli Baas partisi mensuplarından oluştu. Bu komutanların çoğu Sünni kökenli kişiler ve orduyla parti arasındaki iletişimi ve işbölümünü koordine ediyorlar. Toplumun her kesiminden gelen alt kademe subaylar ise ordu ile toplum arasında ilişki kuruyorlar (Hinnebusch 1985: 160-2). Suriye'de ordu siyasal bir aktör olarak temayüz etmekle birlikte rejimle ordu arasında kurulan karmaşık ilişkiler ağı sayesinde hiçbir zaman eski özerkliğine kavuşamadı. Ordu, parti ve rejim kaderleri birbirine bağlı bir yapı olarak gelişti. Bu yapı zorunlu askerlik hizmeti ve sağladığı patronaj imkânlarıyla topluma uzandı ve rejimle toplum arasında bütünleştirici bir rol de oynadı.

Gerek Mısır'da gerekse Suriye'de despotik ve altyapısal iktidar unsurları bakımından çok güçlü rejimler inşa edildi. Ancak Jason Brownlee'nin (2005) belirttiği gibi rejimlerin ayaklanmaları bastırabilmeleri için yalnızca yüksek askeri kapasiteye sahip olmaları yeterli değildir. Rejim içinde, isyan hareketinin şiddet kullanılarak bastırılmasına yönelik bir iradenin oluşması gerekir. Ordunun rejimden bağımsızlaştığı hallerde bu iradenin ortaya koyulması zorlaşmaktadır. Büyük toplumsal isyan hareketleri karşısında ordu toplumu karşısına almak yerine rejimi gözden çıkarmayı ve rejimin devrilmesinin ardından gücünü tekrar konsolide etmeyi seçecektir. Mısır'da ordunun rejimden özerkleşmesi despotik iktidar uygulama iradesini rejimin kontrolünden çıkardı. Bu nedenle ordu Hüsnü Mübarek'i korumak için tankları Tahrir meydanına sürmedi. Ancak aynı Mısır ordusu 2013 askeri darbesinin ardından darbe karşıtı protestoları kanlı bir şekilde bastırdı. Buna karşın Suriye'de ordu ve re-

jim bütünleştigiinden rejim başından itibaren isyancılara yüksek düzeyde şiddet uygulayabildi.

Mısır ve Suriye'de devlet toplum ilişkisinin ve siyasal kurumlarının 1970'lerden itibaren geçirdikleri dönüşüm, bugün rejimlerin Arap Baharı karşısında farklılaşan tutumlarının belirleyicisi oldu. Mısır'da korporatizmin terk edilmesi, özel sermaye ve İslamcı muhalefetin gelişmesine imkân tanıdı. Müslüman Kardeşler rejimin sosyal politika alanından çekilmesinin yarattığı boşluğu doldurarak sivil toplumda güçlendi. Sermaye kesimi ise uzun müddet devlete bağımlı bir şekilde gelişti ve kazanımlarını korumak için rejime destek verdi. Ancak halk isyanı rejimin temellerini sarsmaya başlayınca, isyanın kontrolden çıkıp kendi çıkarlarına zarar vermesinden korkan sermaye kesimi Mübarek'e yönetimden çekil çağrısı yapmaya başladı. İsyanın başlamasıyla Mısır'ın tamamına yayılan grev dalgası sermaye birikimi için büyük bir tehdit oluşturdu. Sermayenin Mübarek'i terk etmesinde ordunun Mübarek'e sırt dönmesinin de etkisi büyüktü. 1980'lerden bu yana kendisi ekonomik bir aktör haline gelen ve Mısır ekonomisinin büyük bir kısmını kontrol eden ordunun sermaye birikiminin temellerini sarsacak gelişmelere izin vermeyeceği herhalde Mısır iş çevrelerinin de malumuydu. Bu yüzden askeri yönetim sermayeyi korkutacak bir şey değildi. Gerçekten de Mübarek'in devrilmesinin ardından yönetimi ele geçiren ordu ilk olarak grevleri yasakladı ve isyanı devam ettiren yüzlerce işçiyi tutukladı.

Suriye'deyse iş çevreleri rejimle kader birliği içinde olduğundan rejim ekonomik sermayesini koruyabildi. Suriye'de ekonomik liberalleşme sermaye kesiminin devletten özerklik kazanmasını sağlayacak mertebeye henüz ulaşmadı. Mısır'da 1990'larda hız kazanan neoliberalizasyon dalgası Suriye'de ancak 2005'te hızını almıştı. İkinci olarak, Suriye sermayesinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesi Mısır'a göre çok düşük düzeydeydi. Bu nedenle sermayenin kadere tamamen ülke içi gelişmelere bağlı kaldı. Ordunun üst ve orta kademeleri rejimle bütünlük içinde olduğundan isyan karşısında rejimi terk etmedi. Süreç ilerledikçe ordu içinden kopmalar yaşandıysa da bunlar henüz büyük bir bölünme yaratacak ölçüye ulaşmadı.

Mısır'da post-popülist dönemde rejim, devlet güdümlü sermaye ve ordu arasında kurulan esnek ittifak neoliberal geçiş dönemini rejimin ve sermaye kesiminin sağ salım atlatmasını sağladı. Ancak iktidar koalisyonundaki bu esneklik ve sermayenin ve ordunun zaman içinde rejimden özerkleşmesi halk isyanı karşısında Mübarek'in kolayca saf dışı bırakılmasına yol açtı. Buna karşın Suriye'de Hafız Esad döneminde oluşturulan katı ittifak rejimin kendini sürdürebilmesini sağladı.

Buraya kadar daha çok Mısır ve Suriye'de rejimlerin halk isyanı karşısındaki konumlarını rejim kurumları ve onların toplumla kurdukları ilişki bağlamında yorumlamaya çalıştım. Rejimlerin toplumsal hareketler karşısındaki tutumları yalnızca kendi toplumsal kaynakları ve kapasiteleri tarafından belirlenmez. Toplumsal hareketin bütünlüğü, örgütlülüğü, ideolojisi ve isyanı sürdürebilme kapasitesi rejimleri oluşturan iktidar koalisyonunun kararlarını etkiler. Siyasal alanda hareket eden bütün aktörler kendilerinin ve rakip siyasal aktörlerin toplumsal sermayelerini tarihsel olarak yapılandırılmış habituslarının süzgecinden geçirerek strateji belirlerler. Mısır ve Suriye'de rejim aktörlerinin habituslarını burada çözümleyemsek de isyan hareketinin içinde olduğu toplumsal yapının isyan hareketine getirdiği kısıtlara ve rejim stratejisine olan etkisine yönelik bazı tespitler yapabiliriz. Mısır ve Suriye'de isyan hareketinin olduğu toplumsal yapı rejimlerin davranışlarını ve isyan hareketinin akıbetini belirlemede çok etkili oldu. Mısır'da toplum, parçalı ve birbirinden kısmen özerkleşmiş iktidar blokunun aksine görece homojen bir yapıya sahip. Buna karşın Suriye'de rejim yekpare bir görüntü verirken toplum mezhepsel ve etnik olarak oldukça heterojen ve bölünmüş durumda. İki ülkede farklılaşan toplumsal durum isyan hareketinin rejim karşısındaki bütünlüğü ve rejim stratejisi açısından belirleyici oldu.

Mısır'da halk isyanı geniş toplumsal kesimleri rejime karşı seferber edebildi. İsyen hareketinin liberal, seküler, sosyalist ve İslamcı grupları barındırdığı bir gerçektir. Ancak bu farklı gruplar birbirlerine karşı köktenci bir tehdit oluşturmuyorlardı. İsyen hareketi rejimin devrilmesi konusunda hem fikirdi ve yekvücut bir şekilde hedefe odaklanabildi. İsyancılar arasındaki hedef birliği rejimin is-

yan hareketini bölmesine engel oldu. Ancak Hüsnü Mübarek'i deviren toplumsal hareket içindeki ideolojik ve sınıfsal bölünmeler devrimin ardından derinleşerek Mısır toplumunu hızlı bir kutuplaşmaya götürdü.

Suriye'de ise Alevi ve Sünni nüfus arasında rejimin ve isyancı grupların çok kolay manipüle edebilecekleri tarihsel sorunlar vardı. Suriye'de rejimin üst noktaları uzun zamandır Alevi toplumundan kimselerin elindeydi. Buna karşın mezhepsel farklılıklar büyük sorun oluşturmamıştı. Suriye'de rejim kendini seküler olarak tanımlıyor ve farklı din ve mezheplere karşı tarafsız bir politika izlemeye özen gösteriyordu. Şam, Halep gibi şehirlerde Sünni burjuvazi rejimle iyi ilişkiler geliştirmişti. Alevi toplumu sosyo-ekonomik olarak Sünni toplumundan daha iyi bir konumda değildi. Buna karşın ülkede Sünni-Alevi çatışmasının yaşanması için birçok neden mevcuttu. Hama katliamından bu yana rejim ile Sünni toplum arasında gerilim yaşanıyordu. Rejimin üst kademelerinin Alevilerden oluşması bu tür iktidar çatışmalarının mezhepsel bir görünüm alması için yeterliydi.

Suriye'de isyan Dera kentinde başladığında birçok gözlemci bunu şaşkınlıkla karşıladı. Dera uzun yıllar Baas partisinin en güçlü olduğu yerlerden biriydi. Neoliberal reformlar neticesinde devlet desteklerinin azalması, kuraklık sonucu tarımsal üretimde meydana gelen düşüşler ve 2005'te Suriye'nin Lübnan'dan çekilmesinin ardından iş imkânlarının azalması rejime olan desteğin azalmasına yol açmıştı. Bu sırada bölgede Selefi gruplar güçlenmeye başladı. Banyas'ta gösteriler okullarda peçe takmanın yasaklanması üzerine patlak verdi. Lazkiye'de ise gösteriler rejimle organik bağları bulunduğu öne sürülen mafya benzeri Şehibba örgütüne karşı başladı (Hinnebusch 2012: 107). İsyancılar hızla Sünni nüfusun ağırlıkta olduğu Hama'ya ve mezhepsel olarak en karışık şehirlerden biri olan Humus'a sıçradı.

İsyan ilk başlarda sınıfsal ve mezhepsel olarak çok farklı toplumsal kesimlerden destek gördü. Neoliberalizm toplumun küçük bir bölümü hariç geneline zarar vermişti. Rejim Beşar Esad'ın başa geçtiğinde verdiği vaatlere rağmen otoriter özelliklerinden hiçbir şey kaybetmemişti. Kentli Sünni kesimin yanında ülkedeki gayri-

müslimler ve Aleviler de isyana destek verdiler. Suriye isyanında İslamcı grupların önplana çıkması Alevi ve hristiyan kesimi gitgide isyandan kopardı. Rejim isyana şiddetle mukabele ettikçe İslamcı gruplar "Suriye Baharı"nı Alevi rejime karşı İslami cihat havasına büründürmeye başladılar. Türkiye'nin başını çektiği uluslararası koalisyon rejimin kolayca yıkılacağı yanlış hesabı üzerine Suriye muhalefetini örgütleme işine koyuldu. Suriye Ulusal Konseyi ve ona bağlı Özgür Suriye Ordusu Türkiye'de kuruldu. ABD, Katar, Suudi Arabistan ve Türkiye'nin öncülük ettiği koalisyon Suriye'de muhalefetin silahlandırılmasında başrolü üstlendiler. Hükümetler nezdinde resmi olarak kabul edilmese de uluslararası basın Türkiye üzerinden Suriye muhalefetine yapılan silah ve mühimmat sevkiyatını defalarca belgeledi. *New York Times*'ın 24 Mart 2013 tarihli haberine göre 2012-13 yılları arasında Ürdün, Suudi Arabistan ve Katar'a ait 160 askeri kargo uçağı Ankara Esenboğa havalimanına iniş yaptı. Bu uçakların taşıdıkları takribi 3.500 ton askeri mühimmatın Türkiye üzerinden Özgür Suriye Ordusu'na teslim edildiği kaydedildi. Türkiye-Suriye sınırındaki askeri hareketlilik bölgedeki gazeteciler tarafından birçok kez haberleştirildi (*The Washington Post*, 15 Mayıs 2012; 21 Haziran 2013; *The New York Times*, 24 Mart 2013; 12 Ağustos 2013; Reuters, 25 Ağustos 2013). Rejimin kolayca yıkılmayacağı anlaşılınca bu kez Suudi Arabistan destekli radikal cihatçı gruplar Türkiye ve Ürdün üzerinden Suriye'ye geçmeye başladı. Radikal İslamcıların rejime karşı savaşta önplana geçmeleri Alevi ve hristiyanları olduğu kadar kentli seküler kesimleri de rejime yakınlaştırdı. Radikal unsurların her fırsatta kendilerinden olmayan kesimleri kâfirlikle suçlaması, tehdit etmesi ve medyaya yansıyan vahşet görüntüleri Alevilerin ve seküler kesimlerin ehveni şerdir diyerek rejime destek vermesine yol açtı.

Suriye'de muhalefet dışarıdan bakanlar için koyu İslamcı bir renge bürünmüş gibi görünse de kendi içinde bir bütünlük oluşturmamıştı. 2013 yılı itibarıyla Suriye genelinde toplamda yüz bine yakın savaşçıyı barındıran binin üzerinde silahlı grup olduğu tahmin ediliyor. Bu grupların büyük kısmı rejimin şiddetine maruz kalarak silahlanan yerel unsurlardan oluşuyor. Silahlı grupların çoğu İslamcı bir söylemle kendilerini tanımlasalar da siyasal konularda araların-

da pek az ideolojik bütünlük bulunuyor. Buna karşın, kuzey bölgelerde gitgide güç kazanana El-Kaide bağlantılı el-Nusra Cephesi ve Irak Şam İslam Devleti gibi örgütler savaş tecrübeleri ve operasyonel üstünlükleri nedeniyle diğer gruplar üzerinde hegemonya kurmaya başladılar.

İngiltere merkezli Suriye İnsan Hakları Gözlem Grubu'nun yayımladığı rapora göre Suriye'de, isyanın başladığı Mart 2011'den 2013 Eylülü'ne kadar geçen sürede çatışmalarda 110 binin üzerinde insan yaşamını yitirdi. Rapora göre yaşamını yitirenlerin 40.146'sı sivil, 21.850'si direnişçi, 45.487'si ise rejim yanlısı asker ve milislerden oluşuyor (*Huffington Post*, 1 Eylül 2013). Birleşmiş Milletler verilerine göre 2 milyonu aşkın Suriyeli komşu ülkelere göç etmiş durumda. Uluslararası gözlemciler 15 bin dolayında doktorun ülkeyi terk ettiğini bildiriyor. Gözlemciler Suriye'yi büyük sağlık risklerinin beklediğine dair uyarılar yapıyor. İç savaşın yarattığı insani ve maddi yıkım korkunç boyutlara ulaşmışken bu savaşın hiçbir kazananının olmayacağını anlaşılmaması gerekiyor. Suriye için belki tek çıkış yolu rejim ve muhalefet üzerinde baskı kurabilecek Rusya, İran ve ABD'nin merkezini oluşturduğu geniş bir uluslararası koalisyonun iç savaşın taraflarını ateşkese zorlaması ve iki tarafın ılımlı unsurlarını siyasal müzakere masasına oturtması gibi görünüyor. Aksi halde iç savaş yalnızca Suriye'yi tüketmekle kalmayıp bölgeyi onlarca yıl sürebilecek bir mezhepler savaşına sürükleyebilir.

Mısır'ın Çalınan Devrimi

25 Ocak 2011 devrimi sonrası Mısır'ın savrulduğu toplumsal kutuplaşma ve 3 Temmuz 2013 askeri darbesi, toplumsal devrimler ve demokratik geçişin zorlukları üzerine önemli dersler barındırıyor. Ülkenin ilk seçilmiş cumhurbaşkanının henüz birinci senesini doldurmamışken bir askeri darbeyle devrilmesi otoriter rejimlerden çıkışın ve demokratik bir siyasal düzen inşasının hiç de kolay olmadığını gösteriyor. Buna karşın demokratik devrimlerin uzun ve sancılı dönemler olduklarını hatırlatmakta yarar var. Muhammed Mursi yönetiminin otoriter eğilimlerinin ve kötüleşen ekonomik koşulların harekete geçirdiği Müslüman Kardeşler karşıtı büyük toplumsal

seferberlik de, askeri darbe karşıtlarının barışçıl direnişi de Mısır halkının demokrasiye sahip çıkmadaki kararlılığının işaretleri.

Mısır'da devrim sonrasında siyasal aktörlerin en büyük hatası Tahrir'in taleplerini formel siyaset alanına taşıyamamalarıydı. Hüsnü Mübarek'in devrilmesinin ardından yönetime el koyan Yüksek Askeri Konsey ülkede düzeni hızlıca restore etmek niyetindeydi. Ancak devrim sonrası dönemde artık eskiye dönüş mümkün değildi. Konsey seçimler yapıp sivil bir hükümet oluşturuluncaya değin yönetimde kalacağını ilan etmişti. Seçimlere kadar olan süre zarfında ordunun karşısında Mısır'daki en organize sivil toplum gücü olan Müslüman Kardeşler önplana çıktı. Müslüman Kardeşler Tahrir'de oluşan toplumsal enerjiyi arkasına alıp orduyu yönetimden çekilmeye zorlamak yerine kendisini orduya meşru bir siyasal aktör olarak kabul ettirmek istedi.

Mübarek'in devrilmesinin ardından ordu ve Müslüman Kardeşler eylemcilere gösterilere son verme ve normalleşme çağrılarını yapmaya başladılar. Yüksek Askeri Konsey ekonominin daha fazla zarar görmemesi için protestoculardan ve sendikalardan eylemlerine son vermelerini istedi. Konsey'in bu çağrısını takiben, iktisadi hayatta zarar verici nitelikte toplantı, gösteri ve grevleri yasaklayan ve yasaklara uymayanlar için bir yıl hapis cezası öngören bir yasa çıkarıldı. Müslüman Kardeşler sözcüsü Essam El Erian protestocuları suçlayan ve ordunun kaygılarını paylaştıklarını dile getiren bir açıklamayla orduya destek verdi. Liberal gazeteler ülkenin selameti açısından gösterileri haberleştirmeme kararı aldılar. Nisan ayında Mısır genel müftüsü Ali Cuma göstericileri fitne çıkarmakla ve İslami ilkeleri ihlal etmekle suçladı (Sallam 2011).

Mısır'ın dört bir yanında gösteriler devam ederken devrim sonrası oluşturulacak siyasal düzende pay kapma yarışına giren Müslüman Kardeşler ve diğer düzen partileri orduyla gizli bir işbirliği içinde gösterilerin şiddet yoluyla bastırılmasına göz yumdular. Devrimi takip eden aylar içinde binlerce eylemci işkence gördü ve tutuklandı. Konsey'in açıkladığı verilere göre 28 Şubat-29 Ağustos tarihleri arasında 11.879 sivil gözaltına alındı ve askeri mahkemelerce yargılandı. 8071 kişi ceza aldı, 1836 kişinin cezası ertelendi (Human Rights Watch 2011). Oysa protesto eylemleri Tahrir Devri-

mi'nin uzantısıydı. Eylemciler Mübarek'in gitmesiyle sorunun çözülmediğinin, rejim kurumlarının ve rejimin toplumsal kaynaklarının henüz yerli yerinde durduğunun farkındaydılar. Devrim sonrasında Tahrir'in siyasal ve ekonomik taleplerini orduya dayatabilecek bir platform oluşturulabilseydi veya Müslüman Kardeşler Tahrir'in taleplerine kulak tıkamasaydı Mısır'da köklü bir demokratik dönüşüm yaşanabilirdi. Oysa Müslüman Kardeşler ve diğer siyasal partiler Tahrir Devrimi'nin Mısır'a getirebileceği büyük sosyo-ekonomik dönüşümü siyasal ve sınıfsal çıkarlarını korumak için orduyla iş tutarak boğmaya çalıştılar.

Müslüman Kardeşler'in ekonomik programı Mübarek dönemi neoliberal düzenin derinleştirilerek sürdürülmesini hedefliyordu. Müslüman Kardeşler'in ekonomi politikasını yönlendiren en önemli iki isim, Hayrat el Şatır ve Hasan Malik, birçok şirkete sahip milyoner işadamları. Şatır ve Malik basına verdikleri mülakatlarda Müslüman Kardeşler'in ekonomi politikasını serbest piyasa, özel sektörün desteklenmesi, özelleştirme ve ekonominin dışa açılması gibi neoliberalizmin kilit kavramlarıyla özetlediler (*The New York Times*, 12 Mart 2012; *Bloomberg Businessweek*, 19 Nisan 2012). Malik Reuters'e verdiği bir mülakatta Mübarek dönemi ekonomi politikalarının doğru yolda olduğunu ancak yolsuzluk ve adam kayırmacılıkla malul olduklarını ifade ediyordu (28 Ekim 2011). Malik verdiği demeçlerde eski dönemin yolsuzluklarını rejimin sırtına yıkarken Mübarek rejiminin destekçisi işadamlarını aklama uğraşındaydı. *El-Vatan* gazetesine verdiği bir demeçte, Mübarek dönemi işadamlarının eski rejimin işbirlikçisi olarak tanımlanamayacağını, onların şahsi çıkarlarını güden işadamları ve kapitalistler olduklarını söylüyordu (Gamal 2013).

Devleti Kim Yönetecek Kavgası

Mübarek'in devrilmesinden 3 Temmuz 2013 askeri darbesine kadar geçen sürede Mısır'daki iktidar merkezleri ile Müslüman Kardeşler arasında tam anlamıyla bir bilek güreşi yaşandı. Kasım 2011'de başlayan ve Şubat 2012'de son bulan seçimler neticesinde Müslüman Kardeşler'in desteklediği Demokratik Birlik bloğu oyların %37,5'

ini alarak mecliste çoğunluk elde etti. Selefi partilerin oluşturduğu İslami Blok'un %27,8 oyu da hesaba katılırsa meclisin üçte ikisi İslamcıların kontrolüne geçti. Parlamento ilk iş olarak yeni anayasayı yazacak anayasa komitesini belirledi. Meclisteki oy dağılımını yansıtır şekilde anayasa komitesinde de İslamcılar çoğunluktaydı. Muhalefet partileri komiteyi boykot ederek yeniden oluşturulmasını istediler. Anayasa komitesi çalışmaya fırsat bulamadan Yüksek İdare Mahkemesi tarafından, kadınların ve azınlık gruplarının temsil edilmediği ve 2011 anayasa kararnameğine aykırı oluşturulduğu gerekçesiyle feshedildi (*Al-Jazeera*, 10 Aralık 2012).

7 Haziran 2012'de ilkinde göre çok daha çoğulcu bir anayasa konseyi oluşturuldu. Ne var ki bundan bir hafta sonra, 14 Haziran'da, Anayasa Mahkemesi seçimlerde usulsüzlük yapıldığını öne sürerek parlamentoyu feshetti. Anayasa konseyi üyesi parlamenterlerin üyeliklerinin düştüğü gerekçesiyle komitenin dağıtılmasına yönelik davalar açıldı. Anayasa konseyinin akıbetinin ne olacağı henüz belli değilken 18 Haziran'da Muhammed Mursi Mısır Devlet Başkanı seçildi ve ağustos ayında ordudan yürütme yetkisini devraldı. Mursi'nin ilk icraatı Savunma Bakanı ve Genelkurmay Başkanı Hüseyin Tantavi'yi görevden almak oldu. Tantavi'nin yerine General Abdülfettah el Sisi'yi getirdi. Mursi daha sonra eski rejimden kalan yüksek bürokratları emekliye sevk etti. Böylelikle bürokrasi karşısında elini güçlendirebilecekti. Parlamantosunu feshedilmiş ve eski rejim unsurlarınca sürekli kısıtlanan bir lider için bunlar gerekli adımlardı. Mursi'nin bu adımları muhalefetten de destek gördü.

Ancak sonrasında Mursi eski rejimle olan mücadelesinde muhalefeti tamamen karşısına almasına neden olan bir kararname yayımladı. 22 Kasım 2012'de yayımlanan karnameye göre yeni anayasa kabul edilene ve yeni parlamento oluşturulana kadar Mursi'nin aldığı kararlar hiçbir organ tarafından reddedilemeyecek ve değiştirilemeyecekti. Ayrıca yeni anayasa oluşturuluncaya kadar anayasa konseyi ve parlamentonun üst kanadı olan Şura Konseyi dağıtılamayacaktı. Kararnamede, başkanın ulusal bütünlüğü, devrimin kazanımlarını tehlikeye atabilecek hususlar karşısında her türlü tedbiri alabileceği hükmü de yer alıyordu (*Al-Ahram*, 22 Kasım 2012). Mursi ancak bu kararnamenin kendisine tanıdığı ayrıcalıklar saye-

sinde eski rejim unsurlarıyla savaşılabileceğini söylüyordu. Anayasa onaylanıp, demokratik geçiş dönemi tamamlandıktan sonra karar-namenin görevi de sona erecekti. Mursi'nin amacı ne olursa olsun otoriteryan bir yönetimden çıkmaya çalışan Mısır toplumu için 22 Kasım karamamesi eskiye dönüş demektir. Kararname'nin tanıdığı yetkiler sayesinde Müslüman Kardeşler kolaylıkla yeni bir otoriter yönetim inşa edebilirdi. Mursi'nin bu hamlesi muhalefet ve yargı cephesinden büyük tepki gördü. Mursi Müslüman Kardeşler tiranlığı kurmakla suçlandı. Liberal ve seküler muhalefet Mursi karşıtı gösterilerle sokaklara döküldü. Yargıtay ve Mısır İstinaf Mahkemesi kararname geri alınana kadar iş bıraktıklarını ilan ettiler. Ülkede yaşanan bu hengâme altında anayasa konseyi taslak metni alelacele oylayarak 15 Aralık'ta referanduma sundu. Muhalefetin boykot ettiği referandumda katılım %32 düzeyinde kaldı. Yeni anayasa %63,8 kabul oyuyla yürürlüğe girdi.

Hem Mursi'nin hem de muhalefetin uzlaşmaz tutumu Mısır'da darbeye giden yolda taşları döşedi. Müslüman Kardeşler'in bütün politikası eski rejimin bıraktığı boşluğu kendilerinin doldurması üzeri-neydi. Mısır'a çoğulcu demokrasi getirecek veya toplumsal eşitsizlikleri giderecek hiçbir siyasal ve sosyal proje ortaya koyamadılar. Ekonomik gelişmenin yabancı sermaye girişine ve özelleştirme gelirlerine bağlandığı bir anlayışın devrimi oluşturan toplumsal taleplere cevap verebilmesi mümkün değildi. Ücretler enflasyon altında erirken, yükselen vergiler ve azaltılan devlet destekleri yaşam şartlarını iyiden iyiye kötüleştirdi. Mısır Ekonomik ve Sosyal Haklar Merkezi'nin verilerine göre 2012 yılında Mısır genelinde, ekonomik ve toplumsal konularda 3817 grev ve protesto gösterisi düzenlendi. Bunların 2400 kadarı Muhammed Mursi'nin başa geçmesinin ardından yapıldı. Mısır 2013 yılının ilk çeyreğinde ise 2400'ün üzerinde protesto gösterisine tanıklık etti. Gösterilerin önemli bir kısmı grev, iş bırakma, fabrika işgali gibi işçi eylemleriydi (Beinin 2013).

Mısır'da 2013 yılı baharı Müslüman Kardeşler karşıtı çok büyük bir toplumsal mobilizasyona tanık oldu. Müslüman Kardeşler taraftarları dışında toplumun hemen hemen bütün kesimleri Muhammed Mursi yönetimine karşı birleşti. Çatışmalarda yaşanan can kayıpları muhalefetin öfkesini daha da biletti. İçlerinde 25 Ocak 2011 Tah-

rır direnişinde büyük rol oynayan Kefaya hareketi ve 6 Nisan hareketinin de yer aldığı geniş muhalefet koalisyonu Nisan ayının sonunda Müslüman Kardeşler karşıtı Temerrüd hareketini oluşturdu. Daha sonra onlara ülkedeki liberal ve sol eğilimli muhalefet partilerinin oluşturduğu Ulusal Kurtuluş Cephesi de destek verdi. Temerrüd hareketi kısa sürede ülke genelinde Mursi karşıtı milyonlarca imza topladı ve milyonlarca kişiyi sokaklara döktü.

30 Haziran 2013 günü Tahrir meydanında belki de tarihin en büyük kalabalığı toplandı. Mursi'nin gitmesi ve seçimlerin yenilenmesine odaklanan kalabalıklar hedeflerine ulaşana kadar meydanı terk etmemeye kararlı görünüyordular. Uzun zamandır sessizliğini koruyan ordu Müslüman Kardeşler karşıtı toplumsal seferberliği fırsat bilerek, 1 Temmuz'da Mursi ile görüştü ve görevi bırakması için kendisine 48 saat mühlet verdi. Mursi'nin buna direnmesi üzerine 3 Temmuz günü bir askeri darbeye yönetime el koydu. Mursi'nin devrilmesiyle amacına ulaşan muhalefet büyük ölçüde darbeden memnundu. Muhalefetin darbeye açıkça karşı çıkmaması Müslüman Kardeşler karşıtı büyük toplumsal hareketin aslında planlı programlı bir proje olduğu yorumlarının yapılmasına neden oldu. Toplumsal seferberlik geri döndürülemez bir aşamaya geldikten sonra ordunun toplumsal hareketi yönlendirmeye çalışmış olması hiç uzak bir ihtimal değil. Ancak Müslüman Kardeşler karşıtı büyük toplumsal muhalefeti ordunun, eski rejim unsurlarının veya dış güçlerin kompolarına bağlamak mümkün değil. Mısır'da Mübarek'in devrilmesini sağlayan isyana neden olan sosyo-ekonomik şartlar hâlâ yerli yerinde duruyor. Ne devrimin ardından yönetimi devralan Yüksek Askeri Konsey ne de Müslüman Kardeşler yönetimi bu yapısal unsurlara dokundu. Bununla birlikte anayasa yapım sürecinde yargının, Müslüman Kardeşler'in ve muhalefetin uzlaşmaz tutumu toplumda yeni bölünmelerin oluşmasına neden oldu. Mursi eğer halk hareketi sonucu koltuğu bırakmış ve seçimlere gidilmiş olsaydı, Mısır'da bugünkünden çok farklı bir siyasal tablo oluşabilirdi. Oysa ordu devreye girince yalnızca Mursi'yi devirmekle kalmadı, aynı zamanda Mısır'ın ikinci devrimini de tıpkı ilkinde olduğu gibi çalmış oldu.

Aslında Müslüman Kardeşler yönetimi orduyu rahatsız edecek çok az girişimde bulunmuştu. Yeni anayasada ordunun ayrıcalıklı

konumunun korunmasına özen gösterilmişti. Anayasa ülke güvenliğiyle ilgili konuların görüşüleceği ve kararların alınacağı bir Milli Savunma Konseyi ihdas etti. Bu konseyde asker üyelerin sayısı sivil üyelerden fazla. Askeri bütçenin hazırlanması da bu kuruma bırakıldı. Anayasayla ayrıca genel kurmay başkanının aynı zamanda savunma bakanı olarak görev yapması ve sivillerin askeri mahkemelerde yargılanabilmesi güvence altına alındı. Askeri darbe ordunun Müslüman Kardeşler yönetiminin mevcut uygulamalarından duyduğu rahatsızlığa verdiği bir tepki olmaktan çok, uzun dönemde devlet içinde kendine rakip bir iktidar odağının oluşmasını önleme hamlesi olarak yorumlanabilir. Darbe rejimi Müslüman Kardeşler'in bütün faaliyetlerini yasaklayıp örgütü illegal ilan ederek bu yorumu destekler nitelikte adımlar atıyor. Mısır ordusu yönetimi sivillere devretinenden önce, darbe yapan diğer ordular gibi darbe sonrası siyasal düzende çıkarlarını uzun vadede sağlama alacak kurumlar oluşturmak isteyecektir.

Mısır darbesi uluslararası basında İslamcılara karşı laik ordunun müdahalesi olarak yorumlandı. Türkiye'de de Mısır'daki durumdan kendilerine siyasi pay çıkarmak isteyen çevreler meseleyi İslamcılaik kutuplaşması üzerinden kamuoyuna yansıtmaya çabaladılar. Oysa Mısır'daki durum bundan çok farklı. Darbe koalisyonu Mursi'yi şeriat kurallarını bir an önce uygulamamakla eleştiren selefilere destek gördü. Darbenin ardından yaptığı açıklamada General Sisi yeni oluşturulacak anayasada İslam ilkelerinin yasamanın kaynağı olarak kabul edileceğini ilan etti. Mısır'daki darbe İslamcı-laik kutuplaşmasından daha çok, iktidar odakları arasındaki bir güç mücadelesinin ürünü. Ordu, içeride Naguib Saviris gibi Müslüman Kardeşler'le yıldızı barışmayan işadamlarının, dışarıda ise Müslüman Kardeşler'e büyük düşmanlık besleyen Körfez monarşilerinin desteğini alarak kendi uzun vadeli çıkarlarını korumak adına bir darbe gerçekleştirdi. Bunda ordunun Müslüman Kardeşler'in rejimi tamamen kontrol altına almasından duyduğu kaygının yanında Müslüman Kardeşler karşıtı büyük toplumsal ayaklanmanın Mısır'ın sosyo-ekonomik düzenini tamamıyla dönüştürecek bir devrime dönüşebileceği endişesi de önemli rol oynadı.

Suriye ve Mısır örnekleri otoriter rejimlerin ne kadar dirençli, demokratikleşmenin ne kadar çetin bir süreç olduğunu bir kez daha kanıtladı. Arap isyanları geniş halk kesimlerinin siyasete ortak olma taleplerinin daha önce benzeri görülmemiş bir ısrar ve kararlılıkla dile getirilmesi idi. İsyancılar her ülkede o ülkenin kendi siyasal, toplumsal ve küresel bağlamı içinde şekillendi. Rejimlerin kurumsal yapısı ve toplumsal aktörlerle geliştirdikleri ilişki biçimleri siyasal mücadelenin sınırlarını büyük ölçüde belirliyor. Rejimler despotik ve altyapısal iktidar kapasitelerini seferber ederek değişime direnmiyorlar. Arap Baharı sonrası yeşeren umutlar çoğu kişi için yerini ye-ise terk etmiş görünüyor. Bu sürecin ne şekilde ilerleyeceğini, demokrasi için umut mu yoksa yeni hayal kırıklıkları mı getireceğini şu an bilmiyoruz. Ancak tarihsel tecrübelerimiz demokratikleşmenin bütün toplumlar için doğrusal ilerlemeyen, zorlu bir süreç olduğunu ve bu yolda kazanılan mevzilerin geri döndürülebilir olduğunu gösteriyor.

- Adelson, Roger (1995) *London and the Invention of the Middle East: Money, Power and War, 1902-1922*, Yale University Press.
- Aguiew, John (2002) *Making Political Geography*, New York: Oxford University Press.
- Ahramonline, "English text of Morsi's Constitutional Declaration", english.ahram.org.eg/News/58947.aspx (Erişim tarihi: 7.10.2013).
- Al Arabiya, "Thousands of Egyptians protest Mubarak-era laws in bid to 'reclaim the revolution'", www.alarabiya.net/articles/2011/09/30/169454.html (Erişim tarihi: 30.09.2011).
- "Thousands of Egyptians protest Mubarak-era laws in bid to 'reclaim the revolution'", www.alarabiya.net/articles/2011/09/30/169454.html (Erişim tarihi: 30.09.2011).
- "Egypt's military rulers agree to amend election law after threats of boycotts", www.alarabiya.net/articles/2011/10/01/169599.html (Erişim tarihi: 1.10.2011).
- Al-Jazeera, "Egypt's Constitutional Referendum", www.aljazeera.com/indepth/spotlight/egypt/2012/12/201212917759334824.html (Erişim tarihi: 10.9.2013).
- Al-Kafaji, Isam (2000) "War As A Vehicle For A State Controlled Society", *War Institutions, and Social Change in the Middle East* içinde, Steven Heydemann (haz.), Berkeley: University of California Press.
- Anderson, Lisa (1987) "The State in the Middle East and North Africa", *Comparative Politics*, cilt 20, sayı 1, s. 1-18.
- (1995) "Critique of the Political Culture Approach", *Political Liberalization and Democratization in the Arab World* içinde, Rex Brynen, Bahgat Korany, Paul Noble (haz.), Londra: Lynne Rienner.
- Andoni, Lamis (2010) "Jordan is not Palestine", *Al-Jazeera*, www.aljazeera.com/news/2010/07/2010748131864654.html (Erişim tarihi: 24.10.2011).
- Appadurai, Arjun (1996) *Modernity at Large: Cultural Dimension of Globalization*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ayubi, Nazih (1993) *Arap Dünyasında Din ve Siyaset*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Cep Kitapları.
- Badiou, Alain (2012) *The Rebirth of History: Times of Riots and Uprisings*, Londra: Verso.

- Baker, Raymond William (1978) *Egypt's Uncertain Revolution Under Nasser and Sadat*, Cambridge: Harvard University Press.
- Beblawi, Hazem (1990) "The Rentier State in the Arab World", *The Arab State*, Giacomo Luciani (haz.), Los Angeles: University of California Press.
- Beinin, Joel (2013) "Egyptian Workers After June 30", MERIP, www.merip.org/mero/mero082313 (Erişim tarihi: 30.08.2013).
- Bellin, Eva (2004) "Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective", *Comparative Politics*, cilt 36, sayı 2, s. 139-57.
- (2005) "Coercive Institutions and Coercive Leaders", *Authoritarianism in the Middle East: Regimes and Resistance* içinde, Marsha Pripstein Posusney, Michelle Penner Angrist (haz.), Colorado: Lynne Rienner.
- Bilgin, Pınar (2004) "Whose 'Middle East'? Geopolitical Inventions and Practices of Security", *International Relations*, cilt 18, sayı 1, s. 25-41.
- Bloomberg Businessweek*, "The Economic Vision of Egypt's Muslim Brotherhood Millionaires", www.businessweek.com/articles/2012-04-19/the-economic-vision-of-egypts-muslim-brotherhood-millionaires#p1 (Erişim tarihi: 5.10.2013).
- Boratav, Korkut, Şevket Pamuk ve Çağlar Keyder (haz.) (1984) *Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu*, İstanbul: Kaynak.
- Boroujerdi, Mehrzad (1996) *Iranian Intellectuals and the West: The Tormented Triumph of Nativism*, New York: Syracuse University Press; Türkçesi: *İran Entelektüelleri ve Batı Yerliliğinin İstirahatı Zaferi*, çev. Fethi Gedikli, İstanbul: Yöneliş, 2001.
- Bourdieu, Pierre (1984) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Londra: Routledge and Kegan Paul.
- (1990) *The Logic of Practice*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- (1991) *Language and Symbolic Power*, Cambridge: Harvard University Press.
- (1994) "Rethinking the State: Genesis and Structure of Bureaucratic Field", *Sociological Theory*, c. 12.
- Bourdieu, Pierre ve Jean Claude Passeron (1990) *Reproduction in Education, Society and Culture*, Londra: Sage.
- Bourdieu, Pierre ve Loïc J. Wacquant (2007) *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, çev. Nazlı Ökten, İstanbul: İletişim.
- Brownlee, Jason (2003) "...And Yet They Persist: Explaining Survival and Transition in Neopatrimonial Regimes", *Studies in Comparative International Development*, cilt 37, sayı 3, Sonbahar, s. 35-63.
- (2005) "Political Crises and Restabilization: Iraq, Libya, Syria and Tunisia", *Authoritarianism in the Middle East: Regimes and Resistance* içinde, Marsha Pripstein Posusney, Michelle Penner Angrist (haz.), Colorado: Lynne Rienner.
- Burawoy, Michael (2012) "Durable Domination: Gramsci Meets Bordieu", burawoy.berkeley.edu/Bourdieu/Lecture%202.pdf (Erişim tarihi: 2.02.2012).
- Brumberg, Daniel (2005) "Liberalization vs Democracy", *Uncharted Journey*:

- Promoting Democracy in the Middle East* içinde, Thomas Carothers, Marina Ottaway (haz.), Washington: United Book Press.
- Brynen, Rex, Bahgat Korany ve Paul Noble (haz.) (1995) *Political Liberalization and Democratization in the Arab World*, Londra: Lynne Rienner.
- Carothers, Thomas (2002) "The End of the Transition Paradigm", *Journal of Democracy*, cilt 13, sayı 1, s. 5-21.
- Carothers, Thomas ve Marina Ottaway (2005) *Uncharted Journey: Promoting Democracy in the Middle East*, Washington D.C.: Carnegie Endowment.
- Cleveland, William L. (2008) *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Crystal, Jill (1994) "Authoritarianism and Its Adversaries in the Arab World", *World Politics*, cilt 46, sayı 2, s. 262-89.
- Daadaoui, Mohammed (2011) *Moroccan Monarchy and the Islamist Challenge*, New York: Palgrave.
- Dabashi, Hamid (2012) *The Arab Spring: The End of Postcolonialism*, Londra: Zed Books.
- Diamond, Larry (2002) "Thinking About Hybrid Regimes", *Journal of Democracy*, cilt 13, sayı 2, s. 21-35.
- Dillman, Bradford (2001) "Facing the Market in North Africa", *The Middle East Journal*, cilt 55, sayı 2, ilkbahar, s. 198-215.
- Fahmy, Ninette S. (2002) *The Politics of Egypt: State Society Relationship*, Londra: Routledge.
- Fish, Steven (2002) "Islam and Authoritarianism", *World Politics*, cilt 55, sayı 1, s. 4-37.
- Forbes, "Millionaire Mullahs", www.forbes.com/forbes/2003/0721/056_3.html (Erişim tarihi: 10.10.2011).
- Foucault, Michel (1980) *Power / Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, New York: Pantheon Books.
- Gamal, Wael (2013) "Corruption without Remnants", *Ahramonline*, english.ahram.org.eg/NewsContentPrint/4/0/65184/Opinion/0/Corruption-without-remnants.aspx (Erişim tarihi: 6.10.2013).
- Geertz, Clifford (1968) *Islam Observed: Religious Development in Morocco and Indonesia*, Chicago: University of Chicago Press; Türkçesi: *İki Kültürde İslam: Fas ve Endonezya'da Dini Değişim*, çev. Mehmet Murat Şahin, İstanbul: Küre, 2012.
- Geddes, Barbara (1999) "What Do We Know About Democratization after Twenty Years?", *Annual Review of Political Science*, cilt 2, s. 115-44.
- Gilley, Bruce (2006) "The Meaning and Measure of State Legitimacy Results for 72 Countries", *European Journal of Political Research*, cilt 45, s. 499-525.
- Guardian, The, "Syria: more than 200 dead after massacre in Homs", www.guardian.co.uk/world/2012/feb/04/syria-report-homs-killings (Erişim tarihi: 4.2.2012).
- Gülalp, Haldun (1993) *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, İstanbul: Belge.

- (2002) *Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslam'ın Temelleri*, İstanbul: Metis.
- Haddad, Bassam (2012) *The Down of the Arab Uprisings: End of an Old Order?* Londra-NY: Pluto Press.
- Hall, Stuart (1988) "The Toad in the Garden: Thatcherism Among the Theorists", *Marxism and the Interpretation of Culture* içinde, Cary Nelson, Lawrence Grossberg (haz.), Urbana: University of Illinois Press (Aktaran: Lisa Wedeen, *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric and Symbols in Contemporary Syria*, Chicago: University of Chicago Press, 1999).
- Halliday, Fred (1997) *İslam ve Çatışma Miti*, çev. Gülberk Koç-Umut Özkırımlı, İstanbul: Sarmal.
- Handelman, Howard ve Mark Tessler (1999) *Democracy and Its Limits*, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Hanieh, Adam (2010) "Khaleeji Capital: Class-Formation and Regional Integration in the Middle-East Gulf", *Historical Materialism*, cilt 18, sayı 2, s. 35-76.
- (2011) *Capitalism and Class in the Gulf Arab States*, New York: Palgrave; Türkçesi: *Körfez Ülkelerinde Kapitalizm ve Sınıf*, çev. Bahadır Ahıska-Sevgi Doğan, Ankara: Noto Bene, 2012.
- Harb, Imad (2003) "The Egyptian Military in Politics: Disengagement or Accommodation?", *Middle East Journal*, cilt 57, sayı 2, İlkbahar, s. 269-90.
- Harvey, David (1975) "The Geography of Capitalist Accumulation: A Reconstruction of the Marxian Theory", *Antipode*, 2, s. 9-21.
- (1982) *The Limits to Capital*, Oxford: Blackwell; Türkçesi: *Sermayenin Sınırları*, çev. Utku Balaban, Ankara: Tan Kitabevi, 2000.
- (2004) *Yeni Emperyalizm*, çev. Hür Güldü, İstanbul: Everest.
- Heydemann, Steven (haz.) (2000) *War Institutions, and Social Change in the Middle East*, Berkeley: University of California Press.
- Hinnebusch, Raymond A. (1985) *Egyptian Politics Under Sadat: The Post-Populist Development of an Authoritarian-Modernizing State*, Cambridge: Cambridge University Press.
- (1993) "Class, State and the Reversal of Egypt's Agrarian Reform", *Middle East Report*, cilt 23, MERI84.
- (2001) *Syria: Revolution From Above*, New York: Routledge.
- (2006) "Authoritarian Persistence, Democratization Theory and the Middle East: An Overview and Critique", *Democratization*, cilt 13, sayı 3, s. 373-95.
- (2012) "Syria: From Authoritarian upgrading to revolution?", *International Affairs* (88)1.
- Hudson, Michael C. (1995) "The Political Culture Approach to Arab Democratization: The Case for Bringing It to Back In, Carefully", *Political Liberalization and Democratization in the Arab World* içinde, Rex Brynen, Bahgat Koryany, Paul Noble (haz.), Londra: Lynne Rienner.
- Huffington Post, The, "Syria Death Toll: More than 110,000 Dead In Conflict, NGO Says", www.huffingtonpost.com/2013/09/01/syria-death-toll_n_385

1982. html (Erişim tarihi: 4.10.2013).

Human Rights Watch Report (2011) "Egypt: Retry or Free 12,000 After Unfair Military Trials", www.hrw.org/news/2011/09/10/egypt-retry-or-free-12000-after-unfair-military-trials (Erişim tarihi: 5.10.2013).

Huntington, Samuel P. (1991) *The Third Wave*, Norman University of Oklahoma Press.

— (1993) "The Clash of Civilizations", *Foreign Affairs*, Yaz, 72, 3.

— (1996) *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Touchstone.

— (2011) *Üçüncü Dalga*, çev. Ergun Özbudun, Ankara: Kilit.

IDEA, "Voter Turnout", www.idea.int/vt/ (Erişim tarihi: 6.11.2011).

Jessop, Bob (1990) *State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place*, Penn. State Press.

— (2006) "Spatial Fixes, Temporal Fixes and Spatio Temporal Fixes", *David Harvey: A Critical Reader* içinde, Noel Castree, Derek Gregory (haz.), Oxford: Blackwell Publishing.

— (2007) *State Power: A Strategic Relational Approach*, Cambridge: Polity P.

Jones, David Pryce (1989) *A Closed Circle: An Interpretation of the Arabs*, New York: Harper & Row.

Kamrava, Mehran ve Houchang Hassan Yari (2004) "Suspended Equilibrium in Iran's Political System", *The Muslim World*, cilt 94, sayı 4, s. 495-524.

Kamrava, Mehran ve Zahra Barbar (2012) *Migrant Labor in the Persian Gulf*, Columbia University Press.

Karl, Terry Lynn (1995) "The Hybrid Regimes of Central America", *Journal of Democracy*, cilt 6, sayı 3, s. 72-86.

Keddie, Nikki R. (1995) "Can Revolutions Be Predicted; Can Their Causes Be Understood?", *Debating Revolutions* içinde, Nikki R. Keddie (haz.), New York: New York University Press, 1995.

Kedourie, Elie (1992) *Democracy and Arab Political Culture*, Londra: Frank Class.

Keshavarzian, Arang (2005) "Contestation Without Democracy: Elite Fragmentation in Iran", *Authoritarianism in the Middle East: Regimes and Resistance* içinde, Marsha Pripstein Posusney, Michelle Penner Angrist (haz.), Colorado: Lynne Rienner.

Keyder, Çağlar (1984) "İthal İkameci Sanayileşme ve Çelişkileri", *Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu* içinde, K. Boratav, Ş. Pamuk, Ç. Keyder, Ankara: Kaynak.

King, Stephen J. (2007) "Sustaining Authoritarianism in the Middle East and North Africa", *Political Science Quarterly*, cilt 122, sayı 3, Sonbahar, s. 433-59.

— (2009) *New Authoritarianism in the Middle East and North Africa*, Bloomington: Indiana University Press.

Korany, Bahgat ve Rabbab El Mahdi (2012) *Arab Spring in Egypt: Revolution*

and Beyond, New York: American University in Cairo Press.

Krämer, Gudrun (1995) "Islam and Pluralism", *Political Liberalization and Democratization in the Arab World*, Cilt I: *Theoretical Perspectives* içinde, Rex Brynen, Bahgat Korany, Paul Noble (haz.), Londra: Lynne Rienner Pub.

Kuran, Timur (1995) "Why Revolutions are Better Understood Than Predicted", *Debating Revolutions* içinde, Nikki R. Keddie (haz.), New York: New York University Press.

Lesch, Ann M. (2012) "Concentrated Power Breeds Corruption, Repression and Resistance", *Arab Spring in Egypt: Revolution and Beyond* içinde, Bahgat Korany ve Rabbab El Mahdi (haz.), New York: American University in Cairo Press.

Levi, Magret (1988) *Of Rule and Revenue*, California: Univ. of California Press.

Levitsky, Steven ve Lucan A. Way (2002) "The Rise of Competitive Authoritarianism", *Journal of Democracy*, cilt 13, sayı 2, s. 51-65.

— (2010) *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After Cold War*, Cambridge: Cambridge University Press.

Linz, Juan (1975) *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Londra: Lynne Rienner; Türkçesi: *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, çev. Ergun Özbudun, İstanbul: Liberte, 2012.

Lipset, Seymour Martin (1984) "Social Conflict, Legitimacy and Democracy", *Legitimacy and the State* içinde, William Connolly (haz.), New York: New York University Press.

Luciani, Giacomo (1990) "Allocation vs Production States: A Theoretical Framework", *The Arab State* içinde, Giacomo Luciani (haz.), Los Angeles: University of California Press.

Mann, Michael (1984) "The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results", *European Journal of Sociology*, cilt 25, sayı 2, s. 185-213.

— (1986) *The Sources of Social Power*, cilt 1, Cambridge: Cambridge University Press; Türkçesi: *İktidarın Tarihi*, cilt 1, çev. E. Kolay, E. Saraçoğlu, O. Sevimli, S. Torlak, Ankara: Phoenix, 2013.

Massad, Joseph A. (2007) *Desiring Arabs*, Londra: University of Chicago Press.

Marshall, T. H. (1950) "Citizenship and Social Class", *The British Journal of Sociology*, cilt 2.

Marx, Karl (1977) *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Moskova: Progress Publishers.

Migdal, Joel S. (2001) *State in Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another*, Cambridge: Cambridge University Press.

Mitchell, Timothy (1991) "The Limits of the State: Beyond Statist Approaches and Their Critics", *The American Political Science Review*, cilt 85, sayı 1, s. 77-96.

— (1990) "Everyday Metaphors of Power", *Theory and Society*, cilt 19, sayı 5, s. 545-77.

— (1999) "Dreamland: The Neoliberalism of Your Desires", *Middle East Report*.

- (2002) *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity*, Londra: University of California Press.
- Moghadam, Valentine M. (1997) "Nativism, Orientalism and the Left", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, cilt 17, sayı 2, s. 123-7.
- New York Times*, The, "Hussein Surrenders Claims On West Bank To The P.L.O", www.nytimes.com/1988/08/01/world/hussein-surrenders-claims-west-bank-plo-us-peace-plan-jeopardy-shultz-concerned.html (Erişim tarihi: 6.11.2011).
- "Keeper of Islamic Flame Rises as Egypt's New Decisive Voice", www.nytimes.com/2012/03/12/world/middleeast/muslim-brotherhood-leader-rises-as-egypts-decisive-voice.html?pagewanted=all&_r=0 (Erişim tarihi: 5.10.2013).
- "Arms Airlift to Syria Rebels Expands, With Aid From C.I.A.", www.nytimes.com/2013/03/25/world/middleeast/arms-airlift-to-syrian-rebels-expands-with-cia-aid.html?pagewanted=all (Erişim tarihi: 4.10.2013).
- "In Turnabout, Syria Rebels Get Libyan Weapons", www.nytimes.com/2013/06/22/world/africa/in-a-turnabout-syria-rebels-get-libyan-weapons.html?pagewanted=all (Erişim tarihi: 4.10.2013).
- "Arms Shipments Seen From Sudan to Syria Rebels", www.nytimes.com/2013/08/13/world/africa/arms-shipments-seen-from-sudan-to-syria-rebels.html?pagewanted=all (Erişim tarihi: 4.10.2013).
- Okar, Ellen Lust (2004) "Divided They Rule: The Management and Manipulation of Political Opposition", *Comparative Politics*, cilt 36, sayı 2, s. 159-79.
- (2006) "Elections under Authoritarianism: Preliminary Lessons from Jordan", *Democratization*, cilt 13, sayı 3, s. 456-71.
- (2009) "Democratization by Elections? Competitive Clientelism in the Middle East", *Journal of Democracy*, cilt 20, sayı 3, s. 122-35.
- O'Donnell, Guillermo (1973) *Modernisation and Bureaucratic Authoritarianism*, Berkeley: University of California Press.
- (1977) "Reflections on the Patterns of Change in the Bureaucratic-Authoritarian State", *Latin American Research Review*, cilt 13, sayı 1, s. 3-38.
- O'Donnell, Guillermo ve Philippe Schmitter (1986) *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Owen, Roger (2000) *State, Power and Politics of the Modern Middle East*, Londra: Routledge.
- Pamuk, Şevket (1984) "İthal İkamesi, Döviz Darboğazı ve Türkiye: 1947-1979", *Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu* içinde, K. Boratav, Ş. Pamuk, Ç. Keyder, İstanbul: Kaynak.
- Perthes, Volkar (2000) "Si Vis Stabilitatem, Para Bellum: State Building, National Security and War Preparation in Syria", *War Institutions, and Social Change in the Middle East* içinde, Steven Heydemann (haz.), Berkeley: University of California Press.

- Polanyi, Karl (2010) *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Sosyal ve Ekonomik Kökenleri*, çev. Ayşe Buğra, İstanbul: İletişim.
- Posusney, Marsha Pripstein (2005) "Multiparty Elections in the Arab World, Election Rules and Opposition Responses", *Authoritarianism in the Middle East: Regimes and Resistance* içinde, Marsha Pripstein Posusney, Michelle Penner Angrist (haz.), Colorado: Lynne Rienner.
- Posusney, Marsha Pripstein ve Michelle Penner Angrist (haz.) (2005) *Authoritarianism in the Middle East: Regimes and Resistance*, Colorado: Lynne Rienner.
- Przeworski, Adam (1991) *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ross, Michael (2001) "Does Oil Hinder Democracy", *World Politics*, cilt 53, sayı 3, s. 325-61.
- (2004) "Does Taxation Lead to Representation?", *British Journal of Political Science*, cilt 34, sayı 2, s. 229-49.
- REUTERS, "MIDEAST MONEY-Rising Arab Islamist parties woo private sector", www.reuters.com/article/2011/11/23/mideast-economies-islam-idAFL5E7MI49G20111123 (Erişim tarihi: 5.10.2013).
- "Large arms shipment reaches Syrian rebels: opposition", Reuters, www.reuters.com/article/2013/08/25/us-syria-crisis-arms-idUSBRE97O04T20130825 (Erişim tarihi: 4.10.2013).
- Roth, Guenther (1978) "Introduction", *Max Weber. Economy and Society* içinde, Guenther Roth ve Claus Wittich (haz.), Los Angeles: University of California Press.
- Rustow, Dankwart A. (1970) "Transition to Democracy: Toward a Dynamic Model", *Comparative Politics*, cilt 2, sayı 3, s. 337-63.
- Salame, Ghassan (1994) *Democracy Without Democrats? Renewal of Politics in the Muslim World*, Londra: I. B. Tauris.
- Sallam, Hesham (2011) "Striking back at Egyptian Workers", *Middle East Report*, cilt 41, Yaz, Mer259.
- Salzman, Philip (2008) "The Middle East's Tribal DNA", *Middle East Quarterly*, cilt 15, sayı 1, Kış, s. 23-33.
- Said, Atef (2012) "The Paradox of Transition to 'Democracy' under Military Rule", *Social Research*, cilt 79, sayı 2, Yaz, s. 397-434.
- Schedler, Andreas (2002) "The Menu of Manipulation", *Journal of Democracy*, cilt 13, sayı 2, s. 36-50.
- (2006) "The Logic of Electoral Authoritarianism", *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition* içinde, Andreas Schedler (haz.), Londra: Lynne Rienner.
- Scott, James (1987), *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press.
- Sharabi, Hisham (1988) *Neopatriarchy: A Theory of Distorted Change in Arab*

Society, New York: Oxford University Press.

Skocpol, Theda (1979) *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*, Cambridge: Cambridge University Press; Türkçesi: *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, çev. S. Erdem Türközü, Ankara: İmge Kitabevi, 2004.

Snyder, Richard (1992) "Explaining Transitions from Neopatrimonial Dictatorships", *Comparative Politics*, cilt 24, sayı 4, s. 379-99.

— (2006) "Beyond Electoral Authoritarianism: The Specturum of Non Democratic Regimes", *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition* içinde, Andreas Schedler (haz.), Londra: Lynne Rienner.

Springborg, Robert (1993) "The Arab Bourgeoisie: A Revisionist Interpretation", *Arab Studies Quarterly*, cilt 15, sayı 1, Kış, s. 13-40.

Stepan, Alfred ve Graeme Robertson (2003) "An 'Arab' More Than 'Muslim' Electoral Gap", *Journal of Democracy*, cilt 14, sayı 3, s. 30-44.

Swartz, David (1997) *Culture and Power: The Sociology of Pierre Bourdieu*, Chicago: University of Chicago Press; Türkçesi: *Kültür ve İktidar: Pierre Bourdieu'nün Sosyolojisi*, çev. Elçin Gen, İstanbul: İletişim, 2011.

Tessler, Mark (2002) "Islam and Democracy in the Middle East: The Impact of Religious Orientations on Attitudes toward Democracy in Four Arab Countries", *Comparative Politics*, cilt 34, sayı 3, s. 337-54.

Thelen, Kathleen (1999) "Historical Institutionalism In Comparative Politics", *Annual Review of Political Science*, cilt 2, s. 369-404.

Tilly, Charles (1985) "War Making and State Making as Organized Crime", *Bringing the State Back In* içinde, Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer, Theda Skocpol (haz.), Cambridge: Cambridge Press.

— (2001) *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, çev. Kudret Emiroğlu: Ankara: İmge Kitabevi.

UNRWA, "Jordan", www.unrwa.org/etemplate.php?id=66 (Erişim tarihi: 5.11. 2011).

Vitalis, Robert (2009) *America's Kingdom: Mythmaking on the Saudi Oil Frontier*, Londra: Verso.

Volpi, Frederic ve Francesco Cavatorta (2007) *Democratization in the Muslim World: Changing Patterns of Power and Authority*, New York: Routledge.

Wacquant, Loïc (2004) "Pointers on Pierre Bourdieu and Democratic Politics", *Constellations*, cilt 11, sayı 1, s. 3-15.

Weber, Max (1978) *Economy and Society*, Los Angeles: Univ. of California Press; Türkçesi: *Ekonomi ve Toplum*, çev. Latif Boyacı, İstanbul: Yarn, 2012.

Wedeem, Lisa (1998) "Acting 'As If': Symbolic Politics and Social Control in Syria", *Comparative Studies in Society and History*, cilt 40, sayı 3, s. 503-23.

— (1999) *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric and Symbols in Contemporary Syria*, Chicago: University of Chicago Press.

— (2002) "Conceptualizing Culture: Possibilities for Political Science", *American Political Science Review*, cilt 96, sayı 4, s. 713-28.

- (2004) "Concepts and Commitments in the Study of Democracy", *Problems and Methods in the Study of Politics* içinde, Ian Shapiro, Roger M. Smith, Tarek E. Masoud (haz.), Cambridge: Cambridge University Press.
- (2008) *Peripheral Visions: Public, Power, and Performances in Yemen*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Wigen, Karen E. ve Martin E. Lewis (1997) *The Myth of Continents: A Critique of Metageography*, Berkeley: University of California Press.
- Williams, Raymond (1977) *Marxism and Literature*, Oxford: Oxford University Press; Türkçesi: *Marksizm ve Edebiyat*, çev. Esen Tarım, İstanbul: Adam, 1992.
- Washington Post, The*, "Syrian rebels get influx of arms with gulf neighbors' money, U.S. coordination", articles.washingtonpost.com/2012-05-15/world/35454790_1_baba-amr-neighborhood-syrian-rebels-homs (Erişim tarihi: 4.10. 2013).
- Wood, Ellen M. (1995) *Democracy Against Capitalism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Zubaida, Sami (1988) "An Islamist State? The Case of Iran", *Middle East Report* 153, cilt 18.
- (2011) *Beyond Islam: A New Understanding of the Middle East*, Londra: I. B. Tauris.
-

- ABD, 14, 31, 38, 53, 66, 68, 109, 110, 113, 114, 134, 140, 161, 167, 168
- Adelson, Roger, 16n
- Afganistan, 31, 53
- Agnew, John, 15n
- alan teorisi, 27, 149-53
- al-Hadi, Abd Rabbuh Mansur, 14
- Al-Kafaji, Isam, 121, 122
- altyapısal iktidar, 28, 154, 7, 161, 163, 175
- Amin, Samir, 43, 44
- Anderson, Lisa, 53, 56
- Andoni, Lamis, 88
- Angrist, Michelle Penner, 20
- Appadurai, Arjun, 55
- Arafat, Yaser, 86
- ARAMCO, 67-68
- Arap Baharı, 16, 17, 19, 29, 135, 159, 164, 175
- Arap kültürü, 37-38, 42, 46, 51
- Arap sosyalizmi, 79-80
- Atatürk, Mustafa Kemal, 56
- Ayubi, Nazih, 52n
- Badiou, Alain, 16
- Bahreyn, 13, 14, 57, 66, 69, 72, 112, 115
- Baker, Raymond William, 161
- Barbar, Zahra, 69
- Beblawi, Hazem, 57-58
- Beinin, Joel, 172
- Bellin, Eva, 24, 105-9, 112, 157
- Bilgin, Pınar, 16n
- Bin Ali, Zeynel Abidin, 13, 15, 92
- Boratav, Korkut, 178
- Boroujerdi, Mehrzad, 178
- Bourdieu, Pierre, 26, 27, 123, 126, 128-30, 149-51, 154-7
- Brownlee, Jason, 24, 106-10, 112-3, 163
- Brumberg, Daniel, 83
- Brynen, Rex, 20
- Buazizi, Muhammed, 13
- Burawoy, Michael, 128
- bürokrasi, 24, 26, 45, 58, 110-2, 114, 117, 136, 149, 171
- Carothers, Thomas, 141
- Cavatorta, Francesco, 20n
- Cleveland, William L., 88
- Crystal, Jill, 21
- Cuma, Ali, 169
- Daadaoui, Muhammed, 124, 135, 137-9
- Dabashi, Hamid, 16
- dağıtımçı devlet, 59-60, 79, 91
- demokratikleşme, 19-24, 34, 55, 56, 61, 63, 79, 81, 86, 88, 89, 92, 105-6, 108, 140-1, 143-4, 146
- despotik iktidar, 28, 39-43, 48, 49, 154, 156, 157, 161, 163
- Diamond, Larry, 141
- Dillman, Bradford, 81
- ekonomik liberalleşme, 21, 23, 56, 78, 79, 81, 138, 160-2, 164
- Erian, Essam El, 169
- Esad, Beşar, 134, 162, 166

Esad, Hafız, 56, 112, 116-8, 120,
130-2, 134, 159-63

Esad, Rifat, 112

Fahmy, Ninette S., 76

Fas, 38, 40, 48, 74, 86, 94-97, 105-6,
128, 135-9, 152

Fish, Steven, 22, 36, 38-41, 48

Foucault, Michel, 52

Gamal, Wael, 170

Geddes, Barbara, 111

Geertz, Clifford, 52n, 54

Gellner, Ernest, 34

Gilley, Bruce, 179

göçmen işçiler, 68-70, 121

Gramsci, Antonio, 126-7, 129

Gurr, Ted, 107

Gülalp, Haldun, 32n, 73n

habitus, 26, 130, 149-52, 165

Haddad, Bassam, 162

Hall, Stuart, 127-9

Halliday, Fred, 52

Handelman, Howard, 20n

Hanieh, Adam, 65, 67-69, 71-72

Harb, Imad, 112

Hariri, Refik, 66

Hariri, Saad, 66

Harvey, David, 67, 68

Hasan, 2., Fas Kralı, 95

Hatemi, Muhammed, 101, 105

hegemonya, 124-5, 127-9

Hinnebusch, Raymond A., 20, 77, 117,
161, 163, 166

hizipçilik, 42, 46, 50

Hudson, Michael C., 54

Humeyni, 102

Huntington, Samuel P., 22, 34-36, 39-
40, 58, 59, 125

Hüseyin, Kral, 88, 95

Hüseyin, Saddam, 113, 121

Inglehart, Ronald, 63

Irak, 31, 45, 53, 68, 102, 106, 113,
116-7, 120-2, 134, 168

'Izz, Ahmet, 76

İthal İkameci Sanayileşme (İİS), 73,
75, 80, 82

Jessop, Bob, 68, 82

Jones, David Pryce, 48

kabilecilik, 22, 46-49, 52

Kaddafi, Muammer, 14, 114

Kamrava, Mehran, 69, 102

Karl, Terry Lynn, 141

Katar, 57, 66, 69, 167

Kaufman, Daniël, 39

Keddie, Nikki R., 18

Kedourie, Elie, 22, 32, 33, 36

Keshavarzian, Arang, 101, 105

Keyder, Çağlar, 73n

King, Stephen J., 75, 76, 79, 80, 153
kolonyal deneyim, 33

Korany, Bahgat, 20

korporatizm/korporatist, 79, 80, 153,
160-1, 163, 164

Körfez İşbirliği Teşkilatı, 14, 29, 65,
72

Körfez ülkeleri, 23, 56, 64-71, 110,
119, 121

Krämer, Gudrun, 33

Kuran, Timur, 18n

küçük burjuvazi, 45

kültürelcilik, 31-32

Laitin, David, 55

Lesch, Ann M., 78

Levi, Magret, 58

Levitsky, Steven, 141-3

Lewis, Martin E., 16n

Libya, 13, 14, 57, 63, 114, 135

Linz, Juan, 147

Lipset, Seymour Martin, 63, 125

Luciani, Giacomo, 58, 59

Malik, Hasan, 170

Mann, Michael, 26, 28, 149, 154-7

Marshall, Monty, 39

Marshall, T. H., 83

- Marx, Karl, 43, 45, 67
 Massad, Joseph A., 51n
 medeniyetler çatışması, 35, 53
 melez rejimler, 25, 141, 148
 meşruiyet, 25, 33, 46, 57, 70, 81, 85, 86, 103, 107, 115-6, 123-32, 135, 136, 138
 Mısır, 13, 15, 17, 19, 28, 40, 45, 47, 48, 55-57, 65, 74, 75, 77, 80, 92, 106, 110, 111, 114-5, 121, 122, 135, 143, 146, 159-65, 168-75
 Migdal, Joel S., 111, 112, 156
 militarizasyon/militarizm, 25, 117-9, 157
 Mitchell, Timothy, 75, 77, 78, 123, 124, 126n
 modernleşme teorisi, 21, 62
 Moghadam, Valentine M., 32n
 Montesquieu, 38
 Muhammed, 5., Fas Kralı, 86
 Muhammed, 6., Fas Kralı, 136
 Mursi, Muhammed, 115, 168, 171-4
 Mübarek, Cemal ve Alaa, 77-78
 Mübarek, Hüsnü, 14, 15, 24, 28, 75-78, 87, 92, 114, 140, 159, 162-6, 169-70, 173
 Müslüman Kardeşler, 14, 88, 89, 97, 112, 162, 164, 168-70, 172-4

 Nahda Partisi, 13
 Naji, Lahseen, 13
 Nasır, Cemal Abdül, 55, 76, 79, 80, 159-61
 neoliberalizm, 56, 68, 73, 76, 78, 79, 81-83, 153, 154, 166, 170
 neopatrimonyalizm, 91, 108
 neopatriyarki, 22, 43, 46, 50
 Noble, Paul, 20

 O'Donnell, Guillermo, 73n, 100, 108, 146
 Okar, Ellen Lust, 89-91, 94-96, 98, 105, 139, 152
 "Ortadoğu" kavramı, 15n
 oryantalizm/şarkiyatçılık, 16, 19, 32, 51, 53-55

 Ottaway, Marina, 20n
 Owen, Roger, 74

 Pamuk, Şevket, 73n
 Passeron, Jean Claude, 151
 patrimonyalizm, 43
 patriyarki, 42, 44, 46
 patronaj, 23, 46, 81, 89-91, 111, 113, 162, 163
 Perthes, Volkar, 117-21, 157
 Polanyi, Karl, 81
 Posusney, Marsha Pripstein, 20, 86, 87, 89
 Przeworski, Adam, 100

 rantie devlet, 21, 23, 38, 56-66
 rekabetçi otoriteryanizm, 25, 142-3
 Rıza, Şah, 18
 Robertson, Graeme, 36-38
 Ross, Michael, 59-63
 Rustow, Dankwart A., 100

 Said, Atef, 161
 Said, Edward W., 50
 Salame, Ghassan, 20n, 184
 Salih, Ali Abdullah, 14, 144
 Sallam, Hesham, 169
 Salzman, Philip, 22, 49-50
 Saviris, Naguib, 162, 174
 Schedler, Andreas, 86, 141-3
 Schmitter, Philippe, 100, 108, 147
 seçim mühendisliği, 24, 86, 87, 143
 seçimler, 24, 29, 37, 40, 41, 79, 84-97, 142-6, 150, 152, 169-71
 seçimli demokrasi, 29
 seçimli otoriteryanizm, 25, 143, 146
 Sedat, Enver, 76, 80, 87, 159-63
 sembolik alan, 26, 54, 56, 126, 127, 131, 132, 135, 136, 138, 151, 152, 157
 sembolik şiddet, 25, 27, 126, 128-30, 151
 Sharabi, Hisham, 22, 42-47, 49-50, 91
 Sisi, Abdülfettah el, General, 14, 171, 174
 siyasi kültür, 22, 23, 32-34, 37-38,

- 47, 51, 53
 siyasal şiddet, 38-39
 Skocpol, Theda, 99-100, 106-9
 Snyder, Richard, 108, 145, 146
 sömürgecilik/kolonyalizm, 14, 16, 31, 44, 45, 48, 50, 53, 64, 66, 68
 Springborg, Robert, 81
 Stepan, Alfred, 22, 36-38, 41
 Suriye, 13-15, 24, 25, 28, 45, 57, 106, 112, 114, 116-21, 127, 130-4, 159-68
 Suudi Arabistan, 14, 40, 57, 59, 66, 68-69, 71-72, 121, 146, 167
 Swartz, David, 128, 149
- Şatır, Hayrat el, 170
 şiddet eğilimi, 22, 36
- Tahrir Devrimi, 14, 169-70
 Tantavi, Hüseyin, 171
 tarihsel kurumsalcılık, 150
 Temerrüd hareketi, 173
 Tessler, Mark, 22, 36, 40-41, 55
 Thelen, Kathleen, 150
 Tilly, Charles, 58, 60, 107
 Tunus, 13, 14, 15, 17, 19, 38, 74, 92, 106, 135, 143, 146
- Türkiye, 14, 23, 25, 29, 56, 58n, 73n, 78, 82, 114, 117, 120, 144, 167, 174
 Ürdün, 57, 65, 87-91, 94, 95, 97, 98, 100, 106, 112, 120, 167
 üretici devlet, 59-60
- Velayet-i Fakih, 102-3
 vergi/vergilendirme, 40, 42, 57-59, 61-62, 74, 107, 110, 155, 172,
 Vitalis, Robert, 68
 Volpi, Frederic, 20n
- Wacquant, Loïc J., 129, 130, 151
 Waterbury, John, 61
 Way, Lucan A., 141-3
 Weber, Max, 42, 43, 45, 124-6, 129-30, 135
 Wedeen, Lisa, 124, 133
 Wigen, Karen E., 16n
 Williams, Raymond, 127
 Wood, Ellen M., 33
- Yari, Houchang Hassan, 102
 yaygın iktidar, 28, 154
 Yemen, 13, 14, 143-5
 Yüksek Askeri Konsey, 146, 163, 169
 Zubaida, Sami, 52, 103
-

Erdem Demirtaş

Ortadoğu'da Devlet ve İktidar

Ortadoğu devletleri nasıl oluyor da otoriterlikten çıkamıyor, bir demokrasi haline gelemiyor? Bu rejimlerde iktidar gücünü nereden alıyor? Ne tür bir analiz bu rejimleri anlamamıza daha fazla yardımcı olabilir?

Ortadoğu'daki otoriter rejimler hakkında geniş bir sosyal bilimler literatürü var. Ancak bu araştırmalar, ister İslam ve demokrasi ilişkisini ele alan çalışmalar olsun, ister geleneksel kültür analizleri olsun, genellikle özcülük, kültürü şeyleştirme ve kültürü bağımsız bir değişken gibi ele alma türünden zaafılar taşıyorlar. Ortadoğu'da Devlet ve İktidar, bu literatürün eleştirel, karşılaştırmalı bir incelemesini yaparak, otoriter rejimlerin toplumsal kaynaklarını, siyasal stratejilerini, şiddet ve güvenlik aygıtlarının rolünü, sürekliliğin sağlanmasındaki araçları, meşruiyet yaratma ve rıza üretme politikalarını ele almaktadır.

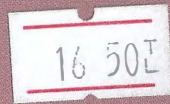
Erdem Demirtaş'ın kitabı, Ortadoğu'ya bakışların ele alındığı yetkin bir düşünce tarihi gibi okunabilir. Ama daha önemlisi, Türkiye gibi demokrasinin asgari müşterekleri üzerinde toplumsal ve siyasal bir uzlaşının bulunmadığı ya da zayıf olduğu ülkelerde, iktidarların otoriteryanizme kaymasının ne kadar kolay olduğunu göstermesi açısından çok kıymetli. Otoriter rejimleri incelemek, demokrasinin içinde barındırdığı otoriterleşme eğilimlerine de ışık tutuyor ve bizi demokrasiye sahip çıkmaya ve geliştirmeye davet ediyor.

Metis Edebiyatı'dır

ISBN-13: 978-975-342-950-4

9 789753 429504

Metis Yayınları
www.metiskitap.com